

Реалізація перерахованих вище економічних заходів зробила б українські недержавні пенсійні фонди більш привабливими для вкладників і дало б змогу акумулювати значні кошти (цьому сприятиме також прогнозована стабільність їх зобов'язань виплат). Внаслідок цього недержавні пенсійні фонди могли б стати одним з основних інституційних інвесторів на ринку корпоративних облігацій в Україні.

Серед напрямів подальших досліджень можна назвати вивчення питань, пов'язаних з організацією взаємодії пенсійних фондів з емітентами облігацій з метою запобігання ризикам дефолту, а також розроблення форм контролю за дотриманням інтересів вкладників пенсійного фонду, наділення фондів функцією довірених осіб своїх акціонерів у справах корпорації, що вестиме до зростання кількості приватних пенсійних фондів і збільшення участі вкладників у процесах корпоративного управління.

Література

1. Кидуэл Д. Финансовые институты, рынки и деньги. – М.: Питер, 2000. – С. 598.
2. Рубцов Б. Б. Мировые рынки ценных бумаг. – М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – С. 95.
3. Суторміна В. М. Фінанси зарубіжних корпорацій. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 443–444.
4. Туруев И. Б. Мировое значение американских финансовых институтов. – М.: МАКС Пресс, 2003. – С. 78–88.
5. La Bruslerie, H. de. Gestion Obligataire: 2 t. T. 1. Marches, taux d'interet et actifs financiers. – P.: Economica, 2002. – P. 215–219.
6. <http://www.korrespondent.net/main/135766>
7. www.dfp.gov.ua
8. <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/age/>
9. <http://www.raexpert.ru/ratings/npf/2005/>
10. www.federalreserve.gov/releases/z1/Current/annuals/a1995-2004.pdf

Синьокий О.М.,

*аспірант кафедри державного управління
Національного аграрного університету*

Проблема підтримки цінового паритету в АПК

В статье рассматривается принцип паритета цен, основные аспекты применения идеи паритетности цен в АПК и возможный результат.

The author of the article considers the principle of the parity, as well as main aspects of putting into practice the idea of price parity within the agro-industrial complex, and forecasts its possible results.

Ключові слова: паритет, ціновий паритет, економічний розвиток, реформа АПК, державний протекціонізм, конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції.

Для забезпечення економічного розвитку сільського господарства в Україні на законодавчому рівні має забезпечуватись еквівалентність, тобто рівнозначність розвитку сільського господарства порівняно з іншими галузями економіки. На думку спеціалістів Міністерства аграрної політики, лише за умов еквівалентності міжгалузевого обміну в агропромисловому комплексі сільське господарство матиме можливість, якщо не зрівнятися, то наблизитись до промислових галузей за рівнями рентабельності виробництва, продуктивності та оплати праці, соціально-побутового обслуговування. Забезпечити еквівалентність міжгалузевого обміну в АПК має таке цінове регулювання, при якому б дотримувався ціновий паритет.

На початку 2000 р. ця ідея серед економістів жваво обговорювалась. На той час були як вороги, так і прихильники застосування такого інструмента впливу на економіку. У зв'язку із нагальною потребою термінового проведення реформи сільського господарства та перспективою вступу України до СОТ, ця ідея набуває особливого значення. У посібнику «Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва» за редакцією доктора економічних наук,

професора, академіка УААН П.Т. Саблука та на сайті Міністерства аграрної політики детально описані механізми, що забезпечують ціновий паритет.

Проте деякі аспекти залишаються поза увагою. Ми вважаємо за необхідне розглянути можливі наслідки застосування паритету як економічного важеля, з допомогою якого можливо створити умови розвитку АПК.

ПАРИТЕТ (від лат. *paritas* — рівність). Розрізняють валютний, ціновий, юридичний (рівне представництво сторін) та ін. Валютний паритет означає співвідношення між валютами різних країн. В епоху обігу золота й срібла у ролі грошей при їхньому розміні на паперові гроші користувалися монетним паритетом. За умов обігу нерозмінних на золото паперових грошей валютний паритет встановлюється урядом і його національним (центральним) банком у національній грошовій одиниці (валютний курс — тобто узагальнення грошової одиниці однієї країни до грошової одиниці іншої).

Ціновий паритет — рівноважне співвідношення цін на різні види продукції. За вихідне береться певна база, при якій ціни на товари встановлюються виходячи з принципу еквівалентності, рівної норми прибутку. Якщо в динаміці це співвідношення залишається незмінним або має несуттєві відхилення (що на практиці є правилом), то ціновий паритет зберігається. Дотримання цінового паритету є найважливішою економічною умовою пропорційного, збалансованого розвитку, забезпечує аналіз рівня ефективності за показником рентабельності, також партнерам ринку й галузям народного господарства рівні умови здійснення розширеного відтворення [1].

Стосовно АПК під ціновим паритетом слід розуміти співвідношення між цінами на сільськогосподарську продукцію та спожиті у сільському господарстві промислові ресурси (продукція, послуги тощо) до промислової продукції й послуг. Ця величина повинна бути незмінною або мати незначні коливання і зберігатися на рівні базового періоду. Йдеться про те, щоб сільськогосподарський товаровиробник за виручені від реалізації власної продукції кошти мав можливість не тільки відновити використані в процесі виробництва продукції ресурси, а й здійснювати розширене відтворення виробництва на рівні базового періоду. Під базовим періодом розуміється більш-менш сприятливий для аграрного виробництва рік. Таким базисом, на думку фахівців Міністерства аграрної політики, міг би бути для сільського господарства 1990-й рік, коли рівень рентабельності галузі в Україні становив 37,3 % [2]. Протилежним за значенням ціновому паритету є диспаритет цін. Уперше паритетність цін на сільгосппродукцію як захід по підтримці фермерів з боку уряду, що допомагав зберігати попит на їхню продукцію, був введений у США. Це поняття з 30-х років використовувалось федеральним урядом США у поєднанні з контролем за обсягом сільськогосподарського виробництва з метою стабілізації цін. Конгрес США визначав напрям цієї політики у цілому, а Міністерством сільського господарства (Department of Agriculture, U.S.) встановлюється паритет цін на конкретну продукцію.

В Україні раніше спостерігалось активне зростання цін на промислові ресурси й енергоносії з істотним випередженням ціни на сільськогосподарську продукцію. Неспроможність забезпечити справедливий обмін сільськогосподарської продукції на промислові товари призводить до різкого зростання такого негативного явища як кредиторська заборгованість господарств із подальшим банкрутством їх та, як наслідок, руйнуванням.

З 1990 р. темпи зростання цін на промислову продукцію та послуги для потреб села у кілька разів перевищили підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, що в остаточному підсумку призвело до збитковості близько 90% сільськогосподарських підприємств та галузі у цілому, значного скорочення виробництва (табл. 1).

Наприклад, на початку 90-х років у США на придбання одного трактора слід було витратити таку суму грошей, скільки коштували 243 т зерна, а в Україні — 29–34 т, вантажного автомобіля, відповідно, 195 і 36 т, 1 т мінеральних добрив — 1,5 і 0,2 т, 1 т дизельного пального — 1,5 та 0,7 т.

Лібералізація торгівлі сприяла стрімкому приведенню цінових співвідношень до рівня світових цін [3].

Таблиця 1

Індекси цін виробників за галузями промисловості по роках

Галузь	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	
	(разів)						(відсотків)					
	грудень до грудня попереднього року											
Електроенергетика	2,7	51,9	94,9	10,1	2,5	1,3	102	166,4	97,2	ПО	100,2	
Паливна промисловість	1,6	237	51,7	11,3	2,3	1,1	104,5	135,3	129,3	135,5	88,1	
Хімічна промисловість	2,9	72,4	63,7	10	2,4	1,2	95,7	142	112,3	127,5	99,5	
Машинобудування	2,5	32,1	74,3	6,7	3,8	1,3	111,5	123,5	115	118,1	104,7	
Легка промисловість	3,7	20	79,5	7	2,7	1,2	101,8	126,5	120,9	122,6	105,7	
Харчосмакова промисловість	2,6	30,1	116,5	6,1	3,1	1	109,6	111,7	116,1	129,9	102,8	
Рибна промисловість	4	31,3	153,2	3,1	2,2	1,3	109,3	138,1	103,7	103	104,3	
М'ясна промисловість	5,4	10,7	245,4	3,7	3	1,2	114,9	113,8	116,9	157,7	112,4	
Борошно-круп'яна промисловість	1,7	45,2	51,1	6,8	3,5	1,5	99,7	93,7	129,9	168,3	77	
Комбікормова промисловість	1,7	40,2	53,8	3,9	5,2	1,9	101,9	101,6	146,4	131,3	99,9	

Джерело: Держкомстат України за 1991–2001 рр.

Природа виникнення диспаритету цін для сільського господарства в Україні така: початок 90-х років характеризувався повною зміною економічної системи, обмеженням втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання, припиненням дотування виробництва сільськогосподарської продукції, лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності тощо. Поряд із зменшенням платоспроможності населення це негативно відбулося на економічному стані аграрної галузі країни, яка не змогла (або виявилася неспроможною) швидко пристосуватися до нових економічних умов. Значною мірою не сприяла цьому й політика держави, що не мала на той час необхідних інституцій ринкової економіки.

Задамося питанням чи коректно прив'язувати ціни до рівня 1990 р. і що взагалі дає використання поняття паритету в сільському господарстві. Чи коректно використовувати паритетність як один з інструментів державного протекціонізму.

Як відомо, курс на розбудову ринкової економіки в Україні був проголошений на початку 1990 р. Верховна Рада Української РСР у постанові від 28 травня 1990 р. № 9-ХІІ визначила, що перехід до регульованої ринкової економіки є процесом об'єктивним і закономірним. Зміна економічних відносин природно передбачала відмову від існуючої за часів соціалізму адміністративно-командної економічної системи, перегляд цілей, завдань і критеріїв аграрної політики. Відповідно, за нових економічних умов не можуть незмінно використовуватися економічні схеми й принципи, у тому числі ціноутворення, дотації тощо, які існували за старої системи, тобто до 1990 р. включно. Для радянського суспільства, за умов адміністративно-командної системи управління економікою ціни на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси встановлювалися централізовано.

Для прикладу: собівартість виробництва 1 т молока в 1990 р. становила 325 крб. у колгоспах України і 315 крб. — у радгоспах. Населенню у роздрібній торгівлі переважна кількість молока продавалася за ціною не вище 0,24 крб. за 1 л. При цьому державні закупівельні ціни забезпечували рівень рентабельності молока понад 40%. Таким чином, орієнтуватися на співвідношення цін, що існувало в період штучного ціноутворення, м'яко висловлюючись не логічно. Ціни мають бути, як мінімум, економічно обґрунтовані й сформовані за умов ринку.

Початок 90-х характеризується високою інфляцією. Певна стабілізація цін відбулася у 1995–1996 рр. Так, якщо у 1996 р. ціни на сільськогосподарську продукцію зросли у 1,64 раза порівняно з попереднім роком, то у 1997 р. цей показник становив 1,05, а у 1998 р. – 1,10. Починаючи з 1995 р., темпи зміни цін на сільськогосподарську продукцію та промислову продукцію (послуги), що їх споживають товаровиробники, досить близькі. Тобто, у 1996–1999 рр. можна говорити про деяке забезпечення паритету цін (якщо за базу взяти 1996 р.). Але ціни на пальне та мастильні матеріали вийшли на світовий рівень тільки у середині 2004 р. Таким чином, можна говорити про базовий індекс починаючи лише з 2004 р. Але чи доцільно говорити про паритетність за умов такої низької ефективності сільського господарства, яку ми маємо в Україні. У 2000 р. в країнах Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) частка сільського господарства становила 2,1%, а частка зайнятих — 7,8 %. В Україні ж частка сільського господарства у ВВП становить 13%, а зайнятих — 24 %. При цьому до уваги не береться досягнення науково-технічного прогресу. Технічний прогрес призводить до підвищення ефективності праці, зниження собівартості продукції. У цьому сенсі базовий індекс паритету доцільно використовувати у ролі параметра для моніторингу ефективності АПК у цілому і по галузях. За умов неефективного господарювання та за умов вступу України в СОТ рівень доплат може сягнути суттєвих розмірів. У країнах ОЕСР 68% підтримки сільського господарства оплачують споживачі цієї продукції й 32 % — платники податків. Як наслідок, споживачі змушені платити за продукти харчування набагато більше, за значно вищими порівняно зі світовими внутрішніми цінами [4]. З викладеного бачимо, що впровадження цінового паритету призводить до підвищення доходів виробника, а не загального добробуту.

Крім того, паритетність суперечить принципам вільної конкуренції і рівноважного ціноутворення, одними із основних (засадничих) принципів ринкової економіки, навіть за умов державного регулювання. Встановлення певних цінових співвідношень (їх закріплення) позбавить суб'єктів господарювання необхідності господарювати заощадливо. Такі заходи не стимулюватимуть здійснення реформ в аграрному секторі та його реструктуризацію з метою підвищення ефективності виробництва та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції. Навіть якщо ціни на аграрну продукцію різко падають і це падіння спостерігається протягом досить тривалого часу, сільське господарство, як правило, не відповідає адекватним скороченням виробництва. Наприклад, у 1929–1933 рр. у США ціни на фермерську продукцію знизилися на 63 %, а обсяги виробництва скоротилися лише на 6 %.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків. Протекціонізм як економічна політика захисту вітчизняного виробника, має особливо велике значення в сільському господарстві. Сільське господарство чи не єдина галузь, де зберігається дуже високе конкурентне середовище завдяки великій кількості господарств, що задіяні в агробізнесі. Однак протекціонізм не повинен відкидати основні засади ринкової економіки, а саме – завдяки введенню такого інструменту як паритет не вирішується проблема надзвичайно низької ефективності і робиться крок назад, до адміністративної системи ручного управління, що була за часів державних колгоспів і радгоспів. Паритет може бути ефективно використаний у ролі параметра оцінки ефективності господарства. Відхилення від номіналу вказує на негативні та позитивні зміни може бути поштовхом до подальшого аналізу, структурних змін чи перерозподілу основних засобів та ресурсів між секторами економіки на користь більш ефективних.

Література

1. Електронний словник, <http://abc.informbureau.com/>
2. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва»: Посіб. у питаннях і відповідях / За ред. докт. екон. наук, проф., акад. У ДАН П.Т.Саблука, Сайт Міністерства аграрної політики.
3. До питання паритету цін в агропромисловому комплексі; Новини агротехніки. – 2000. – № 5–6.
4. Дем'яненко Сергей Какая аграрная политика нужна Украине? // Зеркало недели. – 2001. – № 17.

Скрипник А.Л.,

канд. екон. наук, ст. викладач
кафедри менеджменту АПСВ ФПУ

Посередництво на ринку праці України: стан та перспективи розвитку

В статті розглядається сучасне посередництво на ринку праці та перспективи його розвитку.

Характеризується склад посередників ринку праці та їх роль в процесі залучення кадрів в країну, основні досягнення та проблеми, зарубіжний досвід функціонування. Розглянуто ставлення замовників кадрів до різних категорій посередників на основі проведеного дослідження в межах 80 національних організацій. Визначено напрямки та шляхи підвищення якості участі посередників ринку праці в кадровому забезпеченні економіки України.

The given article studies the current state of the mediation in the labour market and the prospect of its development. It also characterizes possible mediators on the market, their role in the recruiting process in the country, achievements and problems, as well as the experience of their functioning in some foreign countries. Basing on the research carried out in about 80 national organizations, the author of the article shows the headhunters' attitude towards different kinds of mediators, as well as defines the trends and ways enabling to increase the quality of mediators' participation in staff supply for the economy in Ukraine.

Ключові слова: кадрове забезпечення економіки, залучення кадрів, посередники ринку праці, кадрові агенції державна служба зайнятості, профспілки.

Існування високоефективного ринку праці неможливо без розвинутої інфраструктури, основу якої становить сукупність різноманітних посередників, що зводять роботодавців із шукачами роботи. В Україні ця інфраструктура знаходиться на стадії формування, про що свідчать значні складності як у пошуку роботи населенням, так і у залученні кадрів організаціями (причому за умов достатньо високого попиту і пропозиції на ринку праці з більшості спеціальностей). Тому завдання вивчення теперішнього стану посередництва на ринку праці України та визначення напрямів його розвитку має безперечну актуальність.

Вивченню посередництва на ринку праці присвячено кілька публікацій вітчизняних та закордонних фахівців. Однак у більшості праць вивчається діяльність лише окремих категорій посередників. Крім того, досліджень, присвячених посередництву саме на вітчизняному ринку праці, недостатньо багато.

Виходячи з вищезазначеного, метою даного дослідження є характеристика сучасного стану посередництва на ринку праці України та визначення перспектив його розвитку.

Для досягнення вказаної мети були вирішені такі завдання:

1. Проаналізовано обсяги найму персоналу з використанням різних категорій посередників на ряді вітчизняних підприємств.
2. Охарактеризовано стан та перспективи участі посередників різних категорій у кадровому забезпеченні економіки.
3. Визначено напрями вдосконалення участі посередників різних категорій у кадровому забезпеченні економіки.

У ролі посередників ринку праці в процесі кадрового забезпечення економіки кадрів можуть виступати засоби мас-медіа, кадрові агенції, банки вакансій, державна служба зайнятості (далі – ДСЗ), профспілки, WEB-сайти з питань працевлаштування у мережі Інтернет. Часто посередниками у кадровому забезпеченні організацій стають також їх працівники та засновники, які пропонують на вільні посади знайомих їм людей («метод знайомств»).

Для аналізу результатів участі посередників вказаних категорій у кадровому забезпеченні вітчизняних організацій у 2003 р. у Сумах та Києві нами було проведено опитування ряду

підприємств та організацій, під час якого була зібрана інформація про кадрове забезпечення 82 організацій (з них 25 знаходяться в м. Суми; а 57 – у м. Києві).

Результати дослідження вказують на те, що в 0,73% обстежених організацій наймів за останніх три роки не було. В інших організаціях за цей період оновлено від 4 до 67 % персоналу (в середньому близько 22%).

Пошук нових працівників не вважало за проблему 28% опитаних підприємств, у той самий час у 39% інколи виникають складності у цій сфері, а в 12% проблеми з кадровим забезпеченням є хронічними. Основними причинами проблем з залученням кадрів є низька заробітна плата (26 % опитаних підприємств) та нестача працівників певного професійно-кваліфікаційного рівня на ринку праці (24% опитаних підприємств). В основному проблемою є залучення інженерів, а також дисциплінованих та висококваліфікованих осіб робітничих спеціальностей, що збігається з даними офіційної статистики (так, відомо, що у м. Києві у 2001 р. попит на послуги робочої сили робітників вдвічі перевищував пропозицію [2; 3]). Водночас у підприємств практично не виникає складностей із залученням допоміжного та обслуговуючого персоналу, некваліфікованої робочої сили; а також керівних та адміністративних кадрів (окрім випадків, коли заробітна плата на цих посадах значно нижче за середньоринкову).

Час, який витрачається в середньому на залучення одного працівника на ринку праці, є довшим у м. Суми, де він в окремих організаціях сягає до 24 місяців. У Києві цей час, як правило, не перевищує 6 місяців, і у середньому становить один місяць (у м. Суми 2,4 місяці відповідно). При цьому нормативним часом пошуку працівників для заповнення вільних посад керівництво більшості підприємств вважає два місяці.

Як свідчать результати нашого дослідження, вітчизняні організації повністю відмовились від внутрішньосистемного заповнення вільних посад і прагнуть залучати вже підготовлених фахівців на ринку праці. Так, у обстежених нами організаціях кожен рік у середньому підвищується у посаді усього 2% працюючих, причому у м. Суми цей показник становить 0,37%, а у Києві – майже у 10 разів більше. Така суттєва відмінність кількості підвищень між столицею та регіонами зумовлена, по-перше, значно меншою плинністю кадрів серед керівного персоналу в організаціях м. Суми, а по-друге, більш високою нормою управління в цих організаціях порівняно з організаціями м. Києва (так, відсоток керівників у загальній чисельності персоналу в цьому місті становить у середньому 4,77%, а у Києві – 16,11 % відповідно). Практично відсутніми у м. Суми є і переведення персоналу на інші посади у тій самій організації, а у Києві у рік у середньому переводиться лише 0,63% персоналу. В 67% обстежених організацій за останніх три роки підвищень та переведень не було.

Загалом послуги різноманітних посередників ринку праці використовує для кадрового забезпечення 87% обстежених організацій. При цьому в 33% організацій особи, що відповідають за залучення кадрів, мають упереджене негативне ставлення до деяких методів кадрового забезпечення (зокрема 62 % з них — до використання послуг ДСЗ, 94 % до послуг кадрових агенцій). Загалом у м. Суми близько 16 % організацій намагаються вирішувати задачі кадрового забезпечення без допомоги посередників, водночас у Києві, де інфраструктура ринку праці є достатньо розвинутою, організацій, що майже не користуються в процесі кадрового забезпечення послугами посередників значно менше (8 %), однак навіть цей відсоток, на нашу думку, є надто високим.

Головну роль у вітчизняних організаціях серед способів залучення персоналу продовжує відігравати «метод знайомств», який використовується у 76% обстежених нами організацій, і за його допомогою у середньому залучається від 51,27 до 35,87% персоналу в містах Суми та Київ відповідно. Схожа ситуація спостерігається і у Росії, де таким способом працевлаштовується 30% безробітних [10, с. 55], тому основною причиною надмірної популярності цього методу, на нашу думку, є пострадянський менталітет населення України. Значно поширенішим цей спосіб є у м. Суми (що зумовлено недостатньо розвинутою інфраструктурою ринку праці та його чіткою

територіальною окресленістю), водночас у столиці йде поступове заміщення цього методу іншими, більш прогресивними.

Однією з основних причин популярності «методу знайомств» під час опитування виявилось принципове небажання замовників кадрів оплачувати послуги посередників (особливо – кадрових агенцій), що суттєво ускладнює формування інфраструктури ринку праці. Водночас деякі підприємства (переважно лідери ринку) розраховують на самопояву персоналу в процесі пошуку ним роботи. Вказаним чином в обстежених нами організаціях було заповнено від 11,31 до 17,39 % вакантних посад у містах Суми та Київ відповідно, причому 2,44 % обстежених організацій використовують для кадрового забезпечення виключно цей метод.

Цікавим у цьому зв'язку є виявлене нами явище повторного найму. Так, у деяких організаціях працівники, не знайшовши кращих умов праці на інших підприємствах, повертаються на попереднє місце роботи. Їх погоджуються найняти, оскільки вони їх висока кваліфікація є відомою роботодавцям. Знаючи про можливість повернутись, повторно найняті працівники часто звільняються знову. В обсязі найму таких підприємств вже відомий персонал у середньому становить 39 %.

У процесі кадрового забезпечення економіки важливу роль має відігравати держава, яка може сприяти як формуванню необхідних кадрів, так і їх якомога швидшому та дешевшому залученню до роботи на вакантних посадах. Водночас в Україні проблема кадрового забезпечення економіки і досі залишається другорядною для державної служби зайнятості порівняно з метою забезпечення ефективної зайнятості населення, хоча, як зазначає один з провідних фахівців у галузі праці та зайнятості населення Л. Колєшня, за теперішніх умов дуже важливою є поступова переорієнтація цієї політики з першої цілі на другу [3, с. 35].

Слід зазначити, що маючи розгалужену мережу територіальних відділень, а також державну підтримку, державна служба зайнятості, на нашу думку, повинна бути лідером серед посередників ринку праці. Однак фактичні дані вказують на протилежне. Так, за даними нашого дослідження, послуги державної служби зайнятості у підборі працівників використовує лише 29 % організацій, що мають потреби у кадрах, причому 3,66 % обстежених організацій відмовились від співпраці зі службою зайнятості, оскільки були незадоволені нею. Це є типовим для пострадянських країн, про що зокрема свідчить досвід Росії [15, с. 544]. Лише 7% організацій, які користуються послугами ДСЗ, використовують її як єдиний постачальник кадрів. Здебільшого це організації державної форми власності, які мають скрутне фінансове становище, і не мають кращих ринкових перспектив на майбутнє. Ряд організацій використовують послуги ДСЗ, оскільки все одно відраховують до бюджету кошти на її фінансування. Деякі з опитаних осіб зазначають також, що ДСЗ за домовленістю може забезпечити найнятих за її допомогою працівників спецодягом. Результатами співпраці з ДСЗ задоволено 22% опитаних організацій (що становить 76 % від кількості організацій, що користуються її послугами). Більше їй довіряють у столиці, а ось у Сумах ставлення до її послуг здебільшого негативне. Головна причина такого стану полягає в тому, що при працевлаштуванні безробітних осіб ДСЗ не намагається допомогти організаціям у залученні необхідного персоналу, і ставиться до них споживацькі, лише як до джерела робочих місць.

Розуміючи таке ставлення до них центрів зайнятості, більшість організацій не дає службі зайнятості інформації про наявні у них вакансії (це підтверджується зокрема і результатами досліджень В. Савченка, згідно з якими потреба у кадрах, зареєстрована Залізничним центром зайнятості м. Києва, була в 9,3 раза меншою за реальну [13, с. 27]). Шанси знайти задовільне робоче місце за допомогою центру зайнятості вважає мізерними і населення (так, за оцінками Є. Лібанової [6, с. 4] у 2001 р. до центру зайнятості звернулось лише 43,5% осіб, які шукали роботу).

Загалом з використанням послуг ДСЗ в обстежених нами організаціях було найнято від 3,66 до 14,84 % персоналу у містах Суми та Київ відповідно.

Поліпшення якості участі ДСЗ у кадровому забезпеченні економіки може відбутись у разі її орієнтації на потреби роботодавців. Так, ДСЗ може провести атестацію безробітних, надавати гарантію роботодавцям на якість роботи певних фахівців та ін.

Використання послуг кадрових агенцій в Україні ще не набуло значних масштабів, хоча їх мережа є вже доволі розгалуженою і продовжує розширюватись. За умов, коли більшість замовників кадрів не користується їх послугами, кадровим агенціями вдається виживати завдяки порівняно низьким поточним та капітальним витратам на ведення діяльності, що є типовим для вітчизняних підприємств сфери послуг.

Як відомо, кадрові агенції поділяються на два типи: ті, що надають послуги населенню (агенції з працевлаштування), та ті, що надають послуги організаціям з залучення працівників (рекрутингові агенції). Критерієм для відповідного поділу є джерело оплати послуг цих посередників (організаціями чи населенням). Слід зазначити, що зазвичай вітчизняні кадрові агенції пропонують на ринку праці послуги як населенню, так і роботодавцям, втім майже завжди приділяють значну увагу тільки одному напрямку роботи, що дає можливість віднести кожен з таких агенцій до однієї із вказаних груп. Слід також зазначити, що у випадках, коли у базі даних кадрової агенції відсутні особи з тими характеристиками, яких вимагає замовник кадрів, агенція намагається знайти потрібну особу за допомогою оголошення в засобах мас-медіа або Інтернет, тобто використовує послуги посередників іншого типу.

За даними наших досліджень, станом на 1.07.2005 р. в Україні налічувалось понад 180 кадрових агенцій (з них 43,5% – агенції з працевлаштування; 57,5 % — рекрутингові агенції), причому понад 70 з них знаходилось у столиці. Кількість кадрових агенцій у Сумах останніми роками постійно змінюється, однак, зазвичай не перевищує п'яти одиниць, причому переважна більшість з них (а інколи навіть усі) пропонують населенню вакансії не тільки у м. Суми та області, а головним чином в інших містах України та за кордоном. Водночас кадрові агенції, які намагаються працевлаштовувати населення в основному за місцем проживання, часто зазнають банкрутства, що зумовлено насамперед низькою кількістю вакансій з гідною оплатою праці у місті, а по-друге, упередженим негативним або байдужим ставленням переважної більшості його роботодавців (96 %) до послуг кадрових агенцій. Загалом серед опитаних нами організацій до послуг кадрових агенцій ставиться упереджено або байдуже близько 88 % обстежених організацій, причому 87 % з них навіть не прагнули залучати їх до участі у кадровому забезпеченні і навіть не цікавились умовами надання відповідних послуг. Втім інша частина таких організацій (13 %) зверталась до кадрових агенцій і залишилась незадоволеною результатами. Головною причиною звернення за допомогою у залученні кадрів до кадрових агенцій, опитані нами особи називали безкоштовність їх послуг для підприємств.

Обсяги найму з використанням послуг кадрових агенцій за результатами наших досліджень становили у середньому 1,87 % у Сумах та 7,17 % у Києві відповідно, що є надзвичайно низькою величиною.

Для вдосконалення роботи кадрових агенцій в Україні доцільно дослідити зарубіжний досвід. Його аналіз вказує на те, що кадрові агенції розвинутих країн мають певні відмінності від вітчизняних.

Першою важливою рисою значної кількості західних кадрових агенцій є їх вузька спеціалізація, яка може проводитись по галузі, категорії персоналу (управлінський – різних рівнів, виконавський, допоміжний) [8, с. 148] та умовам найму (тимчасовий, постійний) [9]. Вони детально вивчають попит та пропозицію на конкретному сегменті ринку праці та мають стійкі зв'язки з певним колом замовників кадрів, яке шукає персонал на цьому сегменті, тому вони можуть запропонувати населенню особливі вакансії. Існують також неспеціалізовані агенції, які працюють на ринку праці і мають широке коло типових вакансій для працевлаштування в усіх галузях економіки. Другою особливістю кадрових агенцій розвинутих країн, порівняно з вітчизняними агенціями, є більш широке коло пропонованих послуг. На відміну від українських,

західні кадрові агенції часто надають послуги з професійної підготовки та профорієнтації [8, с. 149], а також активно використовують лізинг персоналу [12, с. 45].

Завдяки повазі з боку замовників кадрів та населення, західні кадрові агенції відіграють активну роль у функціонуванні ринку праці, і вже перейшли від виконання функції працевлаштування населення до участі у процесі кадрового забезпечення організацій, що мало такі наслідки [8, с. 144]:

- оплату послуг посередника по встановленню стосунків між роботодавцем та найманим працівником здійснює не працівник, як це було раніше, а роботодавець;
- кадрові агенції працюють тільки з тими особами, яких вважають перспективними для працевлаштування в тих компаніях, які замовляють у них кадри, а не працевлаштовують усіх бажаючих.

На нашу думку, застосування такого досвіду в нашій країні суттєво поліпшило б ситуацію на вітчизняному ринку праці.

Також для вдосконалення діяльності кадрових агенцій в Україні необхідно:

- встановити законодавчі норми ринкової діяльності кадрових агенцій [11, с. 11];
- запровадити ліцензування діяльності кадрових агенцій і державний контроль за виконанням ними зобов'язань перед підприємствами та населенням [14, с. 13];
- об'єднати зусилля кадрових агенцій, створивши їх дієздатну асоціацію і гарантувавши справедливий розподіл між кадровими агенціями прибутку, отриманого від їх спільної участі у виконанні замовлень роботодавців та тих, хто шукає роботу. Діяльність цієї асоціації дозволить подолати обмеженість кола суб'єктів ринку праці, з якими співпрацює та чи інша кадрова агенція, і сприятиме збільшенню кількості замовлень, виконаних ними, та підвищенню швидкості і якості виконання цих замовлень;
- розвивати державну мережу кадрових агенцій, зокрема створивши державну агенцію працевлаштування за кордоном. Оцінювати діяльність цих агенцій, на відміну від ДСЗ, потрібно за критеріями економічної ефективності і керуватись у своїй роботі вони повинні ринковими принципами, а не соціальними інтересами (тобто ці агенції мають намагатись працевлаштовувати тільки ті кадри, які користуються значним попитом у роботодавців).

Слід пам'ятати, що у розвинутих країнах приватні кадрові агенції вважаються важливим фактором дієвого функціонування ринку праці і мають державну підтримку [1, с. 30].

Значну роль у залученні кадрів і у Києві, і у Сумах відіграють мас-медіа, особливо газети та журнали, причому в регіонах їх можна вважати лише єдиним розвинутим елементом інфраструктури ринку праці, тому там його роль є виключно великою. На відміну від розвинутих країн Заходу, де до газет потрапляє інформація лише про 20% усіх вакансій, причому переважно стосовно виконавських посад з досить низькими кваліфікаційними вимогами [8], в Україні цей тип посередників набув досить великої популярності та поваги. Загалом послуги друкованих засобів мас-медіа регулярно використовує 27% обстежених організацій.

Способи використання послуг друкованих мас-медіа у Києві та інших містах значно різняться. Так, у столиці замовники кадрів розміщують оголошення про вакансії у газетах та журналах, а у регіонах — переважно читають оголошення тих, хто шукає роботу. Більшість організацій не готова витратити значні кошти на оплату послуг друкованих мас-медіа.

Серед газет, які надають інформацію про вакансії для працівників, всі є спеціалізованими у цій сфері. Серед журналів, які надають цю інформацію, спеціалізовані становлять 12%, а інша частина журналів друкує інформацію про вакансії на додачу до іншої інформації.

Лідерами серед українських спеціалізованих друкованих видань, що виконують функцію посередництва на ринку праці, є газети «Пропоную роботу» і «Робота та навчання». Окрім вакансій та резюме, ці газети містять також інформацію про стан ринку праці, технологію пошуку роботи, а також рекламні оголошення кадрових агенцій і навчальних центрів.

Слід зазначити, що хоча обидва вказаних видання є загальноукраїнськими, більшість вакансій у цих виданнях передбачає роботу в столиці. Водночас у регіонах відсутні спеціалізовані видання з пропозиціями про роботу, а відповідні оголошення розміщуються в так званих газетах оголошень (що властиве і для Києва, де вакансії зокрема розміщуються в газетах оголошень «Авізо» та «Експрес-об'ява»). Так, у Сумах повідомлення про вакансії розміщуються переважно в щотижневих газетах «Ваш шанс» (близько 200 вакансій у номері) та «Данкор» (130 вакансій), які, окрім цього, містять і оголошення працівників, що шукають роботу (до 30 одиниць), чого не спостерігається в спеціалізованих столичних виданнях. Окрім цього, у газеті «Ваш шанс» розміщується інформація про вакансії ДСЗ у Сумах (близько 1200 одиниць у номері). Тому можна дійти висновку, що до функцій посередника ринку праці регіональні неспеціалізовані видання ставляться досить серйозно, що знаходить належний відгук з боку населення.

Обсяги найму персоналу з використанням мас-медіа у середньому становили 14,58 та 11,34% у Сумах та Києві відповідно.

Серед обстежених організацій нами майже не виявлено таких, які б використовували для залучення кадрів оголошення на радіо та телебаченні. Ці способи залучення кадрів вважаються надто дорогими і використовуються в основному самими теле- та радіокомпаніями.

Організації, які відчувають нестачу коштів на кадрове забезпечення, а також будь-які організації для пошуку малокваліфікованих працівників та допоміжного персоналу часто використовують стендові оголошення та оголошення у транспорті. Цей спосіб є недостатньо ефективним і в основному застосовується як допоміжний. З використанням цього способу в обстежених організаціях було найнято від 1,95 до 0,17 % у містах Суми та Київ відповідно.

Навчальні заклади різних форм власності беруть участь у працевлаштуванні фахівців в основному з двох причин. По-перше, допомога у працевлаштуванні може розглядатись як важливий чинник конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг. По-друге, навчальні заклади державної форми власності беруть участь у кадровому забезпеченні економіки, розподіляючи по державних підприємствах молодих фахівців, що навчаються за держбюджетний кошт.

Загалом, пошук працівників серед випускників навчальних закладів є непопулярним серед роботодавців (що підтверджують і результати інших досліджень [5, с. 25]), хоча практично всі підприємства, які спробували цей спосіб залучення кадрів, залишилися задоволеними його результатами. Негативне ставлення до цього методу викликано, насамперед, низькою довірою з боку роботодавців до професійної підготовки випускників вищих та професійно-технічних навчальних закладів, та абсолютизацією досвіду роботи за спеціальністю як обов'язкової умови успішного виконання персоналом своїх посадових обов'язків. За умов нестачі висококваліфікованого персоналу організації Сум значно охочіше наймають випускників навчальних закладів, аніж столичні підприємства.

Обсяги найму персоналу за допомогою навчальних закладів у середньому становили від 11,53 до 6,05% у Сумах та Києві відповідно.

Серед напрямів вдосконалення участі навчальних закладів у кадровому забезпеченні економіки необхідно перш за все визначити створення та активну підтримку діяльності студентських кадрових агенцій, що намагатимуться встановлювати стійкі контакти з підприємствами і пропонувати їх перспективних фахівців ще до завершення ними навчання [7, с. 182].

Включення до складу посередників ринку праці профспілок є скоріше номінальним, оскільки їх роль у кадровому забезпеченні економіки є не виправдано малою. Це викликано, по-перше, тим, що останнім часом в Україні та світі спостерігається тенденція до зниження участі найманих працівників у профспілках [4, с. 22], що призводить до зменшення впливу цих організацій на трудові процеси. По-друге, основним завданням профспілок залишається запобігання звільненням персоналу та падінню життєвого рівня працюючих, водночас питанням пошуку та відбору працівників для заповнення вільних робочих місць увага практично не

приділяється. Тому, безперечно, необхідною є активізація участі профспілок у кадровому забезпеченні економіки, яка має здійснюватись трьома основними шляхами.

По-перше, профспілки мають надавати своїм членам допомогу з працевлаштування у випадку звільнення, або бажання змінити місце роботи, а підприємствам – у пошуку потрібних працівників (для чого зокрема можуть бути створені кадрові агенції галузевих профспілок). По-друге, профспілки мають проводити атестацію фахівців у своїй галузі або професії, і насамперед – тих, хто шукає роботу. По-третє, вони повинні допомагати своїм членам у трудовій територіальній мобільності, якщо вона є доцільною задля збалансування попиту і пропозиції на ринку праці.

Одним із найперспективніших видів посередників ринку праці є Інтернет — компанії, що підтримують WEB-сайтів з питань працевлаштування. За даними нашого дослідження, в липні 2005 р. в Україні було більше 130 WEB-сайтів з питань працевлаштування. На них були представлені як повідомлення про вакансії, так і резюме пошукачів роботи, однак на всіх обстежених нами сайтах повідомлень про вакансії було більше, ніж резюме (у середньому оголошення про вакансії становлять 55 % усіх повідомлень, однак їх кількість може сягати і 61% їх загальної кількості). Оскільки пошукувачів роботи в будь-якій економічній системі ринкового типу значно більше, ніж вакансій, то вказана ситуація свідчить про недостатню популярність Інтернет-посередників серед них.

Інформація про вакансії на WEB-сайті зазвичай зберігається терміном до 30 діб, і може розміщуватись повторно (без видалення попереднього оголошення), якщо вакансію не вдалось заповнити. Інформація про заповнені вакансії з сайтів в основному не видаляється. Кожен день оновлюється в середньому 3 % розміщених оголошень, що в абсолютному вимірі становить 100–500 вакансій. Переважна більшість організацій, котрі розміщують інформацію про вакансії у мережі Інтернет, знаходяться у великих промислових центрах – Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Сімферополі, Львові. Водночас підприємства з інших населених пунктів (зокрема і Суми) майже не використовують цей спосіб залучення кадрів. Так, обсяги найму з використанням Інтернет-посередників в обстежених організаціях становили від 3,88 до 7,25 % у Сумах та Києві відповідно.

Неоднорідною є структура вакансій за професійним спрямуванням, що також є властивим і для резюме. Знаючи про те, що деякі категорії працюючих рідко використовують Інтернет для пошуку роботи, роботодавці майже не розміщують оголошення для них (наприклад, для осіб робітничих спеціальностей). Стосовно ж тих категорій персоналу, чия робота безпосередньо пов'язана з комп'ютерними чи комунікаційними технологіями, то вакансії для них розміщуються переважно у мережі Інтернет, причому інші категорії посередників у даному випадку можуть не використовуватись взагалі.

Типова структура оголошень про вакансії в Україні та резюме вітчизняних працівників в мережі Інтернет у 2003–2005 рр. наведена у табл. 1.

При цьому використано такі умовні позначення:

V_1 — це кількість вакансій у певній професійній категорії (одиниць);

V_2 — відсоток вакансій певної професійної категорії у їх загальній кількості;

P_1 — це кількість резюме у певній професійній категорії (одиниць);

P_2 — відсоток резюме певної професійної категорії у їх загальній кількості;

$\Delta\Pi_1$ — абсолютне перевищення кількості вакансій у певній професійній категорії над кількістю резюме у ній, яке розраховується за формулою:

$$\Delta\Pi_1 = V_1 - P_1 \quad (1)$$

$\Delta\Pi_2$ — відносне перевищення кількості вакансій у певній категорії над кількістю резюме у ній, %, яке розраховується за формулою:

$$\Delta\Pi_2 = 100 * P_2 / V_2 \quad (2)$$

Як видно з табл. 1, на українських WEB-сайтах з питань працевлаштування за останні роки спостерігаються стійкі диспропорції між кількістю вакансій у ряді професійних сфер та кількістю резюме в них, причому зазвичай вакансій значно менше, ніж резюме. Випадки, коли кількість резюме є більшою за кількість вакансій (що зокрема спостерігається для таких категорій персоналу як юристи, освітяни та працівники культури), може бути свідченням або структурного безробіття у осіб вказаних професій (що за нашими оцінками є характерним для юристів), або про незадоволеність значної кількості осіб певної професії поточним місцем роботи та можливостями працевлаштування за допомогою інших джерел (саме це, на нашу думку, зумовило завелику кількість резюме освітян і працівників культури). При цьому слід зауважити, що співвідношення попиту і пропозиції кадрів різних професій на ринку праці не може бути точно визначено за допомогою аналізу оголошень на WEB-сайтах, оскільки і замовники кадрів, і самі кадри активно користуються іншими категоріями посередників ринку праці.

У цілому слід зазначити, що стан посередників ринку праці в Україні є досить нестабільним, а результати їх участі у кадровому забезпеченні економіки можна вважати задовільними лише для окремих категорій посередників та працівників. Однак з подальшим розвитком вітчизняної економіки за умови цілеспрямованої підтримки держави, посередники ринку праці, на нашу думку, мають суттєво підвищити якість та швидкість залучення кадрів до роботи на вільних робочих місцях.

Література

1. Вишнева Н. Экономический цикл и ситуация на рынке труда // МЭ и МО. — 1998. — №8. — С. 26–31.
2. Кисельова Т. Позитивні тенденції ринку праці м. Києва у цифрах і фактах // Україна: аспекти праці. — 2002. — №3. — С. 3–7.
3. Колешня Л. Методологічні аспекти визначення потреби у фахівцях з вищою освітою // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 4. — С. 30–35.
4. Колот А. Теоретичні й прикладні аспекти впливу заробітної плати на мотивацію трудової діяльності // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 8. — С. 8–14.
5. Кудрявцева Н. Аспекти вирішення ефективної організації системи професійної підготовки безробітних // Україна: аспекти праці. — 2002. — №3. — С. 23–25.
6. Лібанова Е. тиск на ринок праці в Україні: вимірювання та аналіз // Україна: аспекти праці. — 2002. — №5. — С. 3–12.
7. Лук'яненко Г., Ковтун Р. Проблеми безробіття в Україні та шляхи їх вирішення // Актуальні проблеми економіки. — 2003. — №9. — С. 172–184.
8. Мессмер М. Поиск работы для «чайников» / Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2000. — 224 с.
9. Нельсон Б., Экономист П. Умение управлять для «чайников» / Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2002. — 208 с.
10. Орлов А. Развитие экономики зависит от человеческого фактора // Экономист. — 2002. — №12. — С. 51–56.
11. Петрова І. Економіко-правові засади забезпечення зайнятості населення України // Україна: аспекти праці. — 2002. — №6. — С. 8–11.

12. Пугінцева В., Елбакян Г. Особистісний потенціал безробітного як вирішальний фактор виходу із ситуації безробіття // Україна: аспекти праці. — 2002. — №3. — С. 18–22.
13. Савченко В. Визначення на мікрорівні загальної і додаткової потреби у фахівцях з вищою освітою за спеціальностями на основі балансових розрахунків // Україна: аспекти праці. — 2002. — №4. — С. 23–29.
14. Шаян. Л. Особливості діяльності Київського міського центру зайнятості на сучасному етапі формування системи соціального захисту від безробіття в Україні // Україна: аспекти праці. — 2003. — №1. — С. 11–13.
15. Экономика труда и социально-трудовые отношения / Под. ред. Г.Г. Меликьяна, Р.П. Колосовой. — М.: Изд-во МГУ, 1996. — 623 с.

Сташкевич Ю.А.,

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Особливості реалізації інвестиційних стратегій страхових компаній в Україні

В статье рассматриваются вопросы, связанные с разработкой инвестиционной стратегией страховой компании, определяются особенности инвестиционного процесса в Украине на современном этапе, приводятся основные типы инвестиционных стратегий и проводится анализ эффективности их реализации.

The author of the present article touches upon the questions concerning the development of an insurance company's investment strategy, as well as defines some peculiarities of the current investment process in Ukraine. He also examines main types of investment strategies, as well as analyses the effectiveness of their realization.

Ключові слова: інвестиційні стратегії, страхові компанії, ризики, доходи, страховик, страхові резерви, активна стратегія, пасивна стратегія, депозитні вклади.

Характерною особливістю ведення страхової справи є те, що вона потребує створення відповідного запасу платоспроможності у вигляді сформованих технічних та математичних страхових резервів відповідно до сфери діяльності на ринку страхування, які використовуються страховиками на цілі інвестування в певній категорії активів. Для того, щоб забезпечити виконання страховиком його страхових зобов'язань перед клієнтами – власниками полісів, такі активи повинні управлятися в надійний та пруденційний спосіб з урахуванням профілю зобов'язань компанії, щоб дотримувалося раціональне співвідношення ризиків і доходів.

Повна характеристика співвідношення ризиків і доходів має забезпечуватися в результаті інтегрованого погляду на страховий продукт та на політику андеррайтингу, політику перестраховування, інвестування та підтримки рівня платоспроможності.

З одного боку, профіль страхових зобов'язань компанії по укладених договорах із страхувальниками є неоднорідним з огляду на їх строковість, передбачуваність розміру та часу сплати вимог, отже, виникають певні труднощі щодо їх узгодження в єдиному портфелі. З іншого боку, компанії мають досить обмежені можливості щодо інвестування прийнятих коштів страхових платежів по договорах страхування, адже в майбутньому у страховиків можуть виникнути зобов'язання по сплаті за цими договорами страхових відшкодувань тощо. Таким чином, портфель активів та зобов'язань страхової компанії слід розглядати як єдине ціле, забезпечуючи адекватну структура активів та пасивів одночасно. Інвестиційна політика страхової компанії повинна узгоджуватися з політикою страховою, щоб знизити ризик неплатоспроможності страховика в конкретний період часу. Саме використання такого інструменту як «*інвестиційна стратегія*», яка являє собою науково обґрунтовані методи планування інвестиційної діяльності – постановка цілей інвестування та окреслення механізмів щодо їх реалізації, дозволяє ефективно управляти інвестиційним портфелем активів страховиків враховуючи специфіку її зобов'язань. [1, с. 15].

Таким чином, надзвичайно актуальною та відтак важливою для ефективного ведення страхової справи залишається проблема вибору оптимальних параметрів інвестиційної стратегії страховика в кожний конкретний період його діяльності.

Відмінності в облікових та податкових підходах різних видів страхової діяльності породжує різні типи інвестиційних стратегій страхових компаній, які знаходять своє відображення у комплексній інвестиційній стратегії страховиків.

На жаль, незважаючи на теоретичну актуальність та практичну значущість інвестиційних стратегій у практиці страхового підприємництва в Україні майже не проводилося наукових досліджень для підведення обґрунтованої теоретико-методологічної бази щодо ефективного механізму управління інвестиційною діяльністю страховиків.

Отож, головною метою цієї статті було обрано саме вивчення особливостей планування інвестиційної діяльності страхових організацій України на сучасному етапі, у зв'язку з запровадженням нового порядку формування та обліку страхових резервів.

Завданнями ж нашої публікації є такі: аналіз процедури вироблення стратегії інвестиційних вкладень страховими компаніями в Україні; дослідження основних тенденцій у застосуванні відповідних стратегій в практиці страхового підприємництва; виявлення недоліків і визначення напрямів подальшого вдосконалення інвестиційних стратегій.

Як правило, страховиками-інвесторами є суб'єкти ринку, які мають тимчасово вільні кошти та можуть розпоряджатися ними на власний розсуд. Розміщення грошових коштів (капіталу) у вигляді інвестицій, повинно забезпечити збереження або зростання вартості капіталу та/або принести позитивну величину доходу на капітал за прийнятного рівня ризиковості таких вкладень. Відповідно виділяють три основні цілі інвестування коштів:

- зберегти капітал;
- мінімізувати ризик вкладання коштів;
- одержати дохід на капітал.

Цілі інвестора формуються у вигляді інвестиційної стратегії.

Інвестиційна стратегія – це план інвестиційної діяльності, реалізація якого у довгостроковій перспективі повинно привести до досягнення інвестиційної мети і отримання очікуваного інвестиційного ефекту для страховика.

Свої цілі страховик реалізує шляхом придбання різних активів на певний термін відповідно до нормативних вимог, які застосовує орган у справах нагляду за страховою діяльністю в Україні до суб'єктів страхового ринку. Так, згідно з розпорядженням № 3104 «Про правила формування обліку та розміщення страхових резервів за видами страхування іншими, ніж страхування життя» страховики мають утримувати, в різних пропорціях, чотири основних типи фінансових активів або безпосередньо, або через інші інвестиційні механізми (такі як участь у колективному інвестуванні в перевідні цінні папери), або ж через інвестиційних менеджерів третьої сторони. Це облігації та інші інструменти з фіксованим доходом; звичайні акції або подібні типи інвестування в акціонерний капітал; борги, депозити та інші права (у тому числі й права вимоги до перестраховиків); майно [4].

Загалом цілі страховика-інвестора на весь термін інвестування такі: постановка цілей інвестування та формування інвестиційної стратегії; пошук активів, що задовольняють вимогам інвестиційної стратегії; купівля необхідних активів на деякий термін; отримання доходу від володіння активами; контроль за ризиками від володіння активами за період реалізації стратегії; продаж наявних активів відповідно до обраної стратегії.

Фактичний склад портфеля активів на будь-який момент часу повинен власне бути продуктом добре структурованого процесу інвестування, який розглядається як послідовний круговий рух таких бізнес-процесів:

- а) формулювання та розробка стратегії та тактики інвестиційної політики;

- б) впровадження інвестиційної стратегії в належно обладнаній інвестиційній організації на основі чіткого та точного інвестиційного мандату (мандатів);
- в) контроль, вимір та аналіз досягнутих результатів інвестиційної діяльності та прийнятих ризиків; [1, с. 8]

За способом реалізації всі інвестиційні стратегії страховиків можна розділити за способом реалізації на активні й пасивні стратегії.

Пасивна стратегія інвестування передбачає придбання певного набору активів з метою отримання доходу на вкладений капітал. Вибір такої стратегії не припускає активну дію страховиків з активами від моменту придбання до закінчення періоду інвестування.

Пасивне управління характерне для консервативних і помірковано-агресивних страховиків-інвесторів. Як вказує досвід, такого типу стратегії зазвичай обирають великі страхові компанії, які мають достатньо тривалу історію існування на ринку страхування, головною метою яких є насамперед, захист інтересів страхувальників. Така стратегія передбачає одержання гарантованого доходу при мінімальному ступені ризику та низьких витратах на управління, а також захист вкладень від знецінення інфляцією. Цей тип стратегій управління інвестиційною діяльністю реалізується через створення добре диверсифікованих портфелів активів, для яких можна з високою точністю розрахувати доходність, ризик і ліквідність.

Активна стратегія, навпаки, припускає, що страховик-інвестор відстежує зміни вартості активу і його ліквідність залежно від ринкової ситуації, тому, може позбавитись його у будь-який момент. Такий тип стратегії зумовлює отримання інвестиційного доходу також і від зміни власне вартості активу, а не лише його доходності.

Активна стратегія управління інвестиційною діяльністю потребує значних витрат, оскільки вона пов'язана з інформаційно-аналітичною підготовкою управлінських рішень. Як правило, такі стратегії обирають тільки ті страхові компанії, які мають достатній капітал для утримання високопрофесійного персоналу, який спроможний забезпечити прийняття таких ризикових управлінських рішень інвестування.

Аналіз інвестиційних вкладень страхових компаній за підсумками 12 місяців 2005 р. свідчить, що переважна більшість суб'єктів страхового підприємництва обирають пасивну стратегію інвестування технічних резервів, яка характеризується використанням здебільшого банківських інструментів – депозитні вклади та кошти на поточних рахунках, а також цінні папери, що емітуються державою – на них припадає понад 50% інвестицій страховиків (табл. 1). Відповідно, така інвестиційна позиція більшості страховиків не дозволяє їм отримувати значні прибутки від інвестиційної діяльності. Головною ціллю для них залишається формальний захист коштів страхувальників від інфляційного знецінення.

Частка інвестиційних вкладень страховиків, що здійснюють діяльність іншу, ніж страхування життя в інструменти фондового ринку (корпоративні акції та боргові цінні папери), а також власне інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними КМУ, які є основою активної інвестиційної стратегії, не перевищує 15% від загального обсягу сформованих та проінвестованих протягом 2005 р. страхових резервів. Єдиним сегментом ринку інвестування страховиків, де останні демонстрували активну інвестиційну позицію, є ринок інструментів власності – акцій (10% від вкладень у цілому по ринку страхування України).

На нашу думку, фактом, що страхові організації України обирають здебільшого саме пасивні стратегії інвестування, є об'єктивне тлумачення. Так, важливе місце в активній інвестиційній стратегії страхової компанії посідає система управління ризиками, адже утримання певного портфеля активів – інструменти ринку цінних паперів та власне інвестиційні вкладення в економіку країни, які є основою активної стратегії інвестування, містить кілька ризиків. Це вимагає від страховика здійснювати перманентний моніторинг, оцінку і контроль таких технічних резервів, які за умов дотримання активної інвестиційної стратегії становлять понад 2/3 портфеля інвестиційних вкладень страхової компанії. Відповідно, для підтримки високої платоспроможності

та достатньої ліквідності резервного капіталу за умов активної інвестиційної стратегії необхідні значні фінансові ресурси для утримання відповідної інфраструктури персоналу для оцінки та прийняття високоризикових інвестиційних рішень.

Таблиця 1

**Структура технічних резервів страхових компаній України
за 2005 р., тис. грн. [6]**

Категорія активів відповідно до п. 8 Розпорядження ДКРРФП	Всього активів страховиків	Величина сформованих технічних резервів	Питома вага окремих категорій технічних резервів (у %)
<i>ВСЬОГО</i>	12 346 503,35	4288 309,72	100,00
1) грошові кошти на поточних рахунках	668 024,34	372 547,82	8,69
у тому числі в іноземній валюті	61 545,19	19 703,33	0,46
2) банківські вклади та депозити	3 102 254,29	2 021 874,06	47,15
у тому числі в іноземній валюті	186 165,99	96 872,70	2,26
3) банківські метали	35 928,75	33 920,90	0,79
4) нерухоме майно	541 425,28	227 554,30	5,31
5) акції	5 752 848,48	436 164,73	10,17
6) облігації	272 624,94	92 637,80	2,16
7) іпотечні сертифікати	70,10	7 597,30	0,18
8) цінні папери, що емітуються державою	79 925,35	79 153,70	1,85
9) права вимоги до перестраховиків	1 860 573,77	1 010 050,26	23,55
у тому числі до перестраховиків-нерезидентів	245 267,66	119 668,43	2,79
10) інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України, у тому числі:	28 773,50	5 563,80	0,13
☐ розроблення та впровадження високотехнологічного устаткування, іншої інноваційної продукції, ресурсо- та енергозберігаючих технологій	13 900,00	2 100,20	0,05
☐ розвиток інфраструктури туризму	4 800,00	24,50	0,00
☐ переробка відходів гірничо-металургійного виробництва	1 485,00	0,00	0,00
☐ будівництво житла	3 312,80	3 158,40	0,07
☐ розвиток транспортної інфраструктури	5 275,70	263,80	0,01
☐ розвиток сектора зв'язку та телекомунікацій	16,90	16,90	0,00
11) кредити страхувальникам-громадянам, що видаються в порядку, визначеному Уповноваженим органом і погоджено з НБУ	2 265,20	0,00	0,00
12) готівка в касі	1 789,35	1 245,04	0,03

Причиною низької інвестиційної активності страховиків є незрілість та непрозорість ринкових відносин на фондовому ринку, який є основою та підґрунтям існування саме активних стратегій. Страховики фактично відсторонені від цього ринку, їх доступ для реалізації власне інвестиційних цілей істотно обмежується фондовими спекулянтами, які здійснюють саме перерозподіл власності у державі.

Окрім цього, на нашу думку, основними ризиками, які неможливо нівелювати під час вибору активної стратегії вкладень страховими компаніями, є ризики ринку (негативні зміни, наприклад, у доходності корпоративних цінних паперах, облігаціях та курсах обміну), кредитні ризики (банкрутство зустрічної сторони), ризик ліквідності (нездатність покрити зобов'язання вартістю активів за ринковою ціною або за ціною, наближеною до неї), операційний ризик (неспрацювання системи внутрішнього контролю) та правовий ризик.

Саме відсутність дієвих інструментів управління комплексними ризиками інвестування для страхових організацій на сучасному етапі та відсутність дієвого ринку цінних паперів дозволяє

стверджувати, що принаймні у найближчому майбутньому використання активних інвестиційних стратегій, які є індикатором зрілості інвестиційного сегменту страхового ринку не передбачається.

Література

1. Стандарт нагляду № 4 за управлінням активами страховими компаніями. Міжнародна асоціація органів нагляду за страховою діяльністю / Представництво Світового банку в Україні.
2. Закон України «Про інноваційну діяльність» №40-IV від 4 липня 2002 року // Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
3. Програма розвитку страхового ринку України до 2010 року. Постанова КМУ від 2 лютого 2005 № 147 // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 14. – С. 15.
4. «Затвердження правил формування, обліку та розміщення страхових резервів за видами страхування, іншими, ніж страхування життя» Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України №3104 від 17 грудня 2004 р.
5. «Затвердження напрямів інвестування галузей економіки за рахунок коштів страхових резервів». Постанова КМУ від 17 серпня 2002 р. № 1211.
6. <http://www.dfp.gov.ua/files/12m2005.pdf> — Офіційний веб-портал Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.

Талавиця І.В.,

*асистент кафедри економічної теорії
Національного аграрного університету*

Зайнятість сільського населення Київщини

В статье рассматриваются основные проблемы занятости сельского населения и предложены меры по повышению уровня занятости в рыночных условиях хозяйствования.

The given article studies the main problems concerning employment of rural population. The author of the article proposes some measures for increasing rural employment rate under the market economy.

Ключові слова: **безробіття, використання, зайнятість, працездатне населення, сільське господарство, сільська місцевість, трудові ресурси.**

Динамічний розвиток світової економіки і швидке відновлення технічного базису сучасного суспільства доводять, що головне багатство суспільства становлять люди, а провідним критерієм його прогресу є ступінь розвитку людини і задоволення її потреб. Тому процес якісного удосконалення людських ресурсів на селі за умов пореформеного етапу розвитку агропромислового комплексу набуває особливого значення.

Розв'язання проблеми підвищення зайнятості працездатного населення вимагають поглибленого наукового дослідження. Адже зайнятість населення країни спрямована на створення валового національного продукту і, разом з тим, має соціальний характер: є основним джерелом доходу, визначає рівень і спосіб життя людей, їх професійні інтереси, забезпечує потреби у самореалізації через суспільно корисну працю.

Проблеми зайнятості населення регулюються на загальнодержавному рівні. Чинне законодавство дає чітке визначення й характеристику поняття «зайнятість», регламентує можливість добровільного вибору громадянами видів діяльності як способу самовираження і джерела отримання доходу.

За умов ринкової економіки зайнятість слід розглядати як систему суспільно-виробничих відносин із приводу відтворення, розподілу й використання працездатного населення з метою забезпечення засобів життєдіяльності за функціонування різноманітних форм власності та методів господарювання. Зайнятість повинна ґрунтуватись на таких принципах як добровільність, ефективність і раціональність, що залежать від кон'юнктури ринку праці, створення державою умов для здійснення права на працю, захисту від безробіття і матеріальної підтримки безробітних та їх сімей.

Тому нині основними завданнями є не лише нарощування обсягів і підвищення ефективності вітчизняного виробництва, а й активізація трудових зусиль працівників усіх сфер і галузей, ефективне використання трудових ресурсів, залучення інвестицій, збільшення реальних доходів населення та скорочення безробіття. Як відомо, багато регіонів України є аграрними, тому проблема зайнятості на селі — одна з найважливіших серед напрямів соціально-економічного розвитку нашої країни. Вивченню цієї проблеми приділяють велику увагу такі науковці як М.І. Долішній, С.М. Злупко, І.І. Лукінов, В.В. Юрчишин, К.І. Якуба та ін.

У структурі АПК як ключовому секторі національної економіки особливе місце і роль належить сільському господарству. Його розвиток визначається оптимальним співвідношенням і рівнем використання основних складових економічного потенціалу: природно-ресурсного, науково-технічного, виробничого і трудового. Поєднання цих складових відбувається через працю — цілеспрямовану діяльність людей, спрямовану на створення споживчих вартостей і відповідно задоволення життєвих потреб. Ефективність сільськогосподарського виробництва залежить від кількісних і якісних пропорцій між його складовими, але цього недостатньо для того, щоб сільське господарство розвивалось інтенсивним шляхом. Потрібно раціонально використовувати всі складові й особливо трудові ресурси.

На початку 90-х років минулого століття очікувалося збільшення безробіття у великих і середніх містах через занепад промисловості, що сформувалася за радянський період. Гігантські підприємства, які працювали в основному на оборону, виявились нездатними адаптуватись до ринкових відносин. Сільська місцевість завжди вважалась дуже затратною, здатною відволікати велику кількість населення.

Сучасна ситуація свідчить, що ці прогнози не виправдалися. З 1994 р. рівень безробіття серед сільського населення перевищує аналогічний показник порівняно з міським населенням. Сільський ринок праці характеризується доволі напруженою ситуацією, що пов'язана, в першу чергу, із зростанням усіх форм безробіття, низьким рівнем доходів сільських жителів, обмеженістю працевлаштування й мобільності трудових ресурсів через нерозвинутість сільської сфери прикладання праці на селі, що у свою чергу спричиняє розвиток міграції [1].

Слід зазначити, що вирішальне значення для сільського господарства, як і для інших сфер економічної діяльності, має населення працездатного віку. Воно складається з фізично здорового, працездатного населення, яке володіє відповідними знаннями і трудовими навичками для роботи в сільському господарстві.

На 1 січня 2005 р. працездатне сільське населення України становило 8226,1 тис. осіб, або 53,6 % від його загальної чисельності. На молодше покоління припадає 18,6 %, а на старше — 27,8 %. Зокрема, у Київській області сільське населення у працездатному віці становить 382,7 тис. осіб, або 52,1% від його загальної чисельності. На молодше покоління припадає 16,0 %, а на старше — 31,9 %. Отже, вікова структура населення вказує на те, що перспектива розширеного відтворення і зростання чисельності працездатних обмежена, що негативно впливатиме на забезпечення господарств трудовими ресурсами. Вікова структура населення області в динаміці погіршується, оскільки збільшується його частка у віці, старшому за працездатний [5].

Перспективи розширення зайнятості у сільській місцевості столичної області значною мірою пов'язані з інтеграцією Київського регіону зі своїм центром, із використанням переваг географічного положення регіону. Останнім часом ці переваги стихійно використовувались населенням Київщини для отримання роботи у Києві, тобто автоперевезення, будівництво тощо [2].

Однак щодо зайнятості населення за видами економічної діяльності, то внаслідок трансформації й реструктуризації великих сільськогосподарських підприємств, передачі землі у приватну власність, створення реальних передумов переходу до соціально-орієнтованої економіки, відбулися структурні зміни, які позначились на перерозподілі трудових ресурсів за галузями

економіки. Загальна кількість зайнятих по області за 2001–2004 рр. збільшилася на 2,1 %, у тому числі в сільському, лісовому та рибному господарстві — на 2,8 %. Збільшення зайнятості населення відбувалося за рахунок скорочення працюючих за наймом, кількість яких за період 2001–2004 рр. зменшилась на 9,6 %. За умов звуження сфер прикладання праці вивільнені з підприємств, установ і організацій наймані працівники вимушені були самостійно забезпечувати себе роботою. У результаті чисельність фізичних осіб, зайнятих економічною діяльністю без створення юридичної особи, постійно зростає. Так, у 2004р. питома вага зайнятих в особистих селянських господарствах області становила 58,4% зайнятого населення в сільському господарстві. Таке поширення зайнятості у приватному секторі пов'язане з тим, що селяни можуть одночасно забезпечити себе продуктами харчування й одержати грошові доходи [3].

Передусім, за останні роки переважна кількість працівників сільського господарства зосереджена в підприємствах з недержавною формою власності, головним чином у господарських товариствах. Так, у 2004 р. у недержавних сільськогосподарських підприємствах в Україні було зайнято більше 95% загальної чисельності працівників галузі, в державних підприємствах майже 5%, у Київській області ці показники становили відповідно 91 і 9%.

Перехід до ринкової економіки в Україні зумовив впровадження в статистичну практику категорій «безробіття» й «економічно активне населення». Слід зазначити, що кількість економічно активного населення області у 2004 р. становила 833,5 тис. осіб, на міське населення припадало 49,2 %, а на сільське – 50,8 %. У той час як даний показник по Україні відповідно становить – 69,8 % міське населення і 30,2 % – сільське. Рівень безробіття став більш сталим і має тенденцію до зменшення, зокрема у 2004 р. на Київщині у сільській місцевості він становив 2,4, у той час як у міській –7,6 % (див. табл.). По Україні ці показники відповідно становлять 2,9 і 7,1%. Дослідження свідчать, що найвищий рівень безробіття спостерігається серед підлітків віком 15–19 років і молоді.

Таблиця

Кількість населення за економічною активністю та місцем проживання у Київській області (віком 15–70 років, тис. осіб), 2004 р.

Показник	Усього	У тому числі	
		міське населення	сільське населення
Економічно активне населення	833,5	513,1	320,4
працездатного віку	768,6	491,7	276,9
старше працездатного віку	64,9	21,4	43,5
Зайняті	764,4	460,3	304,1
працездатного віку	699,9	439,2	260,7
старше працездатного віку	64,5	21,1	43,4
Безробітні	69,1	52,8	16,3
працездатного віку	68,7	52,5	16,2
старше працездатного віку	0,4	0,3	0,1
Економічно неактивне населення	511,9	299,8	212,1
працездатного віку	309,8	190,3	119,5
старше працездатного віку	202,1	109,5	92,6

Проте у сільській місцевості можливості працівників сільського господарства одержати роботу надзвичайно обмежені. Майже 90 % підприємств, які подають інформацію про вакансії, повідомляють про відсутність вільних робочих місць. Станом на 1 жовтня 2005 р. було 15,3 тис. вільних робочих місць для працівників сільського господарства, на одне робоче місце претендувало 13 незайнятих громадян. Значна частина вільних робочих місць є непривабливою для безробітних громадян через низький рівень заробітної плати й тривалі затримки з її виплати, застосування не вигідної натуральної оплати праці, а тому ці робочі місця тривалий час залишаються вакантними.

Для задоволення потреби в кадрах у сфері надання послуг на селі, розвитку підприємницької ініціативи й орієнтування безробітних сільських громадян на самостійну зайнятість державною службою зайнятості провадиться їхнє навчання за професіями, які дають змогу відкрити власну справу. Безробітним громадянам одноразово виплачується (за їхнім бажанням) допомога по безробіттю для зайняття підприємницькою діяльністю. Протягом січня–вересня 2005 р. одноразово допомогу по безробіттю для організації підприємницької діяльності одержало 10,9 тис. осіб, що живуть у сільській місцевості. Основними напрямками організації підприємницької діяльності безробітними є сільське господарство (фермерство, птахівництво, тепличне господарство), торгівля, пошиття одягу, автосервіс, транспортні послуги.

Водночас зауважимо, ще дотепер не врегульовано питання щодо визначення зайнятості осіб, які мають у власності або користуванні земельну ділянку (пай). Вважаємо, що передбачений Законом України «Про особисте селянське господарство» критерій визначення належності членів особистих селянських господарств до зайнятого або безробітного населення через обчислення розміру розрахункового місячного доходу на одного члена господарства і порівняння його з розміром мінімальної заробітної плати, як державною соціальною гарантією, є концептуально помилковим і таким, що не відповідає засадам ринкової економіки [4].

Отже, у сільській місцевості Київщини спостерігаються певні зміни у перерозподілі економічно активного населення за галузями економіки, зокрема зменшення його частки у сільському господарстві та переміщення в інші галузі, що призводить до зростання кількості працюючих у приватному неформальному секторі, мотивами якого в основному є пошук шляхів подолання безробіття. Стає зрозумілим, що треба вживати більш активних заходів щодо підвищення рівня зайнятості сільського населення за рахунок розвитку малого підприємництва як у сільськогосподарському виробництві, так і у несільськогосподарських видах бізнесу.

Практика вказує на те, що кожний третій безробітний хоче започаткувати власну справу. Однак основними стримуючими факторами при цьому є: відсутність стартового капіталу та вільних ринкових сегментів; низька купівельна спроможність сільського населення; великі податки; відсутність необхідних знань і навичок, обмежений доступ до кредитів і фінансової підтримки; адміністративні перепони [6]. Існують певні психологічні перешкоди, серед яких: побоювання можливості невдачі; небажання ризикувати; очікування, що держава має взяти основну частку відповідальності за добробут кожного безробітного; применшення власних здібностей. Подальші кроки мають бути реалізовані у напрямі активізації діяльності органів місцевої влади через удосконалення системи відносин між бюджетами різних рівнів.

Підсумовуючи викладе вище, доходимо висновку, що діюча політика зайнятості повинна за нинішніх умов мати попереджувальний характер і включати цілий комплекс заходів державного регулювання, що запобігають зростанню безробіття і його переходу до застійної форми. Досить важливо при цьому спиратися на світовий досвід регулювання безробіття, який успішно діє за прикладом економік інших країн. Розвиток і вдосконалення самозайнятості на селі можна здійснювати різними напрямками, використовуючи при цьому комплексний підхід як оптимальне поєднання традиційних методів і перспективних форм приватного підприємництва. Дієвість і результативність заходів досягне найбільшого ефекту за умови розв'язання важливих соціально-економічних проблем населення сільської місцевості на державному й регіональному рівнях.

Література

1. Лукинов І.І. Економічні трансформації. — К.: Наукова думка, 1997. — 456 с.
2. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Том І. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський та ін. — К.: ІЕ НАН України, 2000. —396 с.
3. Трудовий потенціал і зайнятість: теоретичні основи та регіональні особливості/Долішній М.І., Злупко С.М. та ін. — Ужгород: Карпати, 1997. — 442 с.

4. Тьоткін В. І. Удосконалення державної політики соціального розвитку українського села // Економіка АПК. – 2005. — № 11. – С. 19–24.
5. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки // Економіка АПК. – 2005. — № 3. – С. 3–7.
6. Якуба К.І. Демографічна політика в сільській місцевості України. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 75 с.

Талавіря М.П.,

*канд. екон. наук, докторант кафедри державного управління
Національного аграрного університету*

Удосконалення фінансової підтримки аграрного сектору економіки України

В статье рассматривается улучшение финансовой поддержки сельскохозяйственных производителей в рыночных условиях с помощью механизмов государственной поддержки.

The present article considers the main problem of improving financial support of agricultural producers through the mechanism of state support under the conditions of market economy.

Ключові слова: аграрний сектор, держава, дотації, ефективність, ринок, розвиток, фінансова підтримка.

Створення умов для формування ефективного конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва повинна забезпечувати державна аграрна політика. Без постійної активної регулюючої функції держави, її структур влади неможливо розв'язувати завдання соціально-економічного характеру, входження країни в цивілізоване світове співтовариство. Тільки держава може забезпечити рівноправні умови діяльності суб'єктам господарювання, створити надійний механізм захисту товаровиробників від руйнівного впливу природної й ринкової стихії, які дедалі частіше набувають глобального масштабу. Лише держава, як політична система організації суспільного буття, може здійснювати економічні та соціально-політичні реформи, законодавчо забезпечити економічну свободу всім суб'єктам господарювання. Необхідність всебічно виваженої державної підтримки сільського господарства зумовлюється сукупністю об'єктивних та суб'єктивних чинників, у тому числі необхідністю створення належних умов продовольчої безпеки країни, лібералізацію внутрішнього і зовнішньоторговельного режиму та виходом на світовий продовольчий ринок.

Система інструментів державного регулювання в незалежній Україні створювалася з початку 90-х років, але держава не завжди послідовно керувала трансформаційними процесами. За сучасних умов особливого значення набуває збалансоване поєднання державного регулювання з економічною свободою підприємств і організацій. Аналіз поглядів економістів різних наукових шкіл вказує на те, що втручання держави в економічні процеси є об'єктивно необхідним елементом ринкової економіки. Так, на думку відомого англійського економіста Дж.М. Кейнса, втручання держави в економічні процеси є необхідним, оскільки суто ринковий механізм неспроможний забезпечити стабільне економічне зростання[1].

Дослідженню цієї проблеми за умов переходу до ринкових відносин присвятили наукові праці відомі вчені М.П. Вітковський, П.І. Гайдуцький, М.Я. Дем'яненко, І.І. Лукінов, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук та ін.

Метою цієї статті є подальше вдосконалення фінансового регулювання економічних процесів в аграрній сфері за допомогою механізмів державної підтримки агровиробників.

За сучасних умов сільське господарство України по суті є фінансовим донором інших галузей, зокрема переробної промисловості й торгівлі, тому що додана вартість, створена в аграрній сфері, потрапляє, насамперед, у ці сектори економіки. Саме наслідком дії сучасної державної регулятивної політики є те, що тільки аграрна сфера із усіх галузей народного

господарства має від'ємну норму прибутку. Так, за даними академіка УААН П.Т. Саблука, середня норма прибутку за 1996–2004 рр. становила: у цілому по народному господарству – 1,9 %, у промисловості – 3,8 %, на транспорті й у торгівлі – 7,5, будівництві – 3,2, в банках – 10 %. І тільки в сільському господарстві – мінус 0,4 %. «Рівень доходності селян, від регулювання якого відмовилася держава, не дає можливості їм забезпечувати навіть просте відтворення виробництва» [7]. Цілком зрозуміло, що для виправлення становища необхідна ефективна фінансова підтримка аграрної сфери, насамперед, з боку держави.

За сучасних умов особливого значення набуває збалансоване поєднання державного регулювання з економічною свободою підприємств і організацій. Втручання держави в економічні процеси є об'єктивно необхідним елементом ринкової економіки. Так, на думку відомого англійського економіста Дж.М.Кейнса, втручання держави в економічні процеси є необхідним, оскільки суто ринковий механізм неспроможний забезпечити стабільне економічне зростання. Відомий український вчений М. Туган-Барановський також вважав, що державне регулювання економіки є необхідним. Держава не втрачає регулюючу функцію і у країнах з розвинутою економікою.

У розвинутих країнах витрати на підтримку аграрного виробництва до загальних державних витрат за 1997–1999 рр. становили: у Норвегії, Ісландії, Японії – відповідно 69; 68; 65 %, у Канаді та США – 20 і 24, у державах Європейського Союзу – 49, у Росії – 7,1 і в Україні – лише 1,7 %; також на душу населення: Норвегія, Ісландія, Японія – 638, 644, 566 доларів, Сполучені Штати Америки – 350, ЄС – 336, Росія – 60 і Україна – лише 2 долари США.

Аграрний сектор потребує істотних змін пріоритетів державної політики, обсягів реальної державної підтримки, які повинні бути підкріплені дієвими ринковими та економічними механізмами.

По-перше, впровадження обґрунтованих балансів виробництва і споживання основних видів сільськогосподарської продукції сприяло покращенню системи моніторингу продовольчих ресурсів країни.

По-друге, введено в дію механізми державного регулювання ринків продовольства на засадах застосування заставних та інтервенційних закупівель, передусім зернових, за сприятливими для виробника цінами.

По-третє, створено умови конкурентного формування державних і регіональних стратегічних ресурсів продовольства.

По-четверте, впроваджені нові для вітчизняної практики програми підтримки через здешевлення довгострокових кредитів і складної сільськогосподарської техніки.

По-п'яте, були введені дотації на сівбу озимих та ярих культур, а також за зданий молодняк худоби, свиней і птиці високих кондицій.

Також додатково з державного бюджету спрямувались кошти на подолання наслідків природних катаклізмів 2003–2004 рр. і здійснено ряд заходів щодо здешевлення придбання матеріально-технічних ресурсів для виробника.

У цілому, порівняно з 2002 р., загальний обсяг прямої державної бюджетної підтримки аграрного виробництва було збільшено у 2003 р. і у 2,2 та в 2004 – у 2,5 раза (рис. 1).

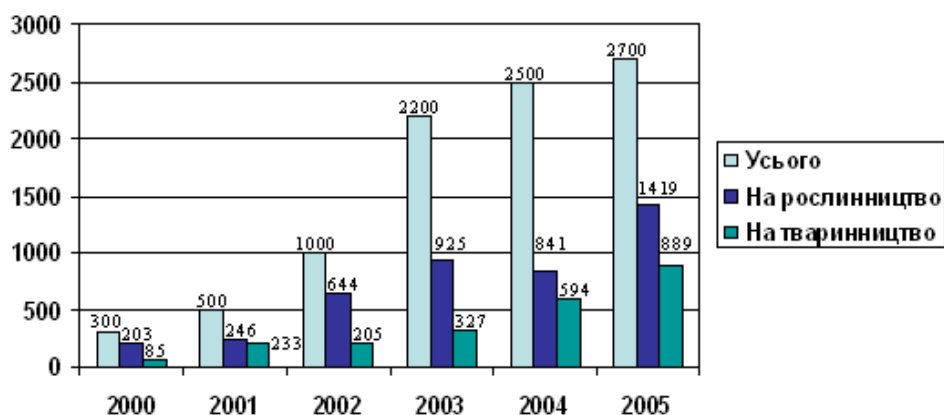

Рис.1. Обсяг підтримки сільськогосподарського виробництва з Державного бюджету України

Прозорість дій держави на аграрному ринку не в останню чергу була зумовлена впровадженою практикою узгодження спільних дій влади, сільгосптоваровиробників, бізнесу й неурядових організацій для вироблення справедливої та взаємовигідної цінової політики на внутрішньому ринку.

Така співпраця виконавчої влади всіх рівнів із провідними постачальниками ресурсів для сільськогосподарського виробництва та основними професійними організаціями агропромислового сектора – Всеукраїнським союзом сільськогосподарських підприємств, Українською зерновою асоціацією, Союзом аграрних бірж та іншими – суттєво поліпшила ресурсну забезпеченість галузі (зокрема вдалося на 17 % підвищити обсяги внесення мінеральних добрив, ціна пального для аграріїв була нижчою на 10–12 % від ринкової) та прибутковість (хоча й мінімальну) більшості ланок виробництва і переробки.

На відміну від усіх попередніх урожайних років, торік держава стала сильним гравцем на зерновому ринку. Уряд, врахувавши негативний досвід 2002 р., коли за відсутності коштів зерно реалізовували за невивідними для селянина цінами, зобов'язав Держрезерв, ДАК «Хліб України» та регіони закупити продовольче зерно з розрахунку піврічної потреби країни.

Для здійснення заставних та інтервенційних операцій із зерном тільки з державного бюджету 2004 р. було спрямовано 655 млн.грн., завдяки чому до Держрезерву закуплено 859 тис.т зерна й за заставними операціями – 637 тис.т. Регіональні ресурси становили понад 1,8 млн.т. Незважаючи на найбільший за часи незалежності валовий збір, зриву ринку зерна не сталося.

Відомо, що в період депресії в 30-х роках минулого століття урядом Сполучених Штатів Америки для подолання економічної кризи в сільському господарстві було застосовано жорстке державне регулювання економічних процесів одночасно з рішучою боротьбою із злочинами у сфері бізнесу та допомогою малозабезпеченим верствам населення.

В Україні ж, навпаки, не було задіяно жодного з перелічених факторів, які за експериментальних умов стали основою діяльності уряду США. Більше того, різке скорочення державного регулювання трансформаційних процесів, переоцінка можливостей ринкового саморегулювання створили ситуацію, коли, за словами академіка І.І.Лукінова, «...ринкові й державні регулятори спрацьовують тепер на прискорення втрати національного товаровиробництва... Цінова податкова і фінансово-кредитна політика держави... перетворилася з активного стимулятора проведення ефективних агро продовольчих реформ на могутню руйнівну силу виробничого і ринкового потенціалу» [5].

Державну підтримку сільського господарства забезпечують усі високорозвинуті країни. До 1991 р. в Україні для підвищення ефективності виробництва також виділялися значні державні кошти. Так, у 1990 р. державні дотації агропідприємствам становили у цілому майже третину

вартості продукції, а наприклад, на молоко – 40, 1 % до основної ціни, на м'ясо великої рогатої худоби – 39,6, свиней – 25,6 %. У цілому на тваринництво державні дотації ставили 5,1 млрд. крб. на рік. Слід підкреслити, що рівень рентабельності молока становив 32,5 %, м'яса – 20,2 %, а без дотацій виробництво було б збитковим – відповідно 8,1 і 8,8 % [6].

Основна частина субсидій, які виплачуються державою американським фермерам, потрапляє власникам великих ферм. Так, з 1995 до 2002 р. понад 70% субсидій одержали 10% найбільших агропідприємств. Загальна сума субсидій фермерам США за 1999–2002 рр. дорівнювала 114 млрд. доларів, з яких 80 % пішло на підтримку доходів виробників зерна; 10 % найбільших виробників пшениці одержали 73 % субсидій, які були виділені на підтримку цієї культури, найбільші виробники кукурудзи та бавовни мали відповідно 67 і 78 % субсидій. Посилення державної підтримки сприяє концентрації виробництва, створенню великих товаровиробників в аграрній сфері.

Отже, сучасна державна підтримка аграрного сектора розвинутих країн спрямована на концентрацію сільськогосподарського виробництва. Так, у США для сприяння процесу концентрації великі, ефективніші ферми одержують на одиницю площі значно більшу суму державної дотації порівняно з дрібними [3]. Вони відійшли від всебічної підтримки сімейних ферм, що здійснювали раніше, і тепер стимулюють зростання розмірів ферм. Кількість великих ферм постійно зростає, причому збільшуються посівні площі ферм при повному забезпеченні високопродуктивною технікою, що у поєднанні з новітніми технологіями забезпечує суттєве скорочення обслуговуючого персоналу і підвищення продуктивності праці. Так, на фермі Мак-Мартіна (11 тис.га) працюють усього 18 постійних і стільки ж тимчасових робітників, яких залучають тільки на періоди сівби та збирання врожаю. Максимальна сума субсидій у 2002 р. — 110 млн. доларів надана кооперативу Riceland Foods Inc. із Арканзаса, який є одним із найбільших виробників аграрної продукції у країні.

Субвенції та дотації сільськогосподарським виробникам у країнах ЄС становлять до 40% від вартості валової продукції сільського господарства. У Чехії, Словаччині, Угорщині, Туреччині цей показник дорівнює 20–25 %. В Україні ж, навпаки, сільське господарство знаходиться в глибокій кризі, матеріально-технічна база товаровиробників майже знищена, система державної підтримки потребує докорінної зміни. Частка державної підтримки з 1997 до 2004 р. не перевищує 10 %. Тому для аграрної сфери України першочерговим завданням є всебічне нарощування виробництва продукції, підвищення ефективності функціонування агропідприємств на основі спеціалізації і концентрації виробництва, зміцнення матеріально-технічної бази та застосування новітніх технологій [2].

Ключова проблема 2006 р. має дві складові: достатнє фінансове забезпечення виробництва та його прибутковість за умов об'єктивного зростання витрат. У цьому контексті залишається не надто сприятливою для товаровиробника сфера кредитування як головне джерело поповнення обігових коштів, особливо на весняно-польові роботи.

Об'єктивно це зумовлене сталою тенденцією до зменшення обсягів ліквідної застави (зношеність основних фондів, обмеженість ресурсів реалізації, скорочення поголів'я тощо), значними обсягами кредитних зобов'язань та напруженістю, що спостерігається в банківській системі.

Ситуація в секторі виробництва молока і м'яса вимагає енергійних дієвих заходів. Адже існуючий розподіл ресурсів продукції галузі – 1/3 у сільгоспідприємствах, 2/3 у господарствах населення становить суттєвий ризик для подальшого розвитку тваринництва, зокрема збереження та відтворення поголів'я. У 2003 р. і відбулося масове зменшення поголів'я, яке дорівнювало майже 17 %. Особливо втратили господарства населення, які не мали достатньої власної кормової бази. У 2004 р. ситуація додатково ускладнилася. Незважаючи на відносно кращий рівень забезпеченості кормами, ріст закупівельних цін, вищі дотації – за рік втрачено ще майже 10 %

поголів'я. Продовольча безпека країни опинилася під загрозою знищення власного м'ясного ресурсу.

Щоб забезпечити мінімальну (10 %) рентабельність виробництва яловичини та свинини треба спрямувати за дотаційною схемою додатково щонайменше 540 млн.грн. Згідно з базовим законом, передбачається надання дотацій не лише за зданих на забій тварин, а й на вирощування та розведення. Тобто, для стимулювання нарощування поголів'я й додаткових економічних мотивацій у галузі загальні видатки на дотування необхідно збільшити у 3–4 рази.

Державна підтримка потребує також і відтворення родючості ґрунтів як національного багатства країни. Саме так ці питання розглядають уряди більшості країн світу. Наприклад, у США існує близько 30 урядових програм збереження родючості ґрунтів, які передбачають відшкодування до 75 % вартості здійснених фермером ґрунтозахисних заходів. У той же час держава може позбавити фермера будь-якої фінансової підтримки, якщо він не виконує необхідних заходів щодо запобігання деградації ґрунтів. Родючість ґрунтів забезпечується, насамперед, застосуванням значних обсягів мінеральних і органічних добрив. У країнах Західної Європи використання у 2003 р. від 175 (Італія) до 370 (Голландія) кг поживних речовин на 1 га ріллі забезпечило врожайність зернових культур від 49 до 74 ц/га, цукрових буряків – від 518 до 763 ц/га [4]. В Україні у 2004 р. на 1 га посівної площі внесено 29 кг поживних речовин мінеральних добрив і лише 0,8 т/га органічних добрив і у результаті одержано лише 28 ц/га зернових і 238 ц/га цукрових буряків. Часткову компенсацію товаровиробники одержують після фактичної закупівлі мінеральних добрив. А спочатку вони змушені сплачувати повну їх вартість, що при обмежених фінансових ресурсах не сприяє придбанню більшості кількості добрив.

На 2005 р. була передбачена державна підтримка аграрної сфери у розмірі 8,175 млрд.грн. Для ефективного їх використання, на думку академіка П.Т. Саблука, 80 % виділених коштів повинно направлятися шляхом завчасного встановлення ціни на всі види продукції (а не через неї на гектар посіву і голову худоби). Це підтверджується також і досвідом розвинутих країн [7]. За розрахунками провідних економістів для того, щоб забезпечити ефективну комплексну державну бюджетну підтримку розвитку сільського виробництва, необхідно 15–18 млрд. грн. щорічно, для зміни нинішньої кризової ситуації в основних галузях рослинництва і особливо в тваринництві. При цьому валовий внутрішній продукт повинен зрости більш як удвічі.

Як бачимо, аграрна реформа в Україні потребує ефективних форм і механізмів фінансової підтримки, яка повинна бути орієнтована на стимулювання ефективності аграрного виробництва і надаватися, насамперед, товаровиробникам, які забезпечують ефективне використання наданих ресурсів. При цьому дотації та компенсації доцільно виплачувати з розрахунку на одиницю товарної продукції.

На нашу думку, сільськогосподарського виробництва й облаштування ринкової соціальної інфраструктури села повинні здійснюватися в напрямі скорочення тіньового обороту, розвитку аграрного ринку й сільських територій, фінансування інновацій, аграрної науки і освіти, а також підвищення ефективності секторів економіки, що забезпечують аграрну сферу ресурсами.

Література

1. Вітковський М.П. Посилення ролі держави при переході до ринку // Економіка АПК. – 1999. — №1. – С. 134.
2. Гайдуцький П.І. Формування та розвиток аграрного ринку // Економіка АПК. – 2004. — №3. – С. 9.
3. Дем'яненко М.Я. та ін. Фінанси в період реформування агропромислового виробництва. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 645с.
4. Корчинська О.А. Роль держави у забезпеченні відтворення родючості ґрунтів // Економіка АПК. – 2004. — №9. – С. 34.
5. Лукінов І.І. Регулюючі ринкові і державні механізми в агробізнесі України // Економіка АПК. – 1999. — №1. – С. 48.
6. Месель-Веселяк В.Я. Напрями розвитку галузей тваринництва та їх державна підтримка // Економіка АПК. – 2004. — №9. – С. 3.
7. Саблук П.Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва // Економіка АПК. – 2004. – №8. – С. 6.

Фірсова С.Г.,*канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту
інноваційної та інвестиційної діяльності**Київського національного університету імені Тараса Шевченка****Проблеми становлення середнього класу в Україні***

В статті розглядається проблема формування середнього класу в суспільстві, концентрується увага на матеріальному забезпеченні населення за рахунок власної праці аналізується самооцінка матеріального стану представників середнього класу в Україні, роль підприємництва в становленні середнього класу, визначається соціальна економічна його сутність.

The given article touches upon the problem of forming the middle class in the society and focuses on providing financial welfare of the population by their own labour. The author of the article analyses the middle class representatives' self-estimation of their financial welfare in Ukraine, as well as the role of entrepreneurship in formation of the middle class and defines its social and economic essence.

Ключові слова: соціальна політика, середній клас, соціальна поляризація, соціальне управління, рівень доходу, самоідентифікація населення, підприємництво, економічна та соціальна точка зору.

На сучасному етапі розвитку української економіки гостро постало питання підвищення рівня життя населення, досягнення необхідних соціальних стандартів. Вирішення цієї проблеми потребує розуміння, що соціальна політика має починатися з моделей економічних реформ, оскільки такі моделі – це пошук і вибір найвірогіднішого чи найдоцільнішого варіанта життєдіяльності за даних умов. На нашу думку, для України необхідна активна модель економічних реформ, якою б передбачалось створення та надання правових і економічних можливостей кожному громадянину забезпечити себе житлом, освітою, медичним обслуговуванням, культурним розвитком, дозвіллям, відпочинком. Таким чином, йдеться про формування умов для створення середнього класу.

Аналіз досліджень і публікацій стосовно цієї проблеми вказує на те, що розробка теоретичних питань та практичних рекомендацій з приводу становлення середнього класу в Україні проводиться недавно і цей факт є зрозумілим, адже за роки радянської влади середній клас, який відповідав би всім його ознакам, був відсутній. Слід надати належне авторам, які займаються цією проблемою виходячи з національних особливостей Української держави: А. Гальчинському, В. Гошовському, Н. Греку, Е. Лібановій, І. Юхновському.

Нині середній клас економічно високорозвинутих країн становить від 55 до 90 % працездатного населення. Ця частина суспільства забезпечує ефективне функціонування ринкового господарства і за рахунок власної праці і одержання за неї доходу забезпечує гідний життєвий рівень. Середній клас своєю суттю виступає рушійною силою позитивних змін у сфері суспільного і економічного розвитку, які дозволять підтримувати соціальну стабільність і прогрес. Це можливо завдяки притаманним йому властивостям і функціям. Серед них особливо виділяють: здатність до розвитку за рахунок самостійної економічної активності та відповідальності. Тому проблема, яка розглядається, нині актуальна і має теоретичну й практичну значущість.

Метою цієї статті є дослідження проблем становлення середнього класу в Україні, пов'язаних зі створенням умов для його розвитку.

Для досягнення зазначеної мети були вирішені такі завдання:

- виокремлено особливості певних напрямів соціальних змін у суспільстві;
- проведено аналіз структури доходів населення;
- розглянута самооцінка громадянами свого матеріального становища, і ідентифікація з середнім класом;
- визначена роль підприємництва у формуванні середнього класу.

Суспільству з ринковою економічною системою притаманні відповідні соціальна структура і характерні ознаки суспільної поведінки. Ринкові реформи, зокрема трансформація адміністративно-командної економіки, супроводжуються неминучими змінами соціальної структури суспільства, формуванням нових страт, які відповідають новим майновим та суспільним відносинам. Міжнародний досвід вказує на існування двох альтернативних напрямів соціальних змін: формування середнього класу як основної верстви населення або утворення соціально поляризованого суспільства з двома головними соціальними групами – багатими та бідними. Перший напрям – це рух по так званому європейському шляху, другий – по латиноамериканському.

Наявність потужного середнього класу в суспільстві означає:

- домінування в суспільстві активної життєвої позиції;
- наявність внутрішніх джерел інвестування;
- високий платоспроможний попит населення і відповідно масштабний внутрішній ринок;
- демократичні принципи управління, зокрема постійні звіти структур влади.

На відміну від цього соціальна поляризація може перекреслити розвиток демократичних засад державного устрою, намагання побудувати соціально орієнтовану економіку, становлення України як стабільної міцної держави. Безпосередніми її результатами можуть бути:

- концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах;
- безконтрольність дій структур влади всіх рівнів;
- поширення корупції;
- масштабна бідність [4].

Узагальнення існуючих у світовій літературі визначень середнього класу дає підстави кваліфікувати його як соціальне угруповання, що характеризується: рівнем доходів; високим рівнем освіти і професійною кваліфікацією; помірним політичним консерватизмом, зацікавленістю у підтримці соціальної стабільності і неприйняттю маргінальної ідеології; суб'єктивною ідентифікацією себе із середнім класом.

Враховуючи притаманні середньому класу певні ознаки ми поділяємо точку зору доктора економічних наук А.С. Гальчинського стосовно того, що в межах колишнього СРСР середнього класу не існувало. Деякі верстви населення, що тоді існували, хоча й мали певні ознаки середнього класу, однак за своїми соціальними функціями такими не були. Вони не виконували:

- функцію основного економічного донора;
- не були і не могли бути носієм демократизації суспільства;
- не були і не могли бути гарантом політичних та економічних свобод. Для класичного середнього класу ці функції є визначальними.

Це дозволяє дійти висновку, що за умов соціалізму верстви населення з високим рівнем освіти, відносно достатнім рівнем споживання та іншими відповідними ознаками можуть розглядатися найшвидше квазісередній як клас, як «neare middle class».

Сьогодні в Україні соціальна верства, яка б повністю відповідала всім критеріям середнього класу в суспільствах, що протягом тривалого історичного періоду розвивалися тільки (або принаймні переважно) еволюційним шляхом, як у країнах з перехідною економікою ще тільки формується. Тому групи, які мають частину таких ознак, у країні є. Верства середнього класу в Україні оцінюється різними дослідниками на рівні 14–20 % населення, за дослідженнями Е.М. Лібанової – 9,8 % населення, а потенційний резерв його зростання оцінюється в 40–45 % населення.

Що стосується доходів, то за даними обстеження умов життя 10 тис. домогосподарств, проведеного Держкомстатом України в усіх регіонах середньодоходні верстви населення в цілому по Україні становлять близько 20 % населення, ще 50 % — це ті, хто балансує між бідністю та

добробутом, чиї поточні надходження є вдвічі нижчими за надходження середньодоходних груп. Значно вищою є частка середньодоходних груп у великих містах – 22,6 % населення проти 16,2 % у малих містах і 14,3 % – сільській місцевості.

При цьому фінансовими джерелами формування середнього класу є доход за працю (заробітна плата, підприємницький доход); доход від власності (матеріальних, нематеріальних і фінансових активів); трансфертні доходи (пенсії, стипендії, інші соціальні виплати); заощадження (банківські вклади, накопичувальне страхування, табл. 1).

Таблиця 1

Структура доходів населення, %

<i>Вид доходів</i>	<i>1999 р.</i>	<i>2000 р.</i>	<i>2001 р.</i>	<i>2002 р.</i>	<i>2003 р.</i>	<i>2004 р.*</i>
Грошові доходи	62,5	68,7	73,4	78,5	82,4	86,3
Оплата праці	35,1	39,5	42,5	44,6	46,9	47,3
Доходи від підприємницької діяльності	2,9	3,4	4,0	4,2	4,4	5,4
Доходи від продажу від сільськогосподарської продукції	3,9	5,6	5,7	5,2	5,7	5,2
Соціальні трансферти	16,7	16,9	18,7	21,3	19,1	21,8
З них пенсії	15,2	15,6	17,0	19,6	17,2	19,8
Грошова допомога від родичів та знайомих	3,0	4,0	4,6	5,1	5,2	5,2
Доходи від продажу власного майна	0,9	1,6	1,2	1,0	0,9	1,2
Негрошові доходи	37,5	31,3	26,6	21,5	17,6	13,7
Доходи від особистого підсобного господарства (натуральні)	23,7	18,2	13,6	10,7	9,8	7,6
Пільги та субсидії	4,9	4,0	3,3	2,9	2,6	2,2
Інші надходження	9,8	9,1	9,7	7,9	5,2	4,0

* 9 місяців.

Таким чином, за сучасних умов відбулися суттєві зміни в одержуваних населенням доходах: збільшилось їх розмаїття, ускладнилась структура, явно проявилася тенденція до диференціації.

Дослідження самоідентифікації населення стосовно середнього класу було проведено Центром Розумкова. У результаті дійшли таких висновків: незважаючи на те, що суспільство значною мірою бідне, самоідентифікація населення залишається майже без змін. Багато хто, попри всі життєві негаразди, зараховує себе до середнього класу.

Серед респондентів, які віднесли себе до середнього класу, 49,3 % чоловіків і 50,7 % жінок.

Більшість (57,1%) середнього класу становлять громадяни активного трудового віку – 25–49 років; 20,5% – молодь 18–24 років; 22,4 % – громадяни від 50 років.

За рівнем освіти більшість (65,7 %) належить особам, які мають середню загальну або спеціальну освіту; 20,4 % – громадяни з вищою освітою; 7,4 % – з незакінченою вищою; молодші спеціалісти та бакалаври становлять 1,3 % середнього класу.

За соціальним статусом, найбільш значущі групи середнього класу становлять спеціалісти (19,8 %); кваліфіковані робітники (14,7 %); пенсіонери (13,5 %); учні та студенти (8,5 %); службовці (7,8 %). Підприємці становлять лише 4,7 % середнього класу; керівники різного рівня – 3,3 %; фермери та орендарі – 0,1 % [8].

Таким чином, соціально-демографічний склад українського середнього класу загалом відповідає усталеним уявленням про середній клас розвинутих країн – за віковими та освітніми показниками. Проте, привертає увагу мізерна частка у середньому класі України власників – підприємців, фермерів та орендарів. Переважну частку середнього класу становлять наймані працівники та особи, які перебувають на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України надзвичайно вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а в остаточному підсумку – від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні. Отже, одним із завдань формування середнього класу є зміна структури його за соціальним статусом у бік збільшення

частки підприємців. Слід відзначити, що саме гарантована зайнятість відповідно до одержаної кваліфікації забезпечує добробут населення і значну частку доходу для створення середнього класу. Гарантією забезпечення зайнятості є розвиток малого та середнього бізнесу, з яким безпосередньо пов'язано формування середнього класу в будь-якій країні. Як така проблема «середнього класу» не є самоціллю, але дослідження соціально-економічного розвитку як розвинутих країн, так і держав, економіка яких знаходиться у процесі трансформації, у тому числі й пострадянських країн, засвідчують, що без суттєвого вкладу середнього класу у ВВП кожної країни соціальна структура суспільства не є гармонізованою, причому саме його формування пов'язується, перш за все, з правовими та інституціональними умовами для розвитку малого та середнього бізнесу.

Роль малого підприємництва визначається розв'язанням не лише економічних, а й соціальних питань. Зокрема, мале підприємництво є джерелом коштів для існування і способом розкриття та реалізації власного потенціалу. Мале підприємництво створює додаткові робочі місця, забезпечує зниження рівня безробіття та соціальної напруги, сприяє зміні психології суспільства та життєвих орієнтирів значної частини населення. Але найбільш вагоме значення малого підприємництва для України, з соціального погляду, полягає у сприянні формуванню середнього класу, який є основою соціально-економічних реформ, гарантом політичної стабільності та демократичного розвитку суспільства.

Становлення малого підприємництва в Україні відбувається одночасно зі становленням її незалежності та формуванням ринкових основ економіки. За офіційними даними, станом на 1 січня 2003 р. в Україні було зареєстровано 253,8 тис. малих підприємств, понад 2,4 млн. фізичних осіб-підприємців та 43 тис. селянських (фермерських) господарств. Протягом 1991–2003 рр. розвиток малого підприємництва характеризувався стійкою тенденцією до зростання кількості малих підприємств. За цей період їхня кількість зросла у 5,8 раза і становила 275,0 тис. Чисельність зайнятих на малих підприємствах за цей період зросла у 3,2 раза.

Слід відзначити, що темпи розвитку малого підприємництва в Україні є недостатніми для забезпечення виконання комплексу притаманних йому функцій. Наприклад, темпи зростання кількості малих підприємств впродовж останніх років мали тенденцію до зниження. Негативною тенденцією є те, що при загальному збільшенні кількості малих підприємств протягом трьох останніх років спостерігається зменшення питомої ваги підприємств, які випускають продукцію та надають послуги. Такі тенденції не сприяють формуванню середнього класу.

Дуже істотними є регіональні відмінності у розвитку малого підприємництва. Зокрема, 54,7 % загальної кількості малих підприємств зосереджено лише в семи регіонах: м. Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Львівській, Одеській областях та Автономній Республіці Крим. На малих підприємствах цих регіонів задіяні 51 % працівників усіх малих підприємств України. За кількістю малих підприємств на 10 тис. осіб населення показник вище середнього по Україні мають лише м. Київ, Миколаївська, Львівська, Харківська області та Автономна Республіка Крим. Найнижчі значення даного показника зафіксовано у Тернопільській області, а різниця між максимальним і мінімальним показниками становить 4,7 раза.

Аналіз регіональних аспектів малого підприємництва дозволяє дійти висновку, що подальший розвиток малого підприємництва потребує формування і здійснення відповідної ефективної та гнучкої регіональної політики.

Під регіональною політикою розвитку підприємництва слід розуміти, з одного боку, чітко опрацьовану в законодавчому аспекті практичну діяльність центральних органів виконавчої влади і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в усіх регіонах країни, спрямовану на створення необхідного комплексу умов розвитку підприємництва, а з іншого – соціально-економічні заходи, здійснювані на базі загальнодержавної політики, закріпленої у

законодавстві самими регіонами для досягнення тих чи інших регіональних і місцевих цілей і завдань [2].

Досвід реалізації регіональних програм впродовж трьох останніх років дав можливість виявити головні перешкоди в розвитку підприємництва на місцевому рівні та визначити найбільш продуктивні напрями діяльності місцевих органів влади з формування сприятливого підприємницького клімату на відповідних територіях. До таких напрямів належить впорядкування нормативного регулювання підприємницької діяльності. Воно відбувається в рамках реалізації на місцях єдиної державної регуляторної політики і включає формування нормативно-правової бази у сфері підприємництва, перегляд діючих нормативних актів на відповідність вимогам ринкових відносин, усунення обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності.

Розвиток середнього бізнесу справляє багатоплановий вплив на формування ринку праці, зайнятість і використання трудового потенціалу. Перш за все слід відмітити, що диверсифікація виробництва, активізація інноваційних процесів, впровадження нових технологій, розширення обсягів виробництва товарів і послуг підтримують попит на найману робочу силу, одночасно змінюючи його структуру. Так, розробка і впровадження принципово нових наукових, технологічних та організаційних рішень неможливі без постійного підвищення якісного рівня робочої сили і насичення всіх ланок виробництва творчими працівниками. А саме, середній бізнес на сучасному етапі інтелектуалізації суспільної праці орієнтується на якісно нову робочу силу, для якої характерні високий рівень мотивації, організації та професійної підготовки.

Прогнозно-аналітичне дослідження ринку праці в контексті розвитку середнього бізнесу, утвердження ринкових відносин в Україні дає підстави стверджувати, що важливим завданням на найближчі роки є формування професійної еліти, основними групами якої, є підприємці, менеджери та висококваліфіковані спеціалісти, зокрема інженери, здатні забезпечити ефективне використання сучасних технологій, здійснити технологічний прорив. Середній бізнес сприяє трансформації професійно-кваліфікаційного складу робочої сили відповідно до вимог економіки.

На основі викладеного матеріалу можна дійти таких висновків:

1. Подальший процес формування середнього класу безпосередньо пов'язаний із процесом створення сприятливих правових, економічних та організаційних умов розвитку підприємництва, яке є визначальним фактором не лише формування, а й подальшого розвитку середнього класу.
2. Головним положенням має бути усвідомлення того, що становлення середнього класу в реформованому українському суспільстві має відбуватися не шляхом створення принципово нового, неіснуючого в Україні соціального угруповання, а поступовою трансформацією відповідних соціальних груп і способу їх життя.
3. Основні зусилля мають бути спрямовані на так званих протосередніх, тобто на ті групи населення, які весь час балансують між бідністю та добробутом. Вони сьогодні становлять найбільший шар суспільства, об'єднуючи майже половину населення країни. Завдяки досить високій освітній та професійній підготовці (52,8 % з осіб старше 25 років, що належать до цієї групи, мають професійну освіту, у тому числі 38,8 % вищу), вони мають необхідний для росту потенціал [3].

Література

1. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики. – К.: Т-во «Знання»; КОО, 2003. – 302 с.
2. Варналій З.С., Павлюк А.П. Регіональна політика сприяння розвитку малого підприємництва в Україні. / www.president.gov.ua/officedocuments/82563326.html
3. Гольчинський А.С. Базові проблеми становлення середнього класу. – К.: Економіка прогнозування, 2002.
4. Лібанова Е. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу. – К.: Економіка і прогнозування, 2002.
5. Малі підприємства в Україні у 2002 році: Стат. зб./ Держкомстат України. – К., 2003. – 207 с.

6. Проблемні питання розвитку підприємництва в Україні: регуляторна політика держави та заходи щодо підтримки малого та середнього бізнесу: Інформ.-аналіт. та довідкові матеріали до парламентських слухань, 14 травня 2003 року. – К.: ВРУ, 2003. – 39 с.
7. Розвиток підприємництва в Україні. – К.: Надра-друк, 2003. – 248 с.
8. Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб'єкт громадянської активності // Центр Розумкова, 2002.

Шарманська С.О.,

аспірант кафедри економічної теорії

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гносеологічні джерела категорії прибутку

В статье рассматриваются вопросы формирования теории прибыли в конце XIX – начале XX в.

The given article is devoted to formation of the income theory under the market economy in the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries.

Ключові слова: прибуток, фактори виробництва, праця управління, рента, підприємницький дохід, оплата праці, чистий дохід, капітал, максимізація прибутку, виробничі ресурси, функції підприємництва, гранична продуктивність.

Прибуток у розвинутій ринковій економіці із його функцією стимулу підприємницької діяльності привертав увагу дослідників економічної теорії практично з початку її виникнення. Але по-справжньому про сформовану на Заході самостійну і розгорнуту немарксистську теорію прибутку можна говорити лише стосовно першої половини XX ст. Формуванню цієї теорії наприкінці XIX – на початку XX ст. присвячена наша стаття.

На цій проблемі акцентують увагу, сучасні економісти. Різним аспектам формування та використання прибутку приділяють значну увагу як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Чинне місце у дослідженнях порушеної проблеми посідають наукові доробки Є. Лібермана, К. Маркса, але прибуток у цих та інших авторів розглядається переважно у прикладному аспекті, що негативно позначається на розв'язанні окремих питань фундаментальної економічної теорії та спричиняє певну плутанину в законодавчій базі. Не вирішені частини проблеми вимагають розглянути гносеологічні джерела категорії прибутку, визначити її сучасне розуміння. Це стане науковим підґрунтям для сучасної економічної теорії.

Теорія прибутку має специфічні риси, що відрізняють її від тих розділів західної економічної думки, що трактували і трактують інші основні доходи капіталістичного суспільства такі як заробітна плата, відсоток та рента. Походження цих доходів у відомих теоріях «факторів виробництва» XVIII–XIX ст. пояснювалось або продуктивними витратами (наприклад, заробітна плата – виробничими витратами праці; відсоток – виробничим внеском капіталу, що розуміється найчастіше як запас виробничих фондів; рента – виробничим внеском землі, яка часто поєднувалась з капіталом у єдину категорію), або з визначеними «жертвами», принесеними власниками факторів виробництва (втома та інші негативні емоції, що виникають у робітника у процесі праці; «помірність» або «очікування» власника капіталу, викликана відстрочкою на споживання свого капіталу).

При такому підході прибуток за винятком відсотка (або підприємницький дохід) трактувався як плата за кваліфіковану працю управління (тобто просто як різновид заробітної плати). Інакше кажучи, до початку XX ст. учені не мали самостійної теорії прибутку. Теорії ж, що претендують на подібний зміст (як, наприклад, в Е. Бем-Баверка) стосувалися, як правило, лише проблем походження відсотка [1].

Хоча у XIX ст. серед західних теорій і панувала позиція з трактовки підприємницького доходу, тобто власне прибутку (наприклад, Д. Міль, Н. Сеніор) як своєрідну оплату за працю управління, проте вразливість цієї позиції усвідомлювалась окремими економістами. Занадто очевидними були

невідповідності між закономірностями формування підприємницького доходу і закономірностями оплати праці взагалі та кваліфікованої праці зокрема (наприклад, не властива заробітній платі залежність підприємницького доходу від величини капіталу підприємця) [2, с.167]. Цим і пояснюється той факт, що деякі відомі економісти ХІХ ст. вказували на існування в підприємницькому доході, поряд з оплатою за працю управління, й інших елементів. Наприклад, такі видатні економісти як А. Маршалл та Е. Бем-Баверк вказували на включення до прибутку (підприємницький дохід) значної плати за ризик. Однак, ці положення не одержали досить розгорнутого теоретичного обґрунтування і тому не могли претендувати на самостійну теорію прибутку.

Відсутність до ХХ ст. самостійної теорії походження прибутку (підприємницького доходу) пояснює одну особливість у трактуванні категорії «прибуток» у західних економічних теоріях до ХХ ст. Ця особливість складалася або у розриві, або у відсутності досить логічного зв'язку між двома вирішальними групами проблем – про походження прибутку і про її стимулюючу роль у розвитку підприємницької діяльності і ринкової економіки взагалі.

Щодо розуміння ролі категорії прибутку представники англійської класичної політекономії, починаючи з А. Сміта, виявляли єдність. Одержання і збільшення прибутку розглядалося як єдиний або вирішальний мотив підприємницької діяльності. А. Сміт, родоначальник англійської класичної політекономії, стверджував: «...Розуміння про свій власний приватний прибуток є єдиним мотивом, що визначає вибір власника будь-якого капіталу – чи вживати його в землеробстві, промисловості або якій-небудь окремій галузі оптової або роздрібною торгівлі» [2, с. 519]. Як провідний мотив підприємницької діяльності трактує прибуток і останній видатний представник англійської класичної політекономії ХІХ ст. А. Маршалл «.. Людина не захоче вести своє підприємство, якщо вона не розраховуватиме на те, що чистий дохід від нього перевищить відсоток на капітал за поточним курсом. Такий дохід називається прибутком» [3, с. 134].

Відсутність самостійної теорії прибутку (підприємницького доходу) до ХХ ст. не було випадковим. Вона обумовлювалась насамперед тим, що всі інші доходи пояснювались, виходячи з принципу витрат тих або інших виробничих ресурсів (безпосередньо або опосередковано через категорії «жертв» власників цих ресурсів). При такому підході зі сфери аналізу випадали проблеми ефективності використання і розподілу виробничих ресурсів у ринковій економіці, органічно пов'язані з функціонуванням підприємницької діяльності з її провідним мотивом прибутковості. Спроби в останній третині ХІХ ст. ввести ринкові фактори ефективності у західні теорії доходів за допомогою теорій граничної корисності зосередилися переважно на сфері споживчого попиту, а при перенесенні аналізу на сферу виробництва – лише на проблемах відсотка, і виявились обмеженими.

У цілому, відсутність у західній економічній думці до ХХ ст. самостійної теорії прибутку, пов'язаної з проблемами ефективності використання виробничих ресурсів, все більш не відповідало ролі прибутку як головного стимулу підприємницької діяльності. Зрушення у розробці теоретичних проблем прибутку у цей період на Заході значною мірою усунули цю невідповідність.

У західній економічній думці ХХ ст. при розробці проблем прибутку увага зосередилась на розумінні прибутку як підприємницького доходу (при поступовому зникненні з економічного обороту цього терміну з заміною його на термін «прибуток»). Інакше кажучи, у західній економічній теорії ХХ ст. відбулося досить чітке розмежування між самостійними теоріями відсотка і прибутку з погляду вивчення ролі і походження цих двох доходів. Проаналізуємо еволюцію з проблем теорії прибутку.

Розуміння, що одержання і збільшення прибутку, або максимізація прибутку є стимулом підприємницької діяльності у ринковій економіці капіталізму, збереглося й у ХХ ст. Але при цьому відбулося помітне ускладнення цього розуміння під впливом серйозних теоретичних дискусій, що виникли зокрема і у зв'язку із встановленням у ролі пануючої акціонерної форми підприємництва і під впливом інших ускладнюючих умов розвинутої ринкової економіки цього періоду.

Паралельно зі збереженням панівного становища в західній економічній теорії і практиці трактування прибутку як стимулу підприємницької діяльності відбулися важливі зміни у з'ясуванні проблем походження прибутку. Ці зміни призвели до формування в західній економічній думці самостійної теорії прибутку.

Цьому сприяли і визначені об'єктивні фактори. Незадоволеність трактуванням підприємницького доходу лише як оплати за управлінську працю підкріпилась тоді тим відокремленням оплати за працю управління від власне прибутку (підприємницького доходу), яке мало місце в акціонерних компаніях, що зайняли панівне становище серед інших форм підприємницької власності. І це розмежування продемонструвало відносно невисоке відношення оплати за працю управління стосовно іншого прибутку (за винятком відсотка). Тому в західній економічній теорії починається виділення тих самостійних функцій підприємства, які могли б пояснити походження прибутку (у вузькому, тобто за винятком відсотка, його розумінні).

Слід акцентувати увагу на праці відомого американського економіста Дж.Б. Кларка «Розподіл багатства», видану вперше у 1899 р., в якій одночасно як би то остаточно закріплене пояснення походження відсотка як походження продуктивності капіталу, а також, паралельно привернута увага до виявлення вирішальних джерел власне прибутку. В ній були висунуті й основні ідеї, що викликали описаний вище кінцевий результат.

Перша ідея мала відношення до теоретичного розподілу економіки на два стани – статичний та динамічний. Під статикою розумівся такий гіпотетичний стан економіки, при якому: були відсутні будь-які елементи та фактори, що приводять до зміни самої економіки і тим більше внесенню у її розвиток елементів ризику і невизначеності, у тому числі зростання населення і капіталу, зміна розмірів підприємств та організації виробництва, зміна потреб населення, науково-технічний прогрес тощо; у подібній статичній економіці панувала досконала, тобто нічим не обмежена конкуренція. На думку Дж.Б. Кларка, за умов подібної економіки виникають лише такі доходи як заробітна плата, відсоток і рента; підприємницький же дохід зводиться до оплати за працю управління і відповідно є визначеним різновидом заробітної плати. І тільки при динамічній економіці, коли діють відсутні при статистиці фактори, виникає база для формування такого прибутку, що є не оплатою за працю управління, але включає елементи, пов'язані з динамізмом розвитку. Отже, відповідно до теорії Дж.Б. Кларка, вирішення питання про походження власне прибутку можливо лише шляхом виявлення подібних елементів у їх джерел за умов динаміки. Останнє створило базу для наступного розвитку теорій прибутку в західному економічному вченні.

Друга важлива ідея Дж.Б.Кларка полягала у його вченні про граничну продуктивність. Відповідно до нього кожен підприємець прагне досягти випуску продукції з мінімізацією витрат на фактори виробництва. У статичній економіці при досконалій конкуренції ціни на фактори виробництва, тобто оплата за працю, відсоток на капітал і рента за землю пропонуються ринком. Тому єдиним шляхом для підприємця домогтися випуску продукції з мінімумом витрат є досягнення такого сполучення трьох основних факторів виробництва, при якому вартість граничного продукту кожного з них дорівнює його ціні. Під граничним продуктом фактора

виробництва розуміється продукт, зроблений останньою, тобто найменш продуктивною одиницею відповідного фактора виробництва; відповідно вартість граничного продукту дорівнює добутку його фізичної кількості на ринкову ціну. Згідно із законом спадної продуктивності зі зростанням кількості фактора виробництва відбувається зменшення його граничного продукту і відповідно зниження різниці між величиною вартості цього продукту та величиною ціни цього самого фактора. Але поки така різниця існує, у підприємця зберігаються стимули із збільшення відповідного фактора, оскільки це сприяє збільшенню прибутковості всього виробництва. Своєї мети, тобто випуску з мінімумом витрат на фактори виробництва, підприємець домагається при такому оптимальному сполученні цих факторів, при якому вартість граничного продукту кожного фактора дорівнюватиме його ціні. Стосовно капіталу це означає рівність вартості граничного продукту капіталу його відсоткові, стосовно праці – рівність вартості граничного продукту праці його зарплаті і стосовно землі – рівність вартості граничного продукту землі його ренті. При такому сполученні факторів виробництва у підприємця відпадають стимули з подальшого збільшення кількості того чи іншого фактора, оскільки це почне зменшувати прибутковість виробництва.

Відповідно до навчання про граничну продуктивність власник кожного фактора виробництва в результаті механізму оптимізації виробництва одержує у вигляді доходу, величину, що дорівнює продуктові, створену цим фактором. Дж-Б.Кларк наполягав на тому, що за умов ринкового капіталізму панує соціальна гармонія при розподілі доходів: «...Мета цієї роботи полягає у показі того, що розподіл доходу суспільства контролюється природним законом і що зазначений закон, якщо він діє без перешкод, дає кожному агенту виробництва ту суму багатства, що він створив» [4]. Навіть якщо представити ідеальну роботу моделі граничної продуктивності, вона аж ніяк не свідчить про «справедливий» характер заснованого на ній розподілу доходів. Модель граничної продуктивності у такому випадку вказує лише на те, що ціна фактора виробництва дорівнює граничному продукту, який створений цим фактором; присвоєння ж власниками факторів виробництва своїх доходів визначається лише тим, що вони є подібними власниками і нічим іншим. Так, присвоєння відсотка капіталістом пояснюється тим, що він є власником капіталу, а не тим, що цей відсоток дорівнює продуктові, створеному відповідним капіталом.

З погляду проблем походження відсотка теорія граничної продуктивності Дж.Б. Кларка дозволила завоювати панівний стан теоріям продуктивності капіталу (тобто теоріям, що пояснюють походження відсотка продуктивним внеском капіталу, що розуміється як засоби виробництва). Саме починаючи з теорії граничної продуктивності відсоток у розумінні переважної більшості західних економістів виступає як граничний продукт капіталу.

Теорія граничної продуктивності Дж.Б. Кларка відіграла важливу роль у подальшому розвитку визначених розділів західної економічної думки.

Обґрунтування Дж.Б. Кларком ідеї про прибуток як чисто динамічному явищі призвело до різних теоретичних розробок, що намагаються виявити і обґрунтувати ті або інші динамічні джерела цього доходу. У руслі подібних розробок у західній економічній теорії почала панувати думка про існування трьох подібних вирішальних джерел. От як позначаються ці джерела в одному із досліджень, присвячених ціноутворенню: «Прибуток може розглядатися як:

- винагорода за ризик і невизначеність;
- винагорода за новаторство;
- результат недосконалостей у ринковій структурі.

Очевидно, кожен з цих факторів або комбінація з двох або трьох з них приводить до виникнення прибутку» [5, с. 199].

Таким чином, гносеологічні джерела визначеності категорії прибутку мають різне трактування, що означає різноплановість цієї категорії у сучасній фаховій літературі.

Література

1. Бем-Баверк Е. Капитал и прибыль. История и критика теорий процента на капитал / Пер. с нем. – СПб., 1909.
2. Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатств народов. (Книга I–III) / Пер. с англ. – М., 1993.
3. Маршалл А. Принципы политической экономии / Пер. с англ. – М., 1983. – Т. 1.
4. Klark J.B. Distribution of Wealth. London, 1925, p.V.
5. Greyson H. Price Theory in a Changing Economy. N.Y., London, 1965.

Р

Політика, історія, культура

Горбань А.В.,

здобувач кафедри історії та археології слов'ян

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Збройна боротьба військових угруповань українського національно-визвольного руху з нацистським та радянським режимом у 40-х роках ХХ ст.

В статье рассматриваются основные причины начала вооруженной борьбы украинских объединений с нацистскими и советскими режимами. Освещаются события военного и послевоенного характера на Украине. Определены основные направления деятельности военных группировок освободительного движения.

The present article considers main causes which led to the beginning of the armed struggle by Ukrainian units against both nazi and soviet regimes. The author of the article describes the events of war and post-war periods on the territory of Ukraine, as well as determines main activity trends of military units taking part the liberation movement.

Ключові слова: **військові угруповання, національно-визвольний рух, німецькі окупанти, російські шовіністи, повстанська армія, самостійницьке підпілля.**

Актуальність проблеми полягає у переконанні, що фактично з перших днів німецькі окупанти розпочали тотальне поневолення і визискування українського народу, незважаючи на те, що їхня розвідка доносила: для Москви головним ворогом є ОУН під проводом Степана Бандери. Зокрема, про це йшлося в службовій записці до Міністерства закордонних справ рейху від 8 вересня 1941 р.: «Політичне керівництво Південно-Західного фронту Червоної армії видає, починаючи з 31 липня 1941 р., більшовицьку газету під назвою «За Радянську Україну». Зрозуміло, що вже тоді гітлерівці вирішують ліквідувати непокірну бандерівську ОУН. А приводом для цього вони використали подію, що сталася 30 серпня того самого року і яка засвідчила, на думку багатьох дослідників, співпрацю німецьких расистів з російськими шовіністами у поборюванні українського національно-визвольного руху. Таке ставлення гітлерівців до членів революційної ОУН призвело до їхнього остаточного прозріння щодо нереальності сподівань на допомогу Німеччини у відновленні Української держави. Відтак з середини вересня Організація діє у підпіллі та готується до широкомасштабної боротьби з нацистами. Одночасно у тих регіонах української території, де був ліквідований більшовицький режим, проходили масові збори і віче, як стихійні, так і організовані похідними групами ОУН, на яких народні маси приймали резолюції про повну підтримку Акту та погодження брати участь у процесі державотворення. Ці моменти зафіксовані як в українських, так і у німецьких та радянських матеріалах. Восени 1942 р. ОУН (Б) організувала кілька партизанських загонів, які скоро отримали назву Української повстанської армії (УПА). Початки були вельми скромні. Але з огляду на велику організаційну мережу ОУН (Б) армія дуже швидко перетворилась на потужну силу [1, с. 12].

Важливу роль у розвитку УПА відіграли підрозділи української поліції, які майже у повному складі залишали свої пости і переходили зі зброєю у ліс. У процесі свого зростання УПА вбирала в себе менші партизанські осередки [2, с. 33].

Зростаючи в силі, УПА поширювала свій контроль над багатьма районами Волині та Полісся. До кінця травня 1943 р. під контролем німців залишилися тільки великі міста. Німецькі війська проводили каральні операції лише протягом дня, щоб увечері знову повернутися на базу [3, с. 21].

Успіхи УПА на Волині переконали провід ОУН створити військові сили й у Галичині. Прискорив це рішення рейд Ковпака у Карпати, які ОУН прагнула перетворити на свою базу. Саме з цих міркувань на теренах Галичини формується українська народна самооборона як складова УПА. Створені нашвидкоруч загони прибули у Карпати для боротьби з радянськими партизанами. Звістки про переможні дії народної самооборони розходилися по Галичині, притягаючи до лав «невидимої армії» велику кількість українських патріотів [4, с. 37].

Слід звернути увагу, що УПА була побудована за принципом добровільності, до неї міг вступити кожний, хто прагнув воювати проти німців і проти більшовиків. Важливе значення має той факт, що хоч організатором армії була ОУН (Б), від самого початку свого існування УПА проводила ідею всеукраїнськості, надпартійності [5, с. 93].

Свої політичні цілі УПА формувала у контексті ідеологічних поглядів ОУН (Б): «Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі... УПА бореться проти імперіялістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політичне та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи »... УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіялістів. Тому ми проти російського комуністсько-більшовицького і проти німецького націонал-соціалізму». У документах УПА наголошується на тому, що у її лавах українські селяни, робітники й інтелігенти борються за національне визволення, за новий державний порядок, за новий соціальний лад в Україні, за повне право всіх її громадян, без огляду на національність, плекати свою власну національну культуру [6, с. 7].

Як носій національних і соціальних прагнень українського народу. Українська повстанська армія користувалася великою пошаною. Для українських юнаків було честю служити у своєму війську. Ці почуття перетворювалися на досить вражаючі цифри: за німецькими даними, до 1943 р. УПА мала під зброєю 80–100 тис. вояків.

Мабуть, ніхто не може з певністю сказати, якою чисельною була Українська повстанська армія. Польське підпілля, наприклад, оцінювало її склад у 50 тис. бійців [7, с. 155]. Та у цьому випадку річ не у кількості, а у тому впливі на політичну і громадську думку української спільноти, що здійснювала УПА під німецькою окупацією та після визволення України від німців.

Найбільші зміни в розвитку УПА, як і взагалі підпілля, пов'язаного з ОУН, припали на 1943 р. Головною серед них було те, що ОУН, яка поширила поле своєї діяльності на східні терени України, мусила пристосуватися до нових обставин – організаційно і навіть програмово.

Саме з таких міркувань провід ОУН у серпні 1943 р скликав надзвичайний Великий збір організації. Тут уперше відчувається значний вплив східних українців на формулювання деяких важливих питань. Новим у постановках Великого збору було й недвозначне прийняття демократичних принципів, які мали забезпечити майбутній державний порядок і справедливий соціальний лад. Постанови, створені на зразок конституцій провідних західних країн (звичайно, у

розумінні керівництва ОУН (Б)), звернули особливу увагу на економічне будівництво та культурне піднесення народу в майбутній самостійній Українській державі.

Найважливішою зміною в організаційному плані є створення замість посади Голови Проводу ОУН (Б) Бюро Проводу, яке складалося з трьох членів: Р. Шухевича, Р. Волошина та Д. Маївського. Але Р. Волошин та Д. Маївський незабаром загинули і Р. Шухевич фактично став Головою Проводу.

УПА, хоча й споріднена з Організацією українських націоналістів, вирішила засвідчити свою окремішність і з цією метою оголосила власну програму під назвою «За що бореться Українська Повстанча Армія», яка, до речі, з незначними відхиленнями повторює постанови III конференції ОУН та самого Великого збору.

Наголос українського самостійницького підпілля та Української повстанської армії на праві самовизначення народів мав безпосередній наслідок — представники національних меншин Радянського Союзу почали вступати — поодинці, а то й цілими групами — до лав УПА. Влітку 1943 р. в УПА було стільки іншо національного елемента, що команда армії на Волині навіть приступила до створення окремих національних загонів — грузинів, татар, азербайджанців, узбеків [8, с. 141].

З метою поширення антирадянської боротьби у листопаді 1943 р. УПА скликала конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії. На неї під охороною УПА прибули 39 делегатів, які репрезентували 13 національностей. Після трьох тижнів нарад делегати підготували постанови та відозву конференції. Обидва документи засуджували загарбницьку політику Москви та Берліна і ставили створення самостійних національних держав як передумову вільного розвитку народів Східної Європи та Азії [9, с. 70].

Таким чином, для переходу від підпільної до відкритої збройної боротьби з нацистським окупаційним режимом, а у подальшому і з більшовицьким, ОУН (Б) у 1942 р. створила збройні партизанські загони. Після централізації системи командування мережі партизанських загонів була надана назва Українська повстанська армія. Це збройне формування виконувало головну стратегічну мету та тактичні завдання ОУН (Б) – ведення збройної боротьби з окупаційною владою, використовуючи партизанські методи боротьби. За рік свого існування УПА змогла встановити контроль над значними територіями у Західній Україні та перетворитися на значну військову силу, відіграючи суттєву роль у дезорганізації тилових структур вермахту та роль найнебезпечнішого ворога нацистської окупаційної влади в Україні. ОУН (М), на відміну від ОУН (Б), не створила значної мережі збройних формувань, але взяла участь у збройних формуваннях УПА. Конфронтація між ОУН (Б) та ОУН (М) дещо зменшилася, оскільки принципове питання розходжень – співпраця з Німеччиною – було вирішене ставленням нацистської окупаційної влади до української державності та українського народу під час вторгнення в українські землі та характером окупаційної політики. 11 – 15 липня 1944 р. у Карпатських горах під охороною загонів УПА представники усіх частин опору України створили орган представництва самостійницького підпілля. Він прийняв назву Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

Створення Ради було актом великої ваги. Визвольна боротьба, на якій позначалися партійні впливи, переходила з цього часу на виразно державницькі позиції. Новий орган об'єднував усі провідні політичні елементи, – незалежно від їхнього світогляду та політичної приналежності, – які стояли на ґрунті суверенності Української держави.

Оформившись як центр української революційної боротьби, УГВР видала універсал до українського народу, в якому, зокрема, говорилося: «Українська Головна Визвольна Рада є найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави». Далі УГВР присягала боротися

за справедливий лад без гніту і визиску, за вільну працю селянина й робітника, за широку ініціативу трудящого населення в усіх галузях господарської діяльності.

Виконавчим органом УГВР був Генеральний секретаріат, головою якого було обрано Романа Шухевича.

У той час як відбувався установчий збір УГВР, німецько-радянська війна на території України наближалася до кінця. Німці, які спричинили Україні нечувані жертви та спустошення, всіма способами намагалися зав'язати дійові відносини з УПА, обіцяючи українцям та іншим народам Східної Європи змінити політику відносно них.

Саме з цією метою шеф головного бюро СС генерал Бергер мав 5 жовтня 1944 р. розмову зі Степаном Бандерою, якого невдовзі випустили з концентраційного табору. «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин, — писав генерал у своєму рапорті. — Свої ідеї він відданий до останнього. На даному етапі надзвичайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить так само росіян, як і німців».

Очевидною причиною поразки спроби відновлення Української держави у ХХ ст. була відсутність належним чином розбудованих боєздатних українських збройних сил. Саме тому для Проводу ОУН (Б) головною задачею на етапі переходу від підпільної боротьби до відкритого збройного протистояння було створення збройних сил. Спроби німців досягти порозуміння з УПА залишилися безуспішними. У цій справі УПА видала окреме звернення «Так звана нова східна політика німців і наша постава до неї». Цей документ, датований листопадом 1944 р., який існує у німецькому перекладі, вбачає у цій політиці спробу нацистів використати східні народи для своїх подальших імперіалістичних цілей.

Подібне звернення у формі листівки під назвою «Боротьба українського народу проти окупантів» УПА видала в лютому 1945 р. У цей час німці фактично перестали бути важливим об'єктом політики українського самостійницького руху, який тепер повернув свою увагу на боротьбу проти радянської влади. На землях, які ще не були зайняті радянською армією, ОУН і УПА збирали зброю та амуніцію, будували бункери і шпиталі, складували харчові продукти. Тільки час від часу доводилося вступати в переважно оборонні бої з відступаючим вермахтом.

Швидке наближення радянської армії поставило головне командування УПА перед завданням перейти німецько-радянські фронти, щоб опинитися в радянському тилу. Отож, не вступаючи в сутички з численними армійськими з'єднаннями, успішними рейдами УПА проникла у радянський тил [10, с. 32].

Першими з радянською армією зустрілися частини УПА-Південь та загін командира Енея. В одному з таких перших боїв повстанці розбили автоколону штабу командувача Першим Українським фронтом генерала Ватутіна на шляху Корець — Рівне. Генерал Ватутін був тяжко поранений і 15 квітня 1944 р. помер у Києві.

Щоб розправитися з УПА, радянське командування зібрало на ділянці Шепетівка — Рівне — Збараж близько 30 тис. бійців та співробітників НКВС, які 22—23 квітня здійснили наступ на масив Гурбенських лісів. Маючи велику перевагу в людях і техніці, радянській армії вдалося розбити з'єднання УПА. Ця перемога далася дорогою ціною — повстанців загинуло 80, у той час як радянські втрати налічували понад 800 убитими [11, с. 38].

Німецька статистика вказує на те, що в Західній Україні радянські війська перебували у стані відкритої війни з УПА. Так, в одному з рапортів за листопад 1944 р. зауважується, що на околиці Луцька приблизно 30 тис. бійців радянської армії та НКВС воюють проти надзвичайно вправно оперуючих підрозділів УПА. У цьому самому рапорті стверджується, що поблизу Яблунова (15 км від Коломиї) УПА розгромила батальйон радянської армії. У рапорті під назвою «УПА — невидима армія позаду радянського фронту» читаємо: «Майже кожний перебіжчик має

щось нове сказати про УПА. Але всі погоджуються, що УПА є одною з головних тем розмови в радянських окопах...».

Ситуація, яку створила УПА, була загрозлива. Ось наказ від 14 травня 1944 р. начальника штабу 258-го Хабаровського охоронного полку майора Харламова: ніхто не повинен ходити поодиноці або без зброї, вантажні машини мусять їздити щонайменше по п'ять, із хат, які розташовані поблизу штабу, бажано виселяти мешканців тощо.

Сподіваючись вплинути на повстанців, Верховна Рада УРСР двічі, у травні та жовтні 1944 р., зверталася до них із закликом покинути «ліс» і повернутися до спокійного життя. Але бійці УПА кожного разу – відмовляли.

Таким чином, у 1944 р. ситуація навколо ОУН(Б) становилася дедалі гострішою. Було зрозуміло, що з поверненням радянської влади на Західну Україну ідея створення незалежної держави поступово перетворюється на химеру. ОУН та її бойова частина – УПА – самотужки не могли змагатися з таким суперником як СРСР. У збройному протистоянні в ОУНівців не було жодних шансів. Тому УПА й ОУН розпочали широкомасштабну психологічну війну, яка мала на меті створення та поширення відповідного образу українського національного руху та його противників, а також забезпечити вирішення кількох тактичних завдань.

Під психологічною війною мається на увазі спеціально організований вплив на свідомість, почуття і волю збройних сил супротивника, цивільного населення України і суміжних країн. За своїм змістом цей вплив складався з політичних акцій і разових заходів.

Політичні акції по їхній структурі, цілям, термінам проведення, об'єктах, формах, способах і прийомах впливу були подібні до сучасного поняття «психологічна операція».

За термінами здійснення політичні акції ОУН і УПА можна розділити на два види: довгострокові (мали виражений політичний характер, наприклад, інформаційно-пропагандистські кампанії на захист українського населення) і короткострокові (спрямовувалися переважно проти військ супротивника) [12, с. 378].

Усі політичні акції (психологічні операції) УПА й ОУН проводили, як правило, у тилу противника. Вони здійснювалися з метою впливу на цивільне населення України і суміжних країн, що підтримувало український збройний опір; цивільне населення України і суміжних країн, що підтримувало нову державну владу (німецьку, радянську, польську); і збройні сили супротивника (регулярні військові частини, партизанські загони, загони самооборони).

Крім політичних акцій, УПА й ОУН здійснювали разові заходи щодо зниження морального духу і підризу боєздатності військовослужбовців супротивника. Основною формою психологічної війни ОУН і УПА була друкована пропаганда.

Здійснення заходів психологічної війни українських повстанців стикалося з певними труднощами. Так, пропагандистська діяльність УПА і ОУН серйозно обмежувалася недостатчею технічних засобів (радіопередавачів і приймачів, видавничо-поліграфічного устаткування, друкарського паперу), а також браком кваліфікованого персоналу. До об'єктивних труднощів приєднувалися проблеми етнічного характеру. Наприклад, ворожі відносини між українцями і поляками. Специфічну форму застосування усного впливу представляли рейди відділів УПА. У ході цих пропагандистсько-бойових заходів особливу роль відігравали бесіди з місцевими жителями в районах рейдування, мітинги серед них, інформування про становище у світі, на Україні й у їхньому регіоні. Особливо зростало значення усного спілкування в рейдах за межами території, заселеної українцями, — у Словаччині, Чехії, Румунії, Польщі, де мало покладалися на листівки й іншу друковану продукцію, а більше спілкувалися місцевою мовою, що знали деякі повстанці [12, с. 391].

Таким чином, засоби невійськового впливу з боку ОУН (Б) виявились досить різноманітними. Значення саме психологічних методів впливу було досить великим, а у поєднанні

з військовою боротьбою вони стали досить ефективними у певному масштабі. Але, звичайно, досягти кінцевої мети, якої прагнула ОУН (Б), у ті часи було неможливо, оскільки, спираючись лише на власні сили у вигляді представницьких органів збройних формувань УГВР й сили її прибічників в Україні й за кордоном, навіть за активної підтримки частини населення Західної України ОУН (Б) почала втрачати ресурсні можливості для продовження боротьби.

Література

1. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943 – 1949. – Нью-Йорк, 1995.
2. Рух опору і самооборони в Україні. – Торонто – Нью-Йорк, 1977
3. Кук В. Степан Бандера (1909 – 1959 рр.). – Івано-Франківськ, 1999.
4. Рух опору і самооборони в Україні. – Торонто – Нью-Йорк, 1977.
5. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – Ч. 1.
6. Декларація УПА: нарис історії боротьби Української Повстанської Армії – К., 1995.
7. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943 – 1949. – Нью-Йорк, 1995.
8. Борець Ю. За Україну, за її волю – К., 1998.
9. Кучер В.І. ОУН – УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997.
10. Кук В. Степан Бандера (1909 – 1959 рр.). – Івано-Франківськ, 1999.
11. Поліщук В.В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. – Донецьк, 1996.
12. Ткаченко С.Н. Повстанческая армия (Тактика борьбы) – Минск – Москва, 2000.

Грибоєдова Н.С.,

*аспірантка кафедри історії України та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми

В статье исследуется деятельность общества «Просвита» в Галиции. Рассматриваются основные тенденции развития, зарождения общества, основные направления и формы работы в разные периоды его действия. Исследуется историография развития и деятельности общества «Просвита» на галицких землях в конце XIX – начале XX в.

The given article researches the activity of «Prosvita» society in Halychyna. The author of the article considers main tendencies in the process of formation and evolution of the mentioned above society, as well as the principal trends and forms of work in different periods of the its activity. She also studies the historiographic aspect of «Prosvita» society's evolution and activity on the territory of Halychyna in the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries.

Ключові слова: товариство «Просвіта», Галичина, національна свідомість, культурно-освітня діяльність, історіографія.

За умов національного і культурного відродження Української держави поновлюються традиційні інститути, які формують національну свідомість українців: розповсюджують історичні знання, пропагують рідну мову і літературу, пам'ятки вітчизняної культури тощо. Ці різноманітні неурядові організації відіграють все більшу роль у суспільно-політичному житті.

Найстаріша громадська організація України – товариство «Просвіта» – займає провідне місце у формуванні політичної культури та національної свідомості громадян. Пройшовши драматичний шлях розвитку, ця організація своєю подвижницькою працею заслужила гідне місце в українській історії і є надзвичайно важливою і актуальною темою для вивчення.

Незважаючи на важливе місце у духовному житті українського народу, сьогодні аналіз праць з цієї проблеми свідчить, що українська історіографія перебуває на початковому етапі теоретичного переосмислення сукупності проблем, пов'язаних із причинами виникнення, змістом і наслідками діяльності товариства «Просвіта» у Галичині. Це значною мірою пояснюється тим, що у вітчизняній історіографії, котра протягом багатьох десятиліть була під тиском комуністичної

партійно-тоталітарної ідеології, історія товариства «Просвіта», як і інших українських культурно-просвітницьких та політичних організацій, донедавна замовчувалася або висвітлювалася спотворено. Лише з отриманням незалежності перед українськими вченими та дослідниками відкрилися широкі можливості вивчати донедавна недоступні архівні матеріали, спогади з історії «Просвіти».

Починаючи аналіз історіографії просвітянської тематики, необхідно підкреслити важливий момент, що нині відсутні дослідження, безпосередньо присвячених історіографічному аспекту цієї проблематики. Тому, наукове осмислення досвіду культурно-просвітньої діяльності «Просвіти» є надзвичайно важливе і нагальне завдання для сучасної української історіографії. У світлі викладеного у цій статті зробили спробу проаналізувати стан вивчення в науковій літературі діяльності товариства «Просвіта» у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Серед провідних науковців, які у різний час зверталися до окреслених питань, слід віддати належне місця працям С. Перського, М. Лозинського, І. Белея, В. Дорошенка, Ж. Ковби, О. Германа, Р. Гарга та ін.

Початковим етапом дослідження, висвітлення і вивчення історії «Просвіти» вважається зазначений період. Це вивчення було розпочате членами галицького товариства, яке на той час стало початковою спробою осмислення історії діяльності «Просвіти», визначення її ролі та місця у загальному процесі духовного відродження українського народу.

Першим таким дослідженням можна вважати книгу члена галицької «Просвіти» І. Белея, в якій автор вперше узагальнив досвід діяльності товариства за 25 років, її діяльність як культурно-освітньої та громадсько-політичної організації [1]. Дослідник на основі різноманітного фактичного матеріалу, а також враховуючи власний досвід роботи у відділі товариства простежив процес заснування і діяльності Львівської «Просвіти». У монографії висвітлюється також вплив членів організації на пробудження національної самосвідомості українського народу. Проте зв'язок товариства з іншими громадськими організаціями та політичними установами розкривається дуже поверхово.

Ще однією важливою монографією з історії галицької «Просвіти» є науковий доробок правника, публіциста і політичного діяча, співробітника і редактора газети «Діло», співробітника «Громадської думки», «Ради» та інших періодичних видань М. Лозинського «Сорок літ діяльності «Просвіти», яка була видана у 1908 р. [14]. В ній зроблено спробу проаналізувати історію товариства у 1868–1907 рр. У цьому дослідженні значна увага приділена видавничій справі, а також подана інформація про створення товариства, про прийняття та зміни статуту, про кількісний стан філій та читалень, хоча і не наведений їх кількісний стан. Дослідник приділяє увагу і добродійній діяльності товариства, яку досить широко проводила «Просвіта» у співпраці з іншими українськими організаціями. М. Лозинський акцентує увагу на культурно-освітньому та частково економічному аспекті діяльності Львівської «Просвіти». Він вперше охарактеризував «Просвіту» як товариство, що проголосило національну ідею, ідею самостійності. М. Лозинський в організації вбачав не лише пропагандиста національної ідеї, чистоту якої вона відстоювала, а й вогнище національного життя українського народу, наголошуючи на тому, що велика заслуга товариства полягає у вкоріненні національної свідомості у народних масах [11, с.70].

У 1932 р. до 60-річного ювілею діяльності вийшла друком «Популярна історія товариства «Просвіта» у м. Львові» С. Перського [19]. Ця праця і нині залишається одним з фундаментальних досліджень з історії «Просвіти». Автор намагався комплексно дослідити історію товариства з головних напрямів її діяльності, починаючи з 1868 р. – року її заснування і закінчуючи 20-ми роками XX ст. Велика увага приділена характеристиці культурно-освітніх установ, які були попередниками «Просвіти» на західноукраїнських землях, і цим С. Перський доводить закономірність виникнення товариства у Галичині як спадкоємця і продовжувача їхньої роботи з національного виховання українського народу. Автор наголошує на тому, що товариство «Просвіта» відіграло дуже важливу роль у культурному та громадсько-політичному житті

галицьких українців. Але вчений досить мало приділяє уваги економічно-господарській та політичній діяльності організації.

Після того, як у 1939 р. радянською владою були ліквідовані «Просвіти», дослідження її історії, головним чином, продовжують дослідники в еміграції. Так, у м. Філадельфії з нагоди 90-х роковин від дня заснування товариства виходить дослідження В.Дорошенка [10]. Автор на основі власних спогадів аналізує роботу організації і наголошує, що «Просвіти» – це невід’ємна частина українського національно-визвольного руху. В цій праці знаходимо як характеристику роботи галицької «Просвіти», так і коротенькі відомості про наддніпрянські товариства.

У радянській історіографії внаслідок негативної дії марксистсько-ленінської ідеології були відсутні праці, де б об’єктивно відображалась реальну діяльність товариства «Просвіта» та його внесок у формування національної свідомості українського народу. Зустрічаються дезінформуючі довідки в енциклопедіях та негативні згадки у статтях цього періоду.

Справжня наукова розробка проблем, пов’язаних з історією діяльності товариств «Просвіта», розпочалася лише після проголошення незалежності України. З початком 90-х років перед українськими дослідниками постало завдання більш широко, використовуючи раніше недоступні архівні матеріали, спогади, документи, вивчати історію діяльності товариства. Серед праць цього періоду заслуговують на увагу наукові розробки та дисертаційні дослідження Р. Гарата, О. Германа, А. Грицана, І. Зуляка та ін.

У 1997 р. побачило світ наукове дослідження І. Зуляка [12], присвячене діяльності товариства «Просвіта» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини. Автор на широкій джерельній базі намагався ширше і глибше дослідити й узагальнити діяльність товариства за 50 років існування і дійшов висновку, що головним наслідком роботи «Просвіти» стало формування нової генерації діячів через залучення широких кіл громадськості до виховання потреби культурного збагачення на основі багатовікової духовної спадщини, а також порівняв функціонування товариств на західних і східних землях Галичини. Щодо політичного аспекту діяльності товариства, то автор його відобразив, на нашу думку, поверхово.

Також слід відзначити дослідження О. Германа [6], в якому автор дослідив форми зв’язків між товариствами Поділля, Галичини, Одещини. Дається визначення просвітницького руху як процесу гуртування та діяльності інтелігентських громад із метою масового поширення серед українського населення освітніх та культурних надбань. У той самий час О. Герман побіжно торкнувся питань участі просвітян у рядах Січового Стрілецтва, взаємовідносин «Просвіти» й греко-католицької церкви, ролі особистості у просвітницькому русі.

Досить важливим для вивчення діяльності товариства «Просвіта» у Галичині є дисертаційне дослідження Р. Гарата [3], в якому на основі великої кількості джерел досліджено основні напрями діяльності цієї організації та зміни її статуту, розкрито роль товариства у житті українців Галичини. Дуже детально висвітлені стосунки «Просвіти» з греко-католицькою церквою, проаналізовано особливості освітньо-організаційного, театрального-мистецького та економічного напрямів роботи.

Про діяльність «Просвіти» на початку ХХ ст. ми маємо змогу черпати інформацію з праці А. Грицана [7], в якій дуже добре відображено ідейно-організаційні засади функціонування товариства, широко розкрита політична діяльність «Просвіти», проаналізовано ставлення до товариства польської влади, на що в інших дослідженнях приділяється дуже мало уваги.

Також заслуговують на увагу дисертаційні дослідження, в яких відображається місце товариства «Просвіта» в Україні, зокрема, слід виділити доробок С. Масюк [16]. В одному з таких досліджень зробив спробу узагальнити досвід громадсько-політичної діяльності «Просвіт» у суспільному житті українського народу і його ролі у формуванні української свідомості О.Цапко [21].

До 125-річчя заснування «Просвіти» у Львові вийшло друком науково-популярне видання «Нарис історії «Просвіти» [17], підготовлене до друку авторським колективом за редакцією

І.Мельника, де у загальних рисах подається історія зародження та створення товариства «Просвіта» у м. Львові та найголовніші напрями організації. Стаття Т. Комариця [17,с.10] подає передісторію розвитку просвітництва в Україні. Автор зазначає, що «Просвіта» з'явилася як закономірне продовження традицій греко-католицького духовенства, «Руської Трійці», «Головної Руської Ради». Стаття І. Мельника у цьому самому виданні аналізує виникнення «Просвіти» як української народовської просвітницької організації, яка сприяла пробудженню національної свідомості українського народу Галичини [17,с.15].

Важливим є той факт, що сьогодні ми маємо дві фундаментальні бібліографічні праці з історії «Просвіти» в Галичині. Так, у Києві в 1996 р. С.Л.Зворський уклав ґрунтовний бібліографічний покажчик «Видання «Просвіт» Галичини: Книги та аркушева продукція (1868–1938)» [11]. У цьому покажчику широко обґрунтовується історія створення книг, їх поширення, подані рецензії на видання товариства. Дуже зручним для науковців є те, що матеріали у покажчику розташовані за хронологічним принципом – за роками виходу – в алфавітному порядку. Щоправда, у жодному разі не зменшуючи значення покажчика, є у ньому й певні недоліки. Ще одним важливим історіографічним джерелом є покажчик видань О.Г.Бербеки і Л.В.Головатої [2]. Укладачі ставили на меті створити цілісне уявлення про репертуар видання «Просвіти» у Львові, що в результаті було досягнуто. Каталог охоплює текстові, нотні, образотворчі та інші видання, розкриває зміст періодики та збірників товариства «Просвіта», а у додатках знаходимо іменні, географічні та інші допоміжні покажчики. Безперечно, для історіографів «Просвіти» ці бібліографічні покажчики є дуже важливими та корисними.

Розкриттю основних напрямів діяльності товариства «Просвіта» у Галичині на основі використання архівних джерел та опублікованих документів і матеріалів присвячена праця творчого колективу: Р. Гарат, А. Коцур, В. Коцур «Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.)» [5]. Авторами досліджено найважливіші етапи розвитку «Просвіти» та зміни її статуту, форми і методи роботи, відображено роль осередків цього культурно-освітнього товариства у формуванні та розвитку української національної ідеї. Зроблено висновок, з яким не можна не погодитись, що підставою називати «Просвіту» матір'ю всіх українських товариств стало те, що товариство і його діячі стали ініціаторами заснування таких товариств як «Рідна школа», «Руська бесіда», «Сокіл», «Січ», «Пласт» та ін.

Слід зазначити, що особливий інтерес викликають дослідження, присвячені регіональним осередкам «Просвіт» у галицьких землях. Наприклад, історія місцевих «Просвіт» відображена у працях М. Максим'юка [15], О.Паламарчука [18], В.Харитона [20], А.Грицана [9]. Так, книга М. Максим'юка розрахована на широке коло читачів і подає читачеві поверхову історію заснування та розвитку товариства «Просвіта» на Надвірянщині до 1998 р. Проте слід зауважити, що такі видання залучають архівні матеріали, малодоступні для науковців місцеві джерела, спогади та багато інших корисних матеріалів.

Про інтерес до вивчення просвітянської тематики за часів незалежної України нам свідчить велика кількість наукових статей: Р. Гарата [4], А. Грицана [8], І. Зуляка [13] та ін. Зокрема, про політичну спрямованість діяльності «Просвіт» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. написана стаття О.Цапка [22], в якій науковець доходить висновку, що на початку ХХ ст. «Просвіта» у Галичині перетворилась на всенародну організацію, діячі якої, крім культурно-освітньої мети, ставлять перед собою і політичні завдання [22, с. 11]. Однак, поза увагою О. Цапка залишився внесок у політичне життя українського народу організацій та їх членів.

Підсумовуючи викладене вище слід відзначити, що діяльність товариства «Просвіта» у Галичині знайшла часткове відображення в історичній літературі. Аналіз наведених праць дозволяє підсумувати, що історична наука існувала в різні періоди вивчення діяльності товариства, але слід констатувати, що сьогодні, не існує доведеної праці, в якій би розкривався процес становлення та розвиток «Просвіт» у галицьких землях кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Література

1. Белей І. Двадцять п'ять літ історії товариства «Просвіта». – Львів: Просвіта, 1894. – 68 с.
2. Бербека О.Г., Головата Л.В. Товариство «Просвіта» у Львові: Показчик видань 1868-1939. – Львів, 1996. – 580 с.
3. Гарат Р.М. Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868- 1921рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 172 с.
4. Гарат Р.М. Роль Товариства «Просвіта» в підвищенні освітнього рівня населення Галичини // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.3. – С. 107–115.
5. Гарат Р.М., Коцур А.П., Коцур В.П. Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.). – Переяслав-Хмельницький: Книги — XXI, 2005. – 168 с.
6. Герман О.М. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільська академія народного господарства. – Тернопіль, 1995. – 189 с.
7. Грицан А.В. Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті 1920–1930 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 196 с.
8. Грицан А.В. Міжпартійна боротьба за вплив на «Просвіту» на Прикарпатті в міжвоєнний період (1920-1930роки) // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. — №4. – С.61-65.
9. Грицан А.В. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства «Просвіта» на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 180 с.
10. Дорошенко В. «Просвіта», її заснування і праця. Короткий історичний нарис з додатками про «Просвіти» в інших країнах. – Філадельфія: Молода «Прорсвіта» ім. А.Шептицького, 1959. – 102с.
11. Зворський С. Видання «Просвіт» в Галичині: Книги та аркушева продукція (1868–1938 рр.). – К.: Абрис, 1996. – 248 с.
12. Зуляк І.С. Діяльність товариства «Просвіта» у національно – культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 1997. – 258 с.
13. Зуляк І.С. »Просвіта» – будитель духу народного // Науковий збірник історичного факультету. – Тернопіль, 1995. – Вип. 2. Ч. 1. – С. 61-65.
14. Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти» (В 40-літній ювілей Товариства). – Львів, 1908. – 72 с.
15. Максим'юк М. І. «Просвіта» на Надвірянщині. – Надвірна, ЗАТ «Надвірянська Друкарня», 1999. – 64 с.
16. Масюк С. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (березень 1917- 1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 143 с.
17. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.
18. Паламарчук О. «Просвіта» і просвітяни Городка. – Львів: Каменярь, 1998. – 72 с.
19. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. – Львів, 1932. – 268 с.
20. Харитон В. «Просвіта» в Тисмениці. – Тисмениця, 1996. – 52 с.
21. Цапко О. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (1891-1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 166 с.
22. Цапко О. Політична спрямованість діяльності «Просвіт» наприкінці XIX – на початку XX століття // Нова політика. – 1998. — № 5. – С. 9–12.

Добровольська Г.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху АПСВ ФПУ*

Професійні спілки України за умов утвердження незалежності держави: історіографічний огляд

В статтю дається історіографічний огляд проблем діяльності профсоюзів України в умовах незалежності держави (1991–2002 гг.).

The present article presents a historiographic review of Ukrainian trade unions' activity after proclaiming the independence of the state (1991–2002).

Ключові слова: професійні спілки, сучасний профспілковий рух, наукова праця, дослідження, стаття.

За останні роки сучасний профспілковий рух в Україні став об'єктом дослідження вітчизняних істориків, політологів, соціологів. Слід підкреслити, що комплексних та спеціальних досліджень, присвячених аналізу стану наукової розробки даної проблеми, поки що немає.

Отже, назріла необхідність дати оцінку тим науковим доробкам, які вже з'явилися та визначити питання, які залишилися поза увагою дослідників.

Зазначимо, що проблема ролі та місця профспілок, їх участі у соціально-економічному та суспільно-політичному житті держави, попри значну кількість літератури про профспілки, залишається малодослідженою. Відсутні монографічні праці, що висвітлюють профспілкові проблеми комплексно. На нашу думку, це пов'язано зі складнощами процесів трансформації профспілкового руху в Україні. Основний обсяг дослідної роботи припадає на частку конкретних проблем, пов'язаних з виконанням профспілками їхніх функцій: соціальне партнерство, соціальний захист, колективно-договірний процес, охорона праці, організаційно-масова діяльність та ін.

Серед історичних фахових розвідок, присвячених проблемам сучасного профспілкового руху в Україні, автор виділив три групи.

До першої належать праці, в яких дається загальна характеристика стану сучасного профспілкового руху в Україні.

Першою узагальненою працею на цю тему став довідник О. Голобуцького, Ю. Доукина та В. Кулика «Сучасний профспілковий рух в Україні»[1]. У ньому зроблена спроба охарактеризувати існуючі у 1996 р. профспілки за певною схемою: історія створення, сучасний стан профоб'єднання та його діяльність, статутні особливості.

Особливістю зазначеного дослідження є те, що воно дає можливість сформулювати власну думку про кожне профспілкове об'єднання України і дати йому оцінку. Важливим є висновок авторів, що участь профспілок у процесі економічних і соціальних перетворень сприятиме забезпеченню миру та злагоди у державі.

Однак, слід відзначити і недоліки цього дослідження у характеристиці діяльності Федерації профспілок України, на нашу думку, є деяка необ'єктивність. Наприклад, викликає сумнів теза дослідників, що відбувалося злиття державних, профспілкових та комерційних структур. Не можна погодитися також і з тим, що створення урядом України спільно з Федерацією профспілок України у 1992 р. Фонду соціального страхування стало порушенням Кодексу законів про працю.

На нашу думку, необґрунтованою є й думка авторів щодо впливу на діяльність Федерації профспілок України, комуністичної партії України та соціалістичної партії України. До того ж цей науковий доробок має лише схематичний, довідковий характер.

Оригінальною за задумом та тематикою стала книга колективу авторів за редакцією Ю. Вишневецького «Роль профспілок в Україні удавана і справжня» [2], в якій проаналізовано роль сучасних профспілок в Україні порівняно з профспілковими об'єднаннями країн Заходу і колишнім СРСР. У праці розглянуто функції профспілок на різних рівнях: виробничій ланці, підприємства, населеного пункту, регіону, галузі, країни у цілому.

Тут використано вітчизняні та закордонні наукові розвідки, чимало архівних матеріалів, результати соціологічних досліджень, повідомлення засобів масової інформації, власні відомості учених.

Авторам притаманне досить критичне ставлення як до кожної з українських профспілок, так і до їхніх партнерів чи опонентів серед політичних сил структур влади.

У згаданому дослідженні переконливо аргументується необхідність дотримання соціального партнерства як єдиної альтернативи взаємній ворожнечі різних суспільних верств. На думку автора, ця точка зору дослідників у будь-якому разі заслуговує на врахування і органами державної влади, і політичними партіями, і самими профспілками.

Але не з усіма твердженнями і висновками, зробленими авторами, можна погодитися. Наприклад, ми не поділяємо їхню точку зору, що керівництво Федерації профспілок України не змогло виробити програми дій, яка б відповідала докорінним інтересам рядових членів профспілок. Суперечливим є й висновок дослідників, що впливовість традиційних профспілок того самого порядку, що й у альтернативних.

Але все ж таки ця книга є першим ґрунтовним дослідженням такого роду, зробленим на гідному професійному рівні.

Помітною подією став вихід фундаментального видання «Нариси історії професійних спілок України», один з розділів якого присвячено аналізу сучасної історії профспілок [3]. У ньому дається змістовна характеристика стану та розвитку профспілкових організацій від часу їх відмови від доктрини «школи комунізму» та подано детальний аналіз майже всіх головних аспектів їхньої діяльності на сучасному етапі. Висвітлено досвід взаємовідносин профспілок з роботодавцями у сфері виробництва, вплив профспілок на вирішення проблеми зайнятості населення, проведення приватизації, законодавче забезпечення діяльності громадських організацій, їх турботу про охорону праці, забезпечення заробітною платою трудящих, підвищення життєвого рівня населення громадян України. Автори доводять, що профспілки брали участь у вдосконаленні загальнообов'язкового державного соціального страхування, у сфері пенсійного забезпечення населення, в оздоровленні трудящих й розвитку культурно-масової та спортивної роботи в країні, інтегрувалися до світового профспілкового руху.

На шляху переходу до ринку з усією гостротою постали питання про місце і роль професійних спілок у політичній системі незалежної Української держави. У цьому контексті заслуговує на увагу монографія О. Стояна, присвячена одному з найважливіших напрямів діяльності профспілок — боротьбі проти незабезпечення державою конституційного права людини — виплати заробітної плати [4]. У книзі використано чимало документів і матеріалів Федерації профспілок України. Автор обрав форму викладу матеріалу у фокусі подій, які були пов'язані з підготовкою і проведенням 17 жовтня 1996 р. Всеукраїнської акції протесту профспілок проти масової затримки виплати заробітної плати, пенсій, стипендій і порушень прав трудящих у сфері праці. У книзі досить виразно відображено всю гаму бурхливих соціально-політичних подій в Україні після проведення Всеукраїнської акції протесту. Всебічно зображено головного опонента професійних спілок у їх боротьбі проти масової затримки заробітної плати, проти зростаючого зубожіння більшості населення України — уряду України. У монографії проаналізовано роботу апарату Федерації профспілок України, обласних рад профспілок. Подається матеріал про міжнародну діяльність Федерації профспілок України. Проте, на нашу

думку, автору слід було приділити більше уваги взаємовідносинам з іншими профоб'єднаннями трудящих, що не входять до Федерації профспілок України.

Помітною подією у наукових колах став вихід у світ монографії В.Ф. Цвixa «Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика» [5]. В ній досліджується місце і роль профспілок у громадянському суспільстві як одного із ключових його інститутів на прикладі профспілок Заходу та України. Тому, на жаль, у ній мало уваги приділяється саме українським профспілкам, їх діяльності за сучасних умов. До того ж, дослідження має філософсько-політологічну спрямованість, адже у ньому розкриваються основні методологічні й теоретичні засади наукового осмислення громадянського суспільства та його інститутів, зокрема профспілок.

Безперечною заслугою автора є те, що він проаналізував причини кризи сучасного профспілкового руху, його модернізацію за умов глобалізації. Розкрив засади функціонування, основні напрямки та особливості захисної функції профспілок в сучасних умовах, участь у системі соціального партнерства.

Серед праць, які висвітлюють діяльність українських профспілок, виділяється колективна монографія «Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2002)», підготовлена знаними вченими-істориками і політологами [6]. Ця книга в комплексі висвітлює суспільно-політичне життя, економічні процеси, демографічну ситуацію, соціальні трансформації, зокрема, соціальну політику держави та роль профспілок в цих процесах. Однак, на жаль, діяльність профспілок висвітлена не в повному обсязі. Залишилися поза увагою такі важливі напрями роботи профспілок як захист найманих працівників під час проведення приватизації, політична діяльність профспілок, проблеми профспілкових організацій в умовах глобалізації.

Починаючи з 1992 р., з'являється кілька монографій і статей, в яких висвітлювалися ті чи інші аспекти діяльності профспілок України. Вони становлять другу групу літератури.

Про визначення нової соціальної ролі профспілок і пошук оптимальної для них моделі організаційних структур йдеться в окремих публікаціях М. Головка [7–9], М. Дубровського [10, 11], Є. Кравця [12], Г. Осового [13–18], М. Непомняшого [19].

Так, М. Головка одним з перших зробив спробу дати класифікацію сучасних профспілкових об'єднань в Україні, а також окреслив коло основних проблем, з якими зіткнулися профспілки за умов незалежності України [8].

У публікації М. Дубровського дається порівняльний аналіз стану сучасного профспілкового руху в країнах східного блоку, і на тлі загальних умов розвитку профспілкового руху характеризуються профспілкові об'єднання України [10].

Є. Кравець у своїй праці зупинився на проблемах профспілкового руху за нових політичних та економічних умов, реформування в профспілках, особливостях організаційної роботи з урахуванням поточного моменту, фінансової політики і питаннях організаційного зміцнення профспілок [12].

Проблемою функціонування профспілок у період утвердження незалежності України займався перший заступник Голови Федерації профспілок України Г. Осовий. Особливий інтерес викликають, наприклад, його статті «Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи розвитку» [15] та «Роль профспілок у розбудові громадянського суспільства в Україні» [17], в яких автор розглядає стан профспілкового руху в Україні наприкінці 90-х – на початку 2000-х років та визначає основні пріоритетні напрями діяльності профспілок і шляхи їх консолідації.

Цікавою є також стаття Г. Осового «Майбутнє профспілок залежить не тільки від їх волевиявлення» [18], в якій він акцентує увагу на питанні профспілкового будівництва як у світі в цілому, так і в Україні зокрема. Вивчаються перспективи розвитку профспілок у контексті змін, які відбуваються у сфері праці під впливом глобалізації, а також ринкових перетворень.

Розкривається необхідність формування нової ідеології, соціальної ролі та механізмів реалізації захисної функції українських профспілок за сучасних умов, визначаються шляхи для досягнення цієї мети.

Отже, можна констатувати, що за останні роки з'явилися праці, в яких дослідники намагалися дати характеристику сучасного профспілкового руху, його класифікацію, визначити основні напрями роботи.

Деякі аспекти діяльності сучасних профспілок висвітлюються в наукових доробках М. Дубровського і В. Жукова [20], М. Зими [21, 22], К. Двірної [23], В. Докашенка [24], Н. Бута [25], Г. Осового [26], Н. Євсюкової [27].

Згадані дослідники уперше в Україні здійснили спробу у систематизованій формі схематично сформулювати нові концептуальні підходи до профспілок як «реальної сили суспільства», які включають з'ясування їх соціальної ролі і місця в системі політичної організації суспільства, характеру взаємовідносин профспілок з державою, принципів організаційної побудови профспілок, їх організаційної структури, функцій профспілок як організації, форм профспілкової роботи, методів їх діяльності, кадрів профспілкового руху, профспілкової преси та видавничої діяльності.

Автори згаданих праць зазначали, що за умов ринку на профспілки перекладаються завдання збереження і підвищення заробітної плати і умов праці як основних підвалин життєдіяльності найманих працівників; захисту їх від несправедливості і дискримінації, включаючи справедливе ставлення роботодавців, виключення з їх боку зловживань при звільненнях і винесенні дисциплінарних стягнень; покращення умов праці і охорони навколишнього середовища; забезпечення впливу на рішення адміністрації шляхом консультацій, інформування і представлення у радах підприємств; боротьби за зайнятість, як за збереження робочих місць, так і гарантію зайнятості для всіх; надання профспілкових пільг; набуття політичного авторитету серед партій і уряду для впливу на політичні рішення, що торкаються захисту їх інтересів.

У статтях К. Двірної та Н. Євсюкової розглядаються форми участі профспілок у політиці та аналізуються окремі політичні фактори, що сприяли політизації профспілок.

Як бачимо, у наведених працях вітчизняних дослідників лише частково визначалось місце і роль профспілок у політичній структурі суспільства, бо, по-перше, зосереджувались переважно на захисній діяльності профспілок, часто у межах підприємства, не поширюючись на рівень суспільства, а, по-друге, якщо вони і виходили на рівень суспільства, то сягали переважно сфери економіки і соціальної політики, не охоплюючи повною мірою інших напрямів їх роботи і ролей, зокрема у розвитку самоврядування і соціального партнерства.

Дослідник В.А. Моргун у дисертаційній роботі «Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект» розглядає проблему статусу та форм діяльності громадських організацій за умов незалежності України [28]. Зокрема, він досліджує утворення незалежних громадських організацій та профспілок на початку 90-х років, на основі статутних документів визначає форми та методи діяльності профспілок у період незалежності України.

Безпосередньо аналіз практики захисту профспілками соціально-економічних і трудових прав найманих працівників здійснюється в наукових публікаціях О. Галати [29], Г. Голєусової [30; 31], Г. Осового [32–40], Ю. Головка [41], Г. Гончарової [42], В. Максимчука [43], А. Марочка [44], І. Новака [45], М. Плахотнікової [46], В. Пожидаєва [47], А. Рибачака [48], О. Стояна [49; 50]. В них порушуються питання про участь профспілок у захисті заробітної плати, зайнятості, пенсійному забезпеченні, захист прав працівників при банкрутстві і приватизації підприємств, правовому

регулюванні трудових відносин, забезпеченні охорони праці і здоров'я найманих працівників, виробничого і навколишнього середовища тощо.

Поряд із цим М. Дубровський наголошує на необхідності поширення соціального захисту профспілок на культурні права найманих працівників [51]. Зокрема, йдеться про створення умов для їх професійної підготовки або перекваліфікації, підвищення освітнього рівня і духовного розвитку, національного і сімейного виховання, дозвілля і фізичного загартування тощо. Культурні права при цьому розглядаються як продовження соціально-економічних і трудових прав найманих працівників.

Деякі вчені, наприклад, В. Фатько у сферу захисної діяльності профспілок вміщує також політико-правові права найманих працівників [52]. Він стверджує, що без відстоювання демократичних прав і свобод не можна говорити про можливість соціального захисту. Досліджуючи проблеми політичної діяльності профспілок, їх співробітництво із парламентом і урядом, участь у виборах він вказує на те, що у будь-якій індустріальній демократії профспілки домагаються прийняття і виконання законів, які захищають інтереси трудящих, забезпечують одну із найнадійніших верств електорату для політичних партій, які стоять за змішану економіку, і є гарантом орієнтації індустріального суспільства на загальнолюдські і гуманні цінності.

Соціальна значущість профспілок виявляється не тільки у виконанні ними захисної функції, а і у тому, що вони є рівноправною стороною процесів соціального партнерства, завдяки чому власне і створюються можливості для соціального захисту.

Зокрема, участь профспілок у соціальному партнерстві стала предметом дослідження таких вчених, як М. Дубровський [53–55], І. Дубровський [56], А. Андрущенко [57], В. Жуков [58–62], Г. Осовий [63–69], А. Садовенко [70–73], С. Українець [74], І. Гладкий [75], А. Колот [76–78], О. Порфімович [79], О. Стоян [80–90], Ю. Мальчин [91], Ю. Буздуган [92], І. Новак [93], С. Третяк [94], В. Костиця, А. Рибак [95] та ін.

У працях зазначених авторів аналізуються об'єктивні передумови і суб'єктивні фактори становлення соціального партнерства, участь профспілок у формуванні його сторін і цільових функцій, виробленні ідеології і правової бази соціального партнерства, становленні органів і механізмів соціального партнерства, системи вирішення колективних трудових конфліктів, визначенні рівнів і критеріїв ефективності соціального партнерства. Дослідники відзначають позитивний вплив соціального партнерства на трудові відносини, розвиток творчого ставлення до праці, вироблення і здійснення соціальної політики, врегулювання трудових конфліктів, ведення колективних переговорів і заключення колективних договорів.

На особливу увагу заслуговує монографія А.І. Андрущенко та І.М. Дубровського «Система соціального партнерства як інститут регулювання трудових відносин в Україні», в якій структура системи соціального партнерства розглядається як сукупність елементів, якими є суб'єкти, механізми їх взаємодії, предмет, з приводу якого вони вступають у певні взаємодії у сфері праці [57]. Як основні економічні суб'єкти аналізуються наймані працівники, роботодавці і держава, надається їх соціальна характеристика. Тут же автори дають характеристику етапів становлення системи соціального партнерства в Україні, її історичні передумови, вони наголошують, що найзначущими за кризових умов перехідного періоду українського суспільства є переговори і консультації між найманими працівниками, роботодавцями і урядовими органами щодо розробки соціально-економічних програм, заходів соціального захисту, що забезпечують гарантований стандарт життя.

Серед узагальнюючих праць, присвячених проблемам соціального партнерства в Україні, слід виділити навчальний посібник «Соціально-трудова відносина: питання теорії та практики в Україні» [96]. У ньому висвітлено теоретичні і практичні питання формування та регулювання соціально-трудова відносин, розкрито роль держави, профспілок і роботодавців у соціальному

діалозі, їх вплив на вдосконалення відносин у сфері праці. Значна увага приділяється колективно-договірному регулюванню соціально-трудова відносин та механізму вирішення трудових спорів. На жаль, професійні спілки розглядаються лише як суб'єкти соціально-трудова відносин, а їх роль та вплив на процеси формування цих відносин визначається лише поверхово.

Окрім загальних проблем, вітчизняними дослідниками активно вивчалася проблема загального і особливого у соціальному партнерстві. У практичній площині вона кристалізувалася у дослідження впливу профспілок на формування найбільш поширених його моделей. Серед моделей соціального партнерства найбільша увага приділялася формуванню моделі трипартизму. Про це свідчать праці Н. Маслової, А. Садовенка [97].

У межах тематики соціального партнерства великого значення в дослідженнях вітчизняних авторів надавалося колективно-договірному регулюванню соціально-трудова відносин. Йдеться про визначення профспілками змісту колективних договорів і угод, аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників, що їх обумовлюють, умови розширення змісту і рамок колективних договорів і угод, місце і роль колективних договорів і угод в системі соціального партнерства. Цим аспектам присвячені наукові доробки В.І. Жукова [60–62], А.М. Колота [76–78], Г.В. Осового [63–65; 68; 96], О.М. Стояна [86; 88–90].

На нашу думку, особливо слід виділити праці Г.В. Осового. Так, у статті «Теорія і практика обговорення та укладення колективних договорів і угод в Україні» автор проаналізував сучасну практику укладення і виконання колективних договорів, об'єктивні та суб'єктивні причини, що впливають на стан колективно-договірної роботи, а також дав стислий коментар Закону України «Про колективні договори і угоди» [63].

Слід відзначити, що це була перша стаття, в якій розглядалися питання укладання та виконання колективних договорів і угод між урядом та профспілками, адже за останні роки в Україні масштабних досліджень з цієї проблеми майже не проводилося.

У сучасній науковій літературі склався підхід до поняття «соціального партнерства» як «визнання однаковості інтересів різних суспільних груп, визнання права кожної групи мати власні економічні інтереси, які можуть не збігатися з інтересами іншої групи», а також, що це «...усвідомлене бажання сторін знайти взаєморозуміння, погоджуватись на компроміси, співробітничати в ім'я соціального миру...». Такої точки зору дотримуються А. Колот, А. Садовенко та більшість інших науковців.

А. Колот у своїй праці проаналізував об'єктивні та суб'єктивні причини, що стримують реалізацію принципів трипартизму в Україні [76].

М. Дубровський і В. Жуков вказали на основні проблеми процесу соціального партнерства, детальна розробка яких дозволить отримати цілісне уявлення про цей процес як феномен [55].

У монографії В.І. Жукова, Г.В. Осового, Ю.О. Привалова «Проблеми колективно-договірного регулювання трудових відносин в Україні» розглядаються проблеми колективно-договірного регулювання трудових відносин, зокрема прийняття та функціонування колективного договору як форми узгодження та співпраці сторін трудових відносин [60]. Аналізується практика укладання та дії колективних договорів установ і підприємств різних форм власності; визначаються найгостріші проблеми та можливі шляхи їх подолання.

У статті Ю. Мальчина та А. Садовенка характеризуються заходи, які необхідні для розвитку соціального партнерства в Україні [91]. Автори вважають, що ці заходи повинні мати комплексний характер і увійти складовою частиною до соціальної політики держави.

Ю. Буздуган проаналізував правові засади становлення соціального партнерства в Україні [92].

Не меншою мірою соціальна значущість профспілок виявляється також у долученні їх до розвитку економічної демократії. Набагато ефективніше відбуватиметься і реформування

трудова відносина, якщо його здійснювати через організації трудящих, які включені до різних форм економічної демократії. Це сприятиме також усвідомленню найманими працівниками необхідності співпраці і налагодженню соціально-партнерських відносин із роботодавцями.

У зв'язку із цим дослідники М.Л. Дубровський, В.І. Жуков [20] та Н.Т. Якубенко [98] на широко узагальненому практичному досвіді демократичної економічної організації у багатьох країнах світу аналізують переваги і недоліки різних форм економічної демократії за участю профспілок. Серед них такі як: фінансова участь у прибутках підприємств, акціонерна власність працівників, участь в управлінні підприємствами, самоврядування у трудових колективах тощо.

З'ясувавши різницю у підходах до їх вибору, умови їх застосування, форми і методи їх побудови, вплив на гарантії соціального захисту і ефективність соціального партнерства, вказані автори пропонують власну програму соціально-економічних перетворень, які дозволяють зробити реальністю відносини суспільної (зокрема колективної) власності, демократичне планування і соціальне регулювання ринку, самоврядування, широкі економічні повноваження професійних спілок, рівноправне соціальне партнерство.

Заслуговує на увагу навчальний посібник «Соціальне партнерство в Україні», в якому викладено основні проблеми впровадження соціального партнерства в систему соціально-трудова відносин України, розкрито особливості стосунків між сторонами соціального партнерства: державою, профспілками та роботодавцями [62]. У посібнику також висвітлюється процес налагодження механізму реалізації соціального партнерства засобами колективно-договірного регулювання, наводяться приклади діяльності державних і недержавних установ і організацій, які сприяють формуванню умов діяльності системи соціального партнерства.

Цікавою для науковців є монографія О. Пироженка, присвячена колективним договорам, що укладаються на підприємствах, які використовують найману працю [99]. У ній розглянуто порядок укладання колективного договору, повноваження сторін, які беруть участь у його підписанні, зміст і структуру колективних договорів, їх реєстрацію та відповідальність за невиконання трудового законодавства.

Особливе місце в історіографії сучасного розвитку профспілкового руху в Україні займає аналітичний звіт за результатами фокус-групового дослідження «Участь профспілок у політичному житті України», проведеного Українським незалежним центром політичних досліджень [100]. Результати цього дослідження дають можливість у цілому визначити місце профспілкового руху в політичному житті України та особливості його законодавчого забезпечення, з'ясувати причини, які спонукали профспілки активно займатися політичною діяльністю і надати оцінку створенню профспілковими організаціями власної політичної партії.

Отже, за останні роки в історичній літературі з'явилися публікації, в яких розкривається сутність соціального партнерства, аналізуються умови, які необхідні для його розвитку. На жаль, ще й досі залишається не розробленим теоретичне підґрунтя цього явища.

На нашу думку, для побудови адекватної для України концепції місця і ролі профспілок у суспільстві особливе значення матиме ознайомлення з історією становлення, одержавлення і відродження незалежного профспілкового руху в Україні, адже знання національної специфіки профспілкового руху є неодмінною передумовою ефективної діяльності профспілок на сучасному етапі. У цьому відчутну допомогу можуть надати фундаментальні наукові дослідження і публікації Б. Андрусина [101–106], Р. Береста [107; 108], В. Докашенка [109, 110], М. Зими [111–115], В. Кулика [116], О. Мовчан [117], О. Реєнта [118; 119], А. Русначенка [120–122], О. Стояна [123; 124], Ю. Осадчого [125], К. Двірної [126–129] та ін.

Так, наприклад, у монографії В.М. Докашенка «Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-і – початок 90-х років): Історіософсько-критичний аналіз» розглядається політична діяльність профспілок України на завершальному етапі тоталітаризму [109]. Висвітлюються

принципи, методи, форми та стиль політичного утиску цієї масової організації з боку правлячої партії. Аналізується характер стосунків з новоствореними партіями.

Такому аспекту діяльності Федерації профспілок України, як охорона праці, присвячений навчальний посібник В. Мазура [130], в якому автор узагальнив та систематизував матеріали законодавчих і нормативних актів з охорони праці станом на початок вересня 1994 р. У посібнику висвітлені питання виробничого травматизму і професійних захворювань, детально розглянуто порядок розслідування та обліку нещасних випадків, створення служби охорони праці, розкриваються можливості комплексного підходу до вирішення питань організації навчання та функціонування системи управління охороною праці на основі економічних методів управління.

Одній з найактуальніших проблем сучасного профспілкового руху – профспілковому членству та підвищенню його мотивації присвячені збірники статей профспілкових керівників та вчених [131; 132]. У них йдеться про мотиви, що спонукають людей праці пов'язувати свою долю з профспілками, про шляхи вдосконалення роботи щодо залучення трудящих у члени профспілок. Головним здобутком їх є те, що у примітках розміщені практичні поради профспілковим діячам щодо підвищення мотивації членства в профспілках, які можуть бути корисними в їхній повсякденній роботі.

Проблемі мотивації профспілкового членства присвячені також праці Л. Сачкова [133; 134] та В. Фатька [135].

Характеристиці соціальної політики в Україні, що проводилася за умов утвердження незалежності України присвячені праці О. Сергієнка [136], В. Скуратівського [137], О. Стояна [90].

Останнім часом з'явилося кілька змістовних праць з теорії й методології історії та сучасної діяльності регіонального профспілкового руху.

Насамперед слід виділити «Очерки истории профсоюзов Харьковщины», які перервали тривалу паузу у вивченні досвіду діяльності профспілок промислових областей [138].

Під час дослідження діяльності регіональних профспілкових організацій може стати у нагоді видання «Социальный щит. Профсоюзы Донбасса», яке було підготовлено вченими, журналістами, фахівцями, досвідченими профспілковими діячами [139]. Ця книга – своєрідний літопис 80-річної історії одного з найбільших регіональних профспілкових об'єднань. Особливо цікавим є розділ, який присвячений сучасній стратегії та тактиці Донецької обласної ради профспілок, проблемам та шляхам їхньої реалізації, механізмам досягнення поставлених цілей. Цінність цього видання полягає також у його історизмі та свідоцтвах безпосередніх учасників подій, що дало можливість досліднику сформулювати власну точку зору та зробити неупереджені висновки.

Слід відзначити, що сучасна економічна, соціальна і політична ситуація в Україні вимагає активізації діяльності профспілок, приведення змісту і форм їх роботи у відповідність до потреб сьогодення. Це завдання можна виконати, лише озброївши профспілкових працівників і актив необхідними знаннями та практичними навичками, які допомогли б їм ефективно і послідовно відстоювати інтереси та права людини праці за умов трансформації суспільства. Саме тому важливе місце у діяльності всіх профорганізацій – від первинної до об'єднання профспілок галузевого і регіонального рівня, займають проблеми підготовки профспілкових кадрів та підвищення їхньої кваліфікації.

У зв'язку з цим, заслуговує на увагу видання «Профсоюзное образование в Харькове: исторический опыт, современное состояние», в якому система профспілкової освіти розглядається від її зародження і до сьогодення на прикладі Харківської області [140]. У ньому також проаналізовані процеси, які відбувалися в цій сфері внаслідок змін суспільно-політичної ситуації як у регіоні, так і у державі, визначено місце і роль Харківської школи профспілкового руху в

системі профспілкової освіти в Україні. Ця тема раніше не досліджувалася, тому вона, безперечно, має наукову новизну. До того ж, безпосередньою заслугою авторів є те, що вони ввели в науковий обіг велику кількість архівних матеріалів, які надають можливість зробити самостійні висновки.

Третю групу літератури становлять матеріали наукових конференцій. Серед них помітним явищем у вивченні даної проблеми став вихід ювілейного збірника матеріалів наукової конференції «90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні» [141], яка відбувалася в Києві 24 листопада 1995 р. На цій конференції були представлені дослідження понад 50 авторів. Їх тематика охоплювала не тільки 90-літній історичний проміжок, а й значну гаму специфічних аспектів діяльності профспілок, а саме: проблеми національних меншин та окремих регіонів; соціальне партнерство; молодіжний, у тому числі студентський рух; соціальна адаптація і підготовка кадрів; охорона навколишнього середовища та підвищення ролі профспілок у цьому процесі.

Помітним став інтерес дослідників до таких проблем сучасного профспілкового руху, як: безробіття і соціальний захист населення; завдання профспілок України в програмі економічних перетворень; взаємовідносини профспілок з політичними партіями.

Разом з тим, на жаль, залишилися поза увагою такі питання:

- участь профспілок у міжнародному профспілковому русі;
- приватизація, її соціальні наслідки та роль профспілок у цьому процесі;
- історіографія вивчення історії профспілок;
- визначення місця сучасних профспілок в політичній системі суспільства;
- причини входження профспілок до політики та перспективи їх політичної діяльності.

Вагомим внеском у вивченні практики та перспектив діяльності профспілкових організацій України став збірник матеріалів Національної науково-практичної конференції «Сучасний профспілковий рух в Україні та проблеми його консолідації», яка проходила у Києві в Академії праці і соціальних відносин [142]. У ньому вміщено матеріали, в яких порушуються найактуальніші проблеми профспілкового руху, а саме: консолідація профспілок за сучасних умов; функції, форми та методи їх діяльності; місце і роль профспілок у системі соціального партнерства; правові засади функціонування профспілок; історичний досвід діяльності Міжнародної організації праці; головні тенденції розвитку міжнародного профспілкового руху та його зв'язок з профспілковим рухом в Україні.

Надзвичайно актуальній проблемі «Дії соціальних партнерів щодо адаптації економіки України до членства в СОТ та упередження негативних соціальних наслідків» була присвячена міжнародна науково-практична конференція, яка відбулася у листопаді 2003 р. у Києві [143]. У ній взяли участь представники структур влади, роботодавців та профспілкових об'єднань, народні депутати, науковці та фахівці. У ході конференції були розглянуті такі проблеми:

- глобалізація економічних відносин та її соціальні наслідки для України;
- вплив вступу України до СОТ на зайнятість населення та проблеми соціально-економічної захищеності ринку праці;
- адаптація регіональної економіки та соціальної сфери: відповідальність соціальних партнерів;
- підвищення конкурентоспроможності робочої сили за умов глобалізації.

Слід зазначити, що матеріали цієї конференції містять багато фактичного матеріалу відносно позиції профспілок України щодо вступу до СОТ, соціальних наслідків глобалізації.

Заслуговує на увагу збірник матеріалів науково-практичної конференції, яка проходила у Харкові у листопаді 2003 р., і присвячувалась стану та проблемам колективно-договірної практики за сучасних умов розвитку українського суспільства [144]. Матеріали цієї конференції надають уявлення про діяльність та досвід профспілок Харківщини у сфері колективно-договірної роботи.

Таким чином, аналіз опублікованої літератури, в якій розглядаються проблеми сучасного профспілкового руху в Україні, дозволяє дійти висновку, що українські історики, публіцисти зробили помітний внесок у розкриття деяких питань діяльності профспілок України. З історіографічного огляду також виходить, що окремі конкретно-історичні аспекти цієї теми перебувають у стані ранньої розробки.

Разом з тим, на жаль, поза увагою дослідників залишилися такі важливі напрями діяльності профспілок, як: робота у сфері виробництва; соціальний захист трудящих; законотворча діяльність та роль профспілок у ході прийняття важливих соціально-економічних законів України; приватизація, її соціальні наслідки та роль профспілок у цьому процесі.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку про відсутність ґрунтовних досліджень щодо діяльності найбільш масової та впливової профспілкової організації. У жодному разі не применшуючи роль та значущість досліджень вищеназваних авторів, можна говорити лише про перші намагання наукового обґрунтування проблеми.

Література

1. Голобуцький О., Докукін В., Кулик В. Сучасний профспілковий рух в Україні. — К.: Укр. перспектива, 1996. — 59 с.
2. Вишневецький Ю., Міщенко О., Півнев Є. та ін. Роль профспілок в Україні удавана і справжня. — К.: Фонд демократії, 1997. — 300 с.
3. Нариси історії професійних спілок України. — К., 2002. — 732 с.
4. Стоян О.М. Наш гіркий мед. — К.: Преса України, 1997. — 174 с.
5. Цвих В. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.
6. Україна: утвердження незалежної держави / Н.П. Барановська, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. / Під ред. В.М. Литвина. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 704 с.
7. Головка М.Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні // Український історичний журнал. — 1996. — № 3. — С. 81–90.
8. Головка М.Л. Проблеми профспілкового руху в Україні: історія та уроки // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матер. наук. конф. «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності», присв. 90-річчю виникнення масового профспілк. руху в Україні. — К.: Логос, 1996. — С. 5–20.
9. Головка М.Л. Історіографія, періодизація, проблеми еволюції професійних спілок України: пошук істини // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2006. — №1. — С. 27–36.
10. Дубровський М. Л., Чернявський Л. С. «Рецепти» дій профспілок. Чи підходять вони для України?: Моделі профспілкової діяльності і типи профруху: історія і сучасність // Профспілки України. — 1998. — №3. — С. 2–32.
11. Дубровський М.Л., Чернявський Л.С. Моделі профспілкової діяльності і типи профрухів: історія і сучасність // Профспілки України. — 1998. — №3. — С. 2–32.
12. Кравець Є. У розколі ніхто не зацікавлений: Профспілковий рух в Україні // Профспілки України. — 1996. — №1–2. — С. 40–44.
13. Осовий Г.В. Актуальні проблеми профспілок України в умовах прискорення економічних реформ // Україна: аспекти праці. — 1995. — №1–2. — С. 64–67.
14. Осовий Г.В. Актуальні проблеми діяльності профспілок та соціального захисту населення України // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2000. — №3. — С. 119–122.
15. Осовий Г.В. Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи розвитку. — К.: АПСВ, 2001. — 43 с.
16. Осовий Г.В. Тенденції розвитку профспілкового руху в Україні на сучасному етапі // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — 2002. — №5. — С. 8–18.
17. Осовий Г.В. Роль профспілок у розбудові громадянського суспільства в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2003. — №2. — С. 149–155.
18. Осовий Г.В. Майбутнє профспілок залежить не тільки від їх волевиявлення // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2006. — №1. — С. 5–17.
19. Непомнящий М.В. Організаційна будова, система управління та координації дій профспілок за сучасних умов // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2000. — №3. — С. 109–111.
20. Дубровський М.Л., Жуков В.І. Самоврядування в низових профспілкових структурах (міжнародний досвід). — К., 1994. — 72 с.

21. Зима М.П. Профспілки України: минуле і сучасність. – К., 1996. – 43 с.
22. Зима М.П. Відродження ролі і завдань профспілок України як організації захисту інтересів людини праці // Профспілки України. – 1999. — №5-6. – С. 9.
23. Двірна К.П., Шумський М.В. Політична діяльність профспілок в Україні: питання теорії та практики // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2002. — №5. – С. 66-76.
24. Докашенко В. М. Профспілки України на початковій стадії багатопартійності // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі: Зб. наук. та наук.-метод. пр. — Горлівка, 1998. — Вип. 4. — Т.1.- С. 317-322.
25. Бут Н. Профспілки незалежної України: реалії й перспективи // Національна безпека й оборона. — 2001. — №8. — С. 73-78.
26. Осовий Г.В. Позиція профспілок з питань вступу України до СОТ // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2004. — №1. – С. 13-16.
27. Євсюкова Н.В. Політичний чинник у формуванні політичного вибору українських профспілок (1991-2000 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2006. — №1. – С.104-110.
28. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект: Дис...докт. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2003. – С. 239-271.
29. Галата О. Заполітизований тупик, або Чи стануть профспілки Львівщини дійсними захисниками трудящих? // Профспілкова газета. — 1997. — 1 січ. — С. 1.
30. Голєусова Г. Система соціального забезпечення: Роль профспілок // Профспілки України. — 1996. — №3 — 4. — С. 2-21.
31. Голєусова Г. Профспілки та соціальна політика // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матер. міжнар. наук. конф. 15- 16 груд.1998 р. — К., 1998. — С. 189-193.
32. Осовий Г.В. Досягнення ефективного соціального захисту в несприятливих умовах // Профспілкова газета. — 1994. — 12 жовт. — С. 3.
33. Осовий Г.В. Профспілки – за радикальну реформу оплати праці // Профспілки України (спецвипуск). – 1994. – Жовтень. – С. 2-9.
34. Осовий Г.В. Профспілки і радикальне реформування оплати праці // Формування ринку праці і реформа заробітної плати в Україні: Зб. наук. пр. — К., 1995. — С. 20-24.
35. Осовий Г.В. Межа малозабезпеченості: Чи може її подолати Україна?// Профспілки України. — 1996. — №1-2. — С. 20-34.
36. Осовий Г.В. Ринок, праця, профспілки // Профспілкова газета. — 1997. — 22 січ. — С. 3.
37. Осовий Г.В. Вдосконалення соціального страхування на випадок безробіття та фінансової системи соціального захисту працівників // Профспілки України. – 2000. — №1. – С. 11-17.
38. Осовий Г.В. Будь-який роботодавець не має права платити найманому працівнику менше, ніж межа бідності // Профспілки України. — 2001. — №3. — С. 10-14.
39. Осовий Г.В. Соціальне управління і профспілковий рух // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2001. — №4. – С. 7-18.
40. Осовий Г.В. Захист заробітної плати — турбота профспілок // Профспілки України. — 2002.- №4.- С. 7-10.
41. Головка Ю.М. Роль профспілок у вирішенні проблем зайнятості населення України // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. — №3. – С. 51-53.
42. Гончарова Г. Плуралізм профспілок і трудові відносини: Вирішення питань на практиці // Право України. – 1999. — №10. – С. 30-33.
43. Максимчук В.С. Роль профспілок у сфері пенсійного забезпечення // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. — №3. – С. 102-106.
44. Марочко А. Селянська кооперація і профспілки: Проблеми захисту соціальних прав товаровиробників // Профспілки України. — 1996. — №3-4. — С. 79-82.
45. Новак І.М. Профспілки і реструктуризація: Дії профспілки в умовах реструктуризації підприємств // Профспілки України. — 1998. — №4. — С. 18-44.
46. Плахотнікова М.В. Профспілки і організація оплати праці в перехідній економіці України // Профспілки України. — 2001. — № 3. — С. 32-37.
47. Пожидаєв В. Про соціальну спрямованість економічних реформ в Україні та позицію ФПУ // Профспілки України. — 1995. — № 3 — 4. — С. 15-25.
48. Рибак А. Цільова орієнтація профспілок на соціальний захист населення в умовах переходу до ринкової моделі господарювання // Проблеми трудозбереження і соціального захисту населення України в умовах ринкової економіки: Матер. наук.-практ. конф., 21-22 груд. 1992 р. — К., 1993. — С. 29-33.
49. Стоян О.М. Про хід виконання заходів та подальші дії ФПУ щодо захисту соціально-економічних інтересів членів профспілок в умовах поглиблення кризи в країні та зниження життєвого рівня населення // Вісник Федерації профспілок України. — 1993. — №3. — С. 2-11.

50. Стоян О.М. Настав останній рік другого тисячоліття // Вісник Федерації профспілок України. – 2000. — №1. – С. 2–3.
51. Дубровський М. Становлення і розвиток профспілкової освіти в Україні. – К., 1996. – 28 с.
52. Фатко В.Л. Профспілки політизуються // Трибуна. — 1994. — №3-4. — С. 35–36.
53. Дубровський М.Л. Важливий «інструмент» партнерства // Профспілки України. – 1994. — №2. — С. 57–58.
54. Дубровський М.Л. Тристоронні консультації на національному рівні // Профспілки України. – 1994. — №3-4. – С. 51-55.
55. Дубровський М. Жуков В. Структура, зміст процесу соціального партнерства // Профспілки України. — 1995. — №1-2. — С. 9–15.
56. Дубровський І.М. Роль та завдання профспілок в оптимізації соціального партнерства // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. — №3. – С. 66–68.
57. Андрущенко А.І., Дубровський І.М. Система соціального партнерства як інститут регулювання трудових відносин в Україні. – Харків: Вид-во «Реал», 2004. – 175 с.
58. Жуков В.І., Мімандусова Г.І., Привалов Ю.О. Сучасні проблеми соціально-трудова відносин в Україні (соціологічний аналіз). – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 158 с.
59. Жуков В.І. «Золота середина» на терезах соціальної рівноваги. Історія розвитку соціального партнерства, соціально-економічні та політичні фактори його формування в умовах ринкових відносин // Профспілки України. – 1999. — №2. – С. 2–25.
60. Жуков В.І., Осовий Г.В., Привалов Ю.О. Проблеми колективно-договірного регулювання трудових відносин в Україні. – К., 1999. – 184 с.
61. Жуков В.І. Наймані працівники та їх професійні спілки як суб'єкти соціального партнерства // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2000. — №3. – С. 83–91.
62. Жуков В., Скуратівський В. Соціальне партнерство в Україні: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 200 с.
63. Осовий Г.В. Теорія і практика обговорення та укладення колективних договорів і угод в Україні // Національна тристороння конференція. Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. — К., 1996. — С. 76–99.
64. Осовий Г.В. Колдоговор і угода – це не ритуал (теорія і практика їх обговорення та укладення) // Профспілки України. – 1997. — №1. – С. 6–17.
65. Осовий Г.В. Чи захистить колективно-договірна парасолька людину праці // Профспілки України. – 1999. — №2. – С. 38–52.
66. Осовий Г.В. Стан та перспективи розвитку соціального партнерства в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — 2002.- № 1.- С. 7-17.
67. Осовий Г.В. Тривале протистояння. Стан та перспектива соціального партнерства в Україні // Профспілки України. — 2002.- №1.- С. 5–12.
68. Осовий Г.В. Колективні договори та угоди – основна форма захисту соціально-економічних інтересів працівників. – К.: АПСВ, 2002. – 64 с.
69. Осовий Г.В. Ефективність роботи профспілок щодо забезпечення укладання й виконання угод та колективних договорів// Профспілки України. – 2003. — № 3. – С. 9–11.
70. Садовенко А. Соціальне партнерство — об'єктивна потреба розбудови демократичної України // Розбудова держави. — 1995. — №7-8. — С. 42–48.
71. Садовенко А. Хибна примара чи нагальна потреба // Профспілки України. – 1995. — № 1-2. – С. 6–8.
72. Садовенко А.П., Маслова Н.П. Трипартизм включає популізм // Профспілки України. – 1997. — №1. – С. 41–46.
73. Садовенко А.П. Соціальне партнерство: правове забезпечення // Профспілки України. – 1999. — № 1. – С. 2–17.
74. Українець С.Я. Соціально-трудова відносини в Україні: зміст і розвиток // Україна: аспекти праці. – 1999. — №1. – С. 35–41.
75. Гладкий І.І. Соціальне партнерство: уряд, підприємець, профспілки // Профспілки України. — 1992. — №1. — С. 23–25.
76. Колот А.М. Соціальне партнерство: його природа і система // Профспілки України. — 1993. — №2. — С. 16–21.
77. Колот А.М. Теоретичні й прикладні аспекти становлення і розвитку сторін соціально-трудова відносин та їх представницьких органів // Україна: аспекти праці. – 2002. — №2. – С. 14-25.
78. Колот А.М. Соціально-правові відносини: теорія і практика регулювання. – К.: КНЕУ, 2003. – 230 с.
79. Порфімович О. Соціальне партнерство: пошук підходів // Політика і час. — 1994. — №4. — С. 46–50.
80. Стоян О.М. Профспілки шукають контактів // Політика і час. — 1994. — №9. — С. 21–23.
81. Стоян О.М. Політика соціального партнерства поки що відсутня // Віче. — 1995. — № 9. — С. 93–99.
82. Стоян О.М. Про роль та завдання профспілок в умовах реформування економіки України: Доповідь голови ФПУ на Всеукр. зборах голів профспілок. ком. 21 лютого. 1995 р. // Профспілкова газета. — 1995. – 1 берез. – С. 3.
83. Стоян О.М. Профспілки та уряд: грані соціального партнерства // Голос України. — 1995. — 28 листопада. – С. 8.

84. Стоян О.М. Профспілковий рух в Україні: Історія та сучасність: Доповідь голови ФПУ на уроч. зборах, присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні // Профспілкова газета. — 1995. — 29 листоп. — С. 2.
85. Стоян О.М. Кого захищає уряд: честь мундира чи виробника? // Голос України. — 1995 — 16 лютого.
86. Стоян О.М. Нова роль і функції профспілок України // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. — 1996. — 2-3 квіт. — С. 3–32.
87. Стоян О.М. Партнерство — це не гра в піддавки // Профспілкова газета. — 1996. — 24 лип. — С. 1.
88. Стоян О.М. Профспілки у колдоговірній кампанії // Профспілки України. — 1999. — №1. — С. 18–25.
89. Стоян О.М. 10 років діяльності Федерації професійних спілок України: досвід, уроки, перспективи // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2000. — №3. — С. 7–12.
90. Стоян О.М. Соціальна політика держави та профспілки. Монографічне видання «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)». — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001.- С. 303–346.
91. Мальчин Ю., Садовенко А. Єдиний шлях суспільного миру і злагоди // Профспілки України. — 1995. — №3-4. — С. 2-4.
92. Буздуган Ю. Правові засади становлення соціального партнерства в Україні // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. — К., 1996. — С. 58–75.
93. Новак І.М. Розвиток соціального партнерства та завдання профспілок у сфері договірного регулювання трудових відносин на ринку праці // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — 2000. — №3. — С. 111–115.
94. Третяк С. М. Профспілки у механізмі соціального партнерства // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ, 1998. — № 1. — С. 31–35.
95. Костриця В.І., Рибак А.Я. Національна рада соціального партнерства: роль, проблеми і перспективи // Національна тристороння конференція. Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. — К., 1996. — С. 100–116.
96. Осовий Г.В., Жуков В.І., Руденко В.М., Семенихін В.О. Соціально-трудова відносина: питання теорії та практики в Україні. — К., 2005. — 411 с.
97. Садовенко А.П., Маслова Н.П. Трипартизм включає популізм // Профспілки України. — 1997. — №1. — С. 41–46.
98. Якубенко Н.Т. Самоврядування трудових колективів: історія, досвід (соціально-політичні тенденції і проблеми розвитку). — Дн-к, 1994. — 197 с.
99. Піроженко О. Колективний договір. — Харків: Фактор, 2002. — 192 с.
100. Участь профспілок у політичному житті України. — К., 2002. — 44 с.
101. Андрусишин Б.А. Профспілки і держава: взаємовідносини в 1918-1919 рр. // Профспілки України. — 1993. — №1–2. — С. 11–15, 38–43.
102. Андрусишин Б.А. Соціальна політика: Історичний аспект // Профспілки України. — 1993. — №3–4. — С. 10–15.
103. Андрусишин Б.А. Охорона праці: повторення пройденого // Профспілки України. — 1994. — №1. — С. 45–50.
104. Андрусишин Б.А. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // Сучасність. — 1994. — №2. — С. 83–92.
105. Андрусишин Б.А. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів в революції і визвольних змагань в 1917–1920 рр. — К., 1995. — 192 с.
106. Андрусишин Б.А. Барометр соціальної рівноваги. Страйки: Історична ретроспектива // Профспілки України. — 1995. — № 1-2; №3-4. — С. 38-46; С. 9–14.
107. Берест Р.Я. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817-1937 рр.). — Дрогобич, 1995. — 128 с.
108. Берест Р.Я. Перші профспілки і початок біографії // Профспілки України. — 1995. — № 3–4. — С. 5-8.
109. Докашенко В.М. Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-ті-початок 90-х рр.): Історіософсько-критичний аналіз. — Донецьк: Кассіопея, 1997. — 284 с.
110. Докашенко В.М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70-х — 80-х років. — Донецьк: Вид-во Донецького державного університету, 1999. — 356 с.
111. Зима М.П. Відмовляємося від «школи» // Профспілки України. — 1991. — № 3. — С. 9–10.
112. Зима М.П. Наша біографія: осмислення: // Профспілкова газета. — 1992. — 20 листоп. — С. 5.
113. Зима М.П. Яке ставлення до профспілок / Результати соціологічного дослідження // Профспілки України. — 1993. — №3-4. — С. 2–3.
114. Зима М.П. Наша біографія: нове осмислення. Літопис профспілкового руху // Профспілки України. — 1994. — №1. — С. 5–11.
115. Зима М.П. Наша біографія: на перехресті ХХ ст. // Профспілки України. — 1994. — №3-4. — С. 21-27.
116. Кулик В. Профспілковий рух України: проблеми та перспективи // Нова політика. — 1996. — №6. — С. 15–24.
117. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України // Український історичний журнал. — 1993. — №2-3. — С. 37–47.
118. Реєнт О.П., Андрусишин В.І., Мовчан О.М. Як приборкували профспілки (міжпартійна боротьба у профрусі України 1917-1922 рр.) // Профспілки України. — 1995. — №5-6. — С. 20–27.

119. Ресент О.П. Пролетаріат України: портрет на фоні епохи // Віче. – 1995. — №6. – С. 136–145.
120. Русначенко А. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні // Сучасність. — 1992. — №12. — С. 39–46.
121. Русначенко А. Робітничий рух і навколо нього // Сучасність. – 1994. — №2. – С. 93–100.
122. Русначенко А. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – К., 1995. – 230 с.
123. Стоян О.М. Нова роль і функції профспілок України // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. — 1996. — 2-3 квіт. — С. 3–32.
124. Стоян О.М. Профспілковий рух в умовах утвердження незалежності України // Профспілки України. – 2002. — №5. – С. 10–17.
125. Осадчий Ю.Г. Партії і профспілковий рух на Україні (1905–1918 рр.). – К.: Либідь, 1991. – 177 с.
126. Двірна К.П. Парламентаризм та профспілки в Україні: історичний досвід та уроки // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. – Спецвипуск. – С. 3–7.
127. Двірна К.П. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»: історико-теоретичні аспекти // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. — №3. – С. 54–60.
128. Двірна К.П. Виникнення перших профспілок в Україні: основні питання теорії та історіографії // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2001. — №4. – С. 14–21.
129. Двірна К.П. Нові тенденції розвитку профспілкового руху в Україні за умов перебудови (на матеріалах архіву Укрпрофради) // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2002. — №2. – С. 20–24.
130. Мазур В.Г. 1000 вопросов и ответов по охране труда. — К., 1995. – 230 с.
131. Актуальні питання мотивації профспілкового членства / Бібліотечка голови профспілкового комітету. – К., 1998. – №3. – 72 с.
132. Мотивационные основы улучшения профсоюзной работы: Сб. ст. – Харьков, 2001. – 76 с.
133. Сачков Л. Мотивація перебування в членах профспілки // Вісник Академії праці і соціальних відносин. ФПУ. – 2002. – №1. – С. 25–29.
134. Сачков Л. Трудівник і профспілка: мотивація членства // Освіта України. — 2002. — 25 січ. — С. 5.
135. Фатько В. Чи можна захистити всіх, не захищаючи кожного: Нотатки з засідання «круглого столу» про мотивацію членства у профспілках // Профспілкова газета. — 1994. — 12 жовт. — С. 2.
136. Сергієнко О. Соціальна політика в сучасному світі та в Україні // Україна: аспекти праці. — 2002.- №1. – С. 31–37.
137. Скуратівський В.А Соціальна сфера і соціальна політика в умовах утвердження базових засад сталого людського розвитку // Вісник УАДУ. – 2002. — №4. – С. 281–285.
138. Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – Харьков, 1999. – 400 с.
139. Социальный щит. Профсоюзы Донбасса: этапы пройденного – путь в будущее. – Донецк, 2000. – 348 с.
140. Дубровский М.Л., Чернявский Л.С., Моцак В.А. Профсоюзное образование в Харькове: исторический опыт, современное состояние. – Харьков, 2004. – 84 с.
141. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Мат. наук. конф. «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності», присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілк. руху в Україні / Федерация профспілок України. Акад. праці і соціал. відносин ФПУ. — К.: Логос, 1996. – 248 с.
142. Сучасний профспілковий рух в Україні та проблеми його консолідації/ Зб. наук. ст. – К.: АПСВ, 2000. – 324 с.
143. Дії соціальних партнерів щодо адаптації економіки України до членства в СОТ та упередження негативних наслідків. Міжнародна науково-практична конференція // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2004. — №1. – 370 с.
144. Колдоговорная практика на Харьковщине: ее состояние и научное осмысление / Материалы научно-практической конференции. – Харьков, 2004. – 62 с.

Довгань К.Г.,

аспірант кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Київський університет у висвітленні радянської
історіографії (1933–1941 рр.)*

В статье рассматриваются основные тенденции и начальный процесс формирования в украинской советской историографии образа Киевского университета (1933-1941 гг.).

The author of the article considers main tendencies of forming the image of Kyiv University as well as the first stages of the mentioned above process covered in Ukrainian soviet historiography in 1933 - 1941.

Ключові слова: Київський університет, радянська історіографія, монографія, політичні репресії, ідеологія, «культурна революція».

Характерною ознакою радянської історіографії став потужний вплив ідеологічних настанов влади. Дослідник Я.С. Калакура, характеризуючи стан розвитку історичної науки за умов тоталітаризму, зазначав: «На рубежі 1920–30-х рр. в СРСР, у тому числі в УСРР, історична наука втрачає свої природні функції і перетворюється на служанку більшовицького режиму» [1, с. 283].

В українській радянській історіографії історія Київського університету, провідного вищого навчального закладу республіки, не розглядалася як окремий напрям наукових студій. У той самий час, дослідження історії у ньому не знаходились на периферії історичної науки, а були інтегровані до системи вивчення історії вищої школи Радянської України та СРСР.

У виданнях, присвячених історії вищої школи та університетської освіти в СРСР, історія КДУ, як така, подавалася у межах загальної інформації, що, в основному, мала довідниковий характер [2]. Базовими джерелами інформації про Київський університет 1933–1941 рр. для радянських істориків вищої школи вважались відомості, вміщені у спеціальних, здебільшого, ювілейних, виданнях КДУ [3].

Праці, присвячені історії Київського університету, виходили планово, здебільшого до ювілеїв – аналогічна картина спостерігалася й в інших установах. Такий підхід породжував конформізм серед істориків, що перетворювалися на виконавців ідеологічних замовлень влади. Відповідна тенденція яскраво простежується на прикладі ювілейних видань, присвячених провідним університетам СРСР [3].

Матеріал у цих та подібних їм працях подавався пафосно. Фактично, замість історії університетів та вищої школи у цих монографіях розкривалась історія вузівських партійних, комсомольських та профспілкових організацій. Дослідники університетського життя цього періоду змушені були свідомо замовчувати історичні факти. Прямим наслідком подібного підходу стало те, що наукове значення подібних досліджень нівелювалося, натомість зростала їх пропагандистська цінність. В основі фахових розвідок присутня теза про зародження в 1920–1930-х роках в СРСР унікальної системи університетської освіти, що базувалась на новій ідеології та «...була повністю перебудована до потреб соціалістичного будівництва» [4, с. 189].

Важливою ознакою загального розвитку української радянської історіографії, що, зокрема, простежується й на прикладі досліджень, присвячених історії Київського університету, стала орієнтація на підготовку колективних монографій [3]. Залучення широкого кола фахівців, не лише істориків, для написання відповідних монографій сприяло більш глибокому охопленню та аналізу специфічних наукових проблем, що мало сприяти оптимізації процесу створення монографічних публікацій та підвищення їх якості.

У такого роду співпраці були й конкретні хиби, зумовлені, насамперед, тиском ідеологічних парадигм, що фактично перетворювало роботу наукову на суто бюрократичну. На думку Я.С. Калакури, практика колективного написання наукових доробок мала негативні наслідки й призводила до того, що: «...творча праця істориків нівелювалася, набувала чисто виконавського характеру, губилася індивідуальність науковця, натомість зростала адміністративна роль керівника колективу» [1, с. 359–360].

Незважаючи на великий авторський колектив монографічних досліджень, у них містилися задалегідь узгоджені та уніфіковані висновки, під які, як правило, й підганявся матеріал. Дослідника історії Київського університету, зокрема, періоду, що розглядається у цій статті, інформація, подана у цих працях, має зацікавити, в першу чергу, як джерело для порівняльного аналізу поглядів представників радянської історіографії на проблему. У багатьох з них можна зустріти також унікальні відомості стосовно університетського життя 30-х років, зокрема, спогади свідків подій, фото тощо.

Велику цінність для науковців становить видання 1935 р., присвячене сторічному ювілею Київського університету [5]. Воно вийшло друком відносно невеликим накладом – 600 примірників (для порівняння: у 1959 р. – 7000, 1967 р. – 3000 примірників відповідно), тому сьогодні вважається бібліографічною рідкістю. Структурно ця праця складається із вступної статті за підписом академіка О.В. Палладіна та 16 тематичних статей, присвячених роботі кафедр та інших наукових підрозділів університету.

Одразу зазначимо, що Палладін, не гуманітарій за освітою, скоріш за все, не був безпосереднім автором статті. Вірогідно, у монографії використано лише ім'я авторитетного вченого, що, в принципі, було доволі типово для досліджуваного періоду.

Вступна стаття побудована на порівнянні та прямому протиставленні старого Університету св. Володимира новому – КДУ. Автор зазначає: «Із цитаделі кріпацтва та русифікації, із реакційного центру виховання урядовців для пригнічення селянських мас Київський університет через ряд років, коли він іноді на короткий час ставав бойовою твердиною серед моря чорносотенства й «мракобесія», перетворився кінець-кінцем у величезний центр справжньої науки, центр підготовки кадрів висококваліфікованих пролетарських фахівців, в університет столиці радянської України» [5, с. IX].

У статті відстоювалась думка, що нормальне функціонування університету стало можливим лише після приходу до влади більшовиків. Ця теза постійно підтверджувалася в тексті констатацією досягнень радянської влади: «Жовтнева революція зовсім змінила обличчя університету, зовсім змінила умови і можливості наукової роботи. Київський університет приходить до святкування сторічного ювілею цілком відмінним від старого університету. Радянський уряд створив всі можливі передумови для перетворення університету в один з кращих осередків соціалістичної науки... Всі факультети набули таких можливостей для свого розвитку, про які мріяти не можна було до Жовтневої революції» [5, с. XV].

Відзначимо, що на час написання статті та самої монографії відновлений Київський університет існував лише два роки, тому, фактично, жодних докорінних зрушень у галузі розвитку науки й культури відбутися не могло, а сам позитивний факт відновлення університету ще потрібно було наповнити змістом конкретної роботи, яка тільки розпочиналася.

У той самий час О.В. Палладін свідомо обходить стороною події, пов'язані з ліквідацією мережі університетів в УСРР, а про період з 1920 до 1933 р. майже не згадує. Натомість постанову ЦВК СРСР від 19.IX.1932 р. [6], згідно з якою були відновлені університети у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, академік Палладін називає історичною.

У статті сформульовані й основні завдання, поставлені перед КДУ ВКП(б) – крім розгортання та поглиблення наукової та навчальної роботи університет має ще стати міцним політичним центром

[5, с. XV]. Сам же сторічний ювілей Київського університету розглядався в контексті «...перемоги ленінсько-сталінської національної політики в галузі науки та культури» [5, с. XVII–XVIII] та був, на думку партійних ідеологів, одним з її уособлень.

Крім імен визнаних більшовицьких лідерів – В.І. Леніна та Й.В. Сталіна у вступній статті та інших статтях монографії успішне функціонування КДУ пов'язувалося з підтримкою республіканського партійного керівництва, зокрема С.В. Косіора, П.П. Постишева, В.П. Затонського, П.П. Любченка, А.А. Хвилі та ін. [5, с. XVIII, 13, 148.]. Показово, що у другій половині 30-х років всі вони були репресовані, а їх імена на тривалий час забуті. Репресії проти людей торкнулися й книг, що були так чи інакше пов'язані з ними.

Показовим також є зміст інших статей монографії, а також її загальна структурна побудова – вражає факт певного галузевого характеру збірника: мається на увазі повне домінування статей, присвячених наукам природничого циклу та точним наукам (15 з 16!). У той самий час гуманітарним студіям в університеті присвячена лише одна стаття за авторством лояльного до влади професора І.В. Шаровольського [5, с. 281–293]. Нагадаємо, що на той час у КДУ функціонувало сім факультетів, з них три гуманітарних (історичний, економічний та літературно-мовний).

Дещо пояснює тенденційний підхід щодо вибору інших авторів монографії вступна стаття. Зокрема, в ній зазначалося, що: «...протягом 1934 р. націоналісти і троцькістські елементи кріпко (sic) засіли в Київському університеті і перешкоджали його розвитку, намагаючись використати його для боротьби з диктатурою пролетаріату, для затримки нашого великого соціалістичного будівництва» [5, с. XV].

У статті не названо імен «ворогів», але, на нашу думку, на увазі малися М.К. Зеров, О.С. Синявський, М.Я. Калинович, П.П. Филипович, Л.Н. Сахновський, Г.Н. Лозовик, Р.С. Левік та інші, здебільшого викладачі гуманітарних факультетів, за термінологією того часу – викладачі соціально-економічних дисциплін). Саме проти них вже у 1933–1935 рр. була розгорнута повномасштабна кампанія, що згодом вилілась в переслідування та репресії, що досягли апогею у другій половині 30-х років.

Цей процес також побіжно відображено у статті О.В. Палладіна, де зазначалось: «Київський університет за допомогою ЦК КП(б)У і партійної організації Києва переборов цих ворогів, вигнав контрреволюціонерів, троцькістів і націоналістів з своїх лав» [5, с. XV]. Також слід зазначити, що репресії не обминули й авторів монографії: багато з них згодом опинилися в полі зору УДБ НКВС, зокрема, академік ВУАН М.П. Кравчук, професори Д.Є. Белінг, П.П. Балабай тощо.

Враховуючи практику суспільно-політичного життя цього періоду, не виникає жодного сумніву щодо тенденційності відбору, зазначених у монографії фактів. Незважаючи на оптимістичні заяви, всупереч патетичним промовам та статтям, в яких змальовувалися величезні успіхи КДУ на фоні успіхів соціалістичного будівництва в УСРР [7, с. 5], життя Київського університету та його діячів залишалось надзвичайно складним.

У монографії «Розвиток науки в Київському університеті за сто років» було започатковано формування ідеологічного штаму – образу Київського університету 1933–1941 рр., що успішно використовувався в радянській історіографії протягом багатьох десятиріч. Пізніше в радянській історіографії було вироблено системний підхід до аналізу та розробки проблем, пов'язаних з історією КДУ цього періоду. В основі такого підходу були настанови, що їх диктувала комуністична ідеологія. В українській радянській історіографії історія Київського університету розглядалась через призму трьох основних узагальнюючих факторів:

- діяльність КДУ – один з етапів реалізації програми так званої культурної революції, що напряму ув'язувалася з іншими ланками побудови соціалізму – індустріалізацією країни та колективізацією сільського господарства. Завданням КДУ на цьому етапі стала

підготовка кваліфікованих кадрів майбутніх будівників соціалізму. Особлива увага в цьому питанні зверталася на кількісні показники, а досягнення КДУ розглядалися здебільшого через призму збільшення контингенту студентів [8, с. 258; 4, с. 177–178];

- характерними для КДУ були численні ідеологічні кампанії, що проходили під гаслами «посилення та загострення класової боротьби в університеті» та «остаточній ліквідації капіталістичних елементів, подоланню пережитків капіталізму в економіці та свідомості людей, перетворенню трудящих країни у свідомих і активних будівників соціалізму» [4, с. 164], що відбувалися в масштабах всієї країни;
- керівна роль партійної, комсомольської та профспілкової організацій у реалізації цих завдань.

Подібна уніфікована схема подання історії КДУ 1933–1941 рр. простежується у працях більшості дослідників. Фактично, такий погляд на історію Київського університету в радянській історіографії був адаптацією тез XVII конференції ВКП(б), що визначали цілі та завдання другої п'ятирічки [9, с. 128].

Із викладеного вище доходимо висновку, що історія Київського університету досліджуваних нами років розглядалася в радянській історіографії у контексті реалізації політики «культурної революції», як одного з ключових завдань п'ятирічки. Відповідно до цього, аналіз подій та джерельної бази здійснювався виключно з ідеологічних позицій, вигідних владі. Вперше подібний підхід було використано у монографії «Розвиток науки в Київському університеті за сто років» (К., 1935), звідки він поширився на інші дослідження з історії Київського університету, створені за радянської доби.

Література

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
2. Бутягин А.С., Салтанов Ю.А. Университетское образование в СССР. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 296 с.; Высшие учебные заведения СССР: Университеты, экономические и юридические вузы / Сост.: С.И. Зиновьев, Б.М. Ременников; под ред. проф. П.И. Полухина. – М.: Высшая школа, 1962. – 320 с.; Айзенштат Л.М. Университетское образование в СССР. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – 262 с.
3. Історія Київського університету / Під ред. проф. О.З. Жмудського – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 631 с.; Київський університет за 50 років Радянської влади. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 192 с.; Киевский университет. 1834–1984 / Редкол.: М.У. Белый (предс.) – К.: Вища школа, 1984. – 203 с.; Киевский университет. Док. и мат. (1834–1984) / Сост.: В.А. Замлинский, А.А. Буравченков, А.В. Долинский и др.; редкол.: М.У. Белый (предс.) – К.: Вища школа, 1984. – 191 с.
4. Вища школа УРСР за 50 років Радянської влади: У 2 ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Ч. 1. – 396 с.
5. Розвиток науки в Київському університеті за сто років. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1935. – 296 с.
6. Постанова ЦВК СРСР від 19.IX.1932 р. «Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах» // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1932. – № 68. – 25 сент. – Арт. 409. – С. 667–677.
7. Кушнар'ов М.А. Вступна стаття // Наукові записки: Нова серія. – Вип. 3. – К.: Вид-во КДУ, 1935. – Т. 1. – С. 5.
8. Вища школа УРСР за 50 років Радянської влади: У 2 ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Ч. 1. – 396 с.
9. Чанбарисов Ш.Х. Формирование советской университетской системы. – М.: Высшая школа, 1988. – 256 с.

Дудар О.В.,

аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Дослідження історії України на сторінках «Чернігівських губернських відомостей»

Стаття посвячена дослідженням історії України на сторінках «Чернігівських губернських відомостей». Специфіка Чернігівщини розглядається в зв'язі з активізацією національних процесів на Україні.

The given article deals with the researches of Ukraine's history covered in «The Chernigovski Gubernski Vedomosti» regarding the peculiarities of Chernigiv region in the connection with intensification of national processes in Ukraine.

Ключові слова: національне відродження, еліта, романтизм, історичні дослідження.

Період кінця XVIII – першої половини XIX ст. більшість учених визнають часом активізації політичної еліти. У цей час у європейських країнах почалося зацікавлення життям народних мас, їх мовою, побутом, словом, усім тим, що до того часу залишалося поза межами інтересів освічених верств суспільства. Почалася «ера романтизму», тому нічого дивного, що й на Україні діяльність піонерів національного відродження від самого початку потрапила під її вплив.

І.П. Крип'якевич зазначає, що історичні дослідження були єдиним легітимним способом у боротьбі з московським поступом: «Потомки старшини звертались до минулого своєї країни, шукаючи в ньому аргументів для захисту своїх вольностей та розради у важких переживаннях» [1]. Героїзм давніх часів мав пробудити співвітчизників до рішучіших дій, тому ентузіасти активно почали збирати літописи, документи та інші архівні матеріали і на їх основі відроджувати велич колишніх часів. Це стало одним із засобів збереження національної окремішності та національної ідентичності.

Навіть проурядові видання звертали більше уваги на матеріали з історії України. Редакція «Чернігівських губернських відомостей» одним із основних завдань вважала популяризацію дослідження минулого серед своїх читачів. У одній із редакторських статей зазначалося, що «...у неофіційній частині будуть вміщені статті про місцеву історію, статистику, етнографію, археологію» [2]. У Чернігівській губернії ґрунтовні історичні описи України з'явилися ще наприкінці XVIII ст. Особливу увагу слід приділити дослідженням О.Ф. Шафонського, в яких автор спробував проаналізувати минуле і культурні надбання українського народу. Не дивно, що майже всі дослідники Чернігівщини зверталися до його праці «Чернігівського намісництва топографічний опис» і вважали її вартою наслідування. Користувалися популярністю «Літописні оповідання про Малоросію, її народ та козаків взагалі» О. Рігельмана, «Записки про Малоросію і її жителів» Я.М. Маркевича, історичні розвідки О. Михайловського, І. Безбородька, О. Марковича, Г. Милорадовича. Читачі «Відомостей» використовували матеріали попередників у власних доробках, і з часом вивчення минулого України стало однією з найпопулярніших рубрик.

Тематика історичних розвідок у «Чернігівських губернських відомостях» досить широка – від оглядових теоретичних роздумів до аналізу конкретних історичних подій. На нашу думку, слід виділити такі особливості вказаних публікацій:

1. Більшість документальних досліджень присвячена історії козацтва, особливо це стосується надрукованих у журналі матеріалів з приватних архівів. Здебільшого укази, універсали і грамоти не коментувалися, але в них відроджувалися героїчні імена Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Богуна. З'являються перші спроби аналізу та систематизації документів, порівняння джерел різних періодів і виділення спільних тенденцій в українській, польській і російській правових системах.

2. Краєзнавчі статті, присвячені як центральним містам (Чернігову, Ніжину, Новгород-Сіверську, Любечу), так і дрібнішим поселенням, спочатку мали характер любительських спостережень. Починаючи з середин 40-х років XIX ст. автори публікацій роблять посилання на джерела (в основному, літописи і документи) і праці істориків.
3. Публікації щодо найдавнішого періоду українських земель, проте кількісно досить обмежені через недостатню кількість археологічних досліджень.
4. Матеріали з історії Київської Русі найчастіше стосувалися церковної сфери. Автори наголошували на спадкоємності Російської держави, прагнули прослідкувати спільні тенденції Київської держави і сучасної Росії.
5. Дослідники козацької доби створювали образ мужніх захисників православ'я, борців проти іноземних загарбників, але уникали оцінки політичної орієнтації лідерів визвольної боротьби.

Цікаво, що зміст матеріалів хоча і не суперечить урядовому курсу, але в них підтримується ідея окремішності українського народу. Звертається увага на особливість історичного розвитку України, посилюється інтерес до визначних українських діячів різних епох. Проте зберігаються і проурядові акценти: якщо у статтях згадується імператорська родина, то її представники наділяються певними чеснотами. Навіть негативні факти пояснюються злочинними діями інших осіб. Наприклад, Петро I не міг запобігти винищенню жителів Батурина, оскільки нічого про це не знав [3].

Як не дивно, саме політика імперської адміністрації сприяла відродженню і посиленню інтересу до минулого України. Наступник Румянцева на генерал-губернаторському посту М.Н. Кречетніков не визнав прав на дворянські титули великої частини українських претендентів і у 1792 р. наказав вимагати додаткових доказів дворянського походження. Із 12597 «благородних без всякого сумніву» залишилося 10105. Решта намагалися зібрати необхідні матеріали, перевіряли сімейні архіви, і таким чином сприяли збагаченню історичної науки [4]. Прагматичні пошуки зрештою привели до популяризації вивчення вітчизняного минулого.

Майже у всіх губерніях працювали групи освічених людей, для яких дослідження старовини стало захопленням. Це були і представники дворянства, і студенти, і городяни – усі, кого цікавила історія України і рідного краю [5]. У 80–90-х роках XVIII ст. діяв патріотичний гурток у Новгород-Сіверську, учасники якого збирали і систематизували матеріали з історії, етнографії, економіки і статистики. Їх наукові доробки поклали початок інтересу до минувшини регіону.

Крім статей історичного характеру, почали з'являтися і полемічні публікації, в яких хоча і обережно, але відстоювалася окремішність українського народу. У статті «Подорож до Москви і Санкт-Петербургу («Чернігівські губернські відомості» № 16 за 1857 р.) один із респондентів журналу розмірковує про долю малоросійської поезії і мови. Милозвучні, цікаві і самобутні, вони, на його думку, не отримали належного дослідження [6]. Підтримує його погляди і активний дописувач видання у колонці нових публікацій. Обмеженість наукового вивчення історії українського народу призводить до певних історичних неточностей. Так, наприклад, у тезах академіка М.П.Погодіна про прихід карпато-русинів на знелюднілі українські землі після монголо-татарської навали заперечувалося спільне слов'янське коріння українців, росіян і білорусів. Оглядач цього матеріалу подає власні коментарі і стверджує, що погляди Погодіна не підкріплені фактичними документами й не відповідають історичній істині [7]. З іншого боку, його опонент М.О. Максимович у своїх листах відстоював повноцінність і багатогранність української мови. Дослідник аналізував літописи, документи та інші писемні пам'ятки, і на їх основі переконливо доводив хибність поглядів М.П. Погодіна. У 1857 р. український вчений звернувся до журналу «Російська бесіда» із відкритими дев'ятьма листами, які становили науково-полемічні розвідки і відповіді на теорію М.П. Погодіна. Однак ці листи не були надруковані [8].

Якщо наприкінці 30-х – у 40-х роках XIX ст. переважає означення «малоросійський», з 50-х воно вживається паралельно з «український». На сторінках «Чернігівських губернських відомостей» дедалі частіше друкують прислів'я, приказки, тексти пісень і навіть невеличкі статті

українською мовою. Зміст історичних матеріалів розширюється, автори активніше залучають свідчення літописів, приватних архівів. Звучали заклики ретельніше вивчати досвід предків, аби краще розуміти сучасну ситуацію [9]. Радикальні націоналістичні гасла у публікаціях були відсутні, але наприкінці 40-х років погляди на певні події стають більш об'єктивними. Чернігівщина втягується у процес збирання історичної спадщини.

Найдавніший період історії України на сторінках журналу висвітлюється досить обмежено з огляду на брак архівних матеріалів. Археологічні знахідки описувалися як цікаві старожитності, проте спеціалістів, які б могли професійно їх оглянути, визначити час створення і призначення, у губернії не було. Рідко порушувалася тема періоду панування у степах кочових племен. Симптоматичною є поява матеріалів про скіфські часи, що вказують на початки етногенезу українців й заперечує тезу Погодіна про прийдшність южнорусів у XV ст.

Винятком є «Очерк Новоросійського краю», де автор стверджує, що при відвіданні південного узбережжя Криму особисто він дійшов висновку, що місцевість приваблює не лише прекрасною природою, а й матеріалами для роздумів. Під враженнями від побаченого він написав статтю, де йдеться про життя скіфів, сарматів і таврів. Згадується про такі язичницькі обряди кочівників: як от: таври приносили богам людські жертиви (зі свідчень Геродота). Наголошується на позитивному, насамперед, культурному впливі грецьких колоній, які розвивали торговельні зв'язки з Європою. Пізніше їх поселення, як обґрунтовує автор, використовували римляни і генуезці. Респондент із захопленням розповідає на сторінках «Чернігівських губернських відомостей» скіфську історію. Він констатує, що войовничість скіфів була відомою далеко за межами сучасної Малоросії, і цей народ залишив яскравий слід у історії Стародавнього світу [10]. Автор звертає увагу на скіфські фортеці Західного Криму і називає ім'я Палавка, сина Скілура, який вважається засновником м. Балаклава. Більш детальне дослідження ускладнювалося важкими умовами археологічних розвідок. Можливо, що саме тому у статті є певні неточності. Херсонес, побудований близько 600 р. до н.е. вихідцями з Іраклія Понтійського, згадується у грецьких міфах: у храмі Діани жрицею була Іфгенія, дочка Агамемнона. По-перше, троянська війна, описана Гомером, відбулася набагато раніше за виникнення Херсонесу. І храм Діани мав називатися храмом Артеміди. Респондент самотужки не зміг знайти нічого цікавого на місці розташування стародавнього поселення, оскільки не був професіоналом.

Інтерес становить історичний огляд «Предмет історії (про первісних жителів Росії)», де також коротко описується процес Великого переселення народів на Україні. Окрім греків, римлян та кочових племен I тис. до н. е., згадуються готи, гуни, венеди і анти. Їх побут, звичаї і традиції зображені на основі переказів та реальних історичних джерел (у зв'язку зі скіфами згадується «перший європейський історик» Геродот). Навала войовничих народів з Азії характеризується як випробування для стародавніх слов'ян. Автор пов'язує венедев з антами, але не вважає їх прямими предками населення Русі. Він цитує «Повість минулих літ», за якою слов'яни прийшли з Дунаю і жили окремими племенами. Автор дотримується офіційної точки зору про об'єднавчий процес слов'янських племен князем Олегом, який спустився до Києва по Дніпру з північних земель. Цікаво, що не згадується ні про варязьке походження князя, ні про його стосунки з Рюриком [11].

На нашу думку, негативний вплив на розвиток слов'янських земель, зокрема на Чернігово-Сіверщину, мали булгари і хозари. Вони нападали на мирні поселення, грабували їх, забирали у полон велику кількість людей. Населення Чернігівщини платило хозарам данину (переважно хутром) і не піднімали повстань проти поневолювачів. Лише централізація влади і монархічний лад дозволили звільнитися від гніту кочівників. Тому одноосібне управління з давніх часів виступало гарантом недоторканності кордонів і внутрішньої стабільності. Як бачимо, на автора цієї статті значний вплив мала концепція С.Уварова, про давні часи Чернігівщини.

Можливо, з урядовим курсом пов'язане своєрідне бачення історії Київської Русі авторами історичних досліджень (деякі були передруковані з «Орловських губернських відомостей» та «Рязанських губернських відомостей»). Вважалося, що слов'яни поселилися на території

Російської імперії дуже давно (але більш точні дати не вказуються). Здивування викликає теза про вхід сіверян і полян до складу Російської держави [12]. За авторським викладом, об'єднання племінних союзів відбувалося навколо Києва, і ні Москви, ні Росії на той час не існувало. У матеріалах, присвячених всебічній характеристиці Чернігівщини, подавалась урядова концепція, оскільки неодноразово наголошувалося, що дворяни є нащадками князівських помічників – посадників і боярства. Очевидно таким чином у суспільстві поширювалася думка про спадкоємність правлячої верстви ще з середніх віків.

Неодноразово наголошувалося величезне значення прийняття християнства, тому постаті князя Володимира і княгині Ольги характеризуються дуже позитивно (очевидно використовувалися канонізовані церквою їх біографії). Проголошується теза про «передбачення» Андрієм Первозванним майбутнього світового значення відвіданих ним невідомих цивілізованому світу далеких земель. Саме принесене ним «християнство стало загальним зв'язком розрізнених племен» [13].

Зазначається мирний характер предків чернігівців, які нібито смиренно платили данину хозарам, без боротьби підкорилися Олегу, швидко прийняли християнство. Дані літописів просто підлаштовувалися під визнану урядом концепцію офіційної народності С. Уварова, за якою українці подібно до росіян здавна були лояльними до влади і не піднімали повстань ні проти іноземного панування в особі варяга Олега, ні проти влади київського князя, даної Богом.

Монгольська навала описується як причина ослаблення Київської Русі. Похід Батия призвів до руйнації культурних та економічних зв'язків між регіонами, ослабив торгівлю і загальмував розвиток могутньої держави. Грабунки і безчинства призвели до відходу більшості населення на північ, де виникли нові державотворчі центри: Суздаль, Володимир і Москва.

Таким чином, історія Київської Русі нерозривно пов'язувалася з Російською імперією. Теза про спадкоємність, а отже, й історичну легітимність монархічного ладу управління державою прослідковується у матеріалах, присвячених історії середньовіччя. На жаль, автори не зазначали джерел, які вони використовували під час написання статей (окрім «Повісті минулих літ»). Тому виявити, звідки такі погляди на минуле Чернігівщини і всієї держави загалом, практично неможливо. Імовірно, це російські видання, оскільки і Д. Бантиш – Каменський, «Історія Русів» дещо інакше аналізують період Київської Русі. Таким чином, «Чернігівські губернські відомості» виступали провідником офіційної урядової ідеології у царині історичного життя українців і тісно пов'язували долю жителів Малоросії з Російською імперією. Це передбачало крапку в пошуках відповіді на значну кількість питань, які ставили перед собою українські наукові і суспільні діячі, намагаючись відтворити канву самостійного поступу власного народу на відміну від російського, польського, литовського, німецького тощо.

Польсько-литовський період не отримав належного висвітлення на сторінках «Відомостей» дуже стисло. Зазначалося, що і під час поширення влади «...татар, литовців і поляків народ всерівно зберігав миролюбивий характер і відданість законній владі» [14]. Але аналіз виникнення козацтва суперечить попередній тезі. «...Коли панування монголів стало слабшим, із невеликої кількості сміливців різних націй утворилося братство озброєних людей, готових обороняти батьківщину від Татар. Вони називали себе козаками, тобто бездомними, і життя вели неодруженими» [15].

Саме козаччина посідає особливе місце в історичному розділі видання. Автор згаданої вище статті справедливо зазначає, що найпершим завданням козаків був захист населення від турецько-татарських набігів. Дуже часто їх боротьба закінчувалася трагічно: до побудови І. Корибутом-Вишневецьким у 1637 р. укріплення поблизу містечка Монастирище Ніжинського повіту поселення сторожових козаків орда спалювала тричі [16]. Та кожного разу після спустошення залога відроджувалася, і вартові неодноразово повідомляли місцевих жителів про наближення ворога.

Проте козацькі загони були постійною загрозою для кримських ханів. Тому Стефан II запросив їх охороняти кордони і виділив територію майбутнього Запоріжжя. Під час війни між Польшею і Росією усіх записали у козаки, і рештки війська утворили козацький стан. Уже тоді полякам почали роздавати землі тим, хто відзначився під час несення воєнної чи цивільної служби назавжди чи тимчасово. Саме так, на думку дослідників, виникли залежні селяни, чиї наділи передавалися майбутнім дворянам. До того ж польський уряд жертвував землі католицькій церкві. «Під час повстання Б.Хмельницького» населення відвикло від прямих обов'язків, тому Катерина II повернула законний стан, виділивши при цьому особливу групу – селян державних» [17].

Таке пояснення виникнення кріпацтва досить наївне і непослідовне, але підневільне становище селян пояснюється діями польського уряду, а росіяни лише повернули колишній політичний і громадський устрій. Підпорядкування владі вважалося характерною рисою менталітету українців, проте не згадувалися численні повстання під час польського і російського панування.

Улюбленою темою респондентів «Чернігівських губернських відомостей» були успішні війни козаків проти Кримського ханства та Туреччини. Зокрема, особливе місце серед тодішніх публікацій посідає Хотинська війна 1621 р. В одній із публікацій Ф. Китченка використано записки Я.Собеського та інші матеріали. Дописувач дає високу оцінку військовим звитягам і мужності козаків. Він підкреслює, що поляки не могли обійтися без допомоги козаків, і Сагайдачний проявив милосердя до короля, який часто не виконував власних обіцянок. На думку Китченка, мужність і воєнний хист гетьмана змушені були визнавати і поляки, і турки. Проте загалом роль запорожців у Хотинській війні не отримала належної оцінки. Ф. Китченко наголошує на релігійному питанні: християни не могли допустити перемоги мусульманського війська. Козаки зображуються не лише як захисники вітчизни, а й як ревні православні [18].

Поляки не цінували їх мужності, неодноразово зраджували даному слову і тому «тому їх власна зброя була використана проти них самих» [19]. Тому, коли «Малоросія разом із Запоріжжям піднялася проти Польщі», Росія переживала найважливішу епоху. З'явилася можливість назавжди побороти ворогів християнства і досягнути вказаних Гередотом кордонів. «Богдан Хмельницький тріумфально пройшов Малоросією і віддав її у руки Олексія Михайловича» [20]. Таким чином, на думку автора, здійснилося доля величного обов'язку Росії возз'єднати колишні руські землі.

Окрім згаданої вище статті, Ф. Китченко протягом 1849–1850 рр. написав кілька досліджень на козацьку тематику, які стосувалися діяльності гетьменів П.Полуботка, К.Розумовського. Він аналізує законодавство і документи козацької доби. Унікаючи коментарів, автор наводив цитати із універсалів, грамот та інших документів, що стосувалися передачі певного майна, констатував їх схожість з польським діловодством.

Козацька тематика, як бачимо з опублікованих праць, посідала особливе місце у «Відомостях...». Водночас у полі зору респондентів часопису знаходилися постаті українських гетьманів. Окремо слід виділити публікацію «Історичний огляд... і влади, що існували у Малоросії». Усі наступники Б.Хмельницького були недостойними гетьманської булави: через Ю. Хмельницького стався розкол на Лівобережжя і Правобережжя, П.Дорошенко зрадив присязі, Д.Многогрішний не виправдав довіри Олексія Михайловича, а І.Самойлович був недостатньо авторитетним. «...Не один гетьман не міг закласти міцної основи для внутрішнього управління Малоросією» [21].

Цілком відповідало офіційній точці зору ставлення до гетьмана Мазепи. Він неодноразово звинувачувався у підлій зраді, цитуючи літопис С. Величка, його називали «маніхеем і хитрим лисом» [22]. Але висловлювалися сумніви щодо щирості Кочубея та Іскри. Історія з доносом вважалася темною справою: Д. Бантиш-Каменський і Милорадович переказують випадок із мандрівним дяком і передачею таємного листа дружиною Кочубея. Дослідники сумнівалися, що заможна родина пішла на такий ризик лише через палку відданість престолу. На їхню думку,

домінували особиста неприязнь і бажання вислужитися [23]. Звичайно, образ Мазепи не ставав більш позитивним, але можливість дискусій на сторінках періодики вказує на зростання інтересу до історії України.

Із викладеного вище доходимо висновку, що зміст публікацій, присвячених історії України, ретельно контролювався владою – майже під кожною стояв дозвіл Цензурного комітету. Але навіть перевірені політично нейтральні матеріали ставили запитання, хто такі українці, чому російський і український народи досить довго розвивалися окремо. Пошук відповідей, переосмислення минулого стали поштовхом до активізації національно-визвольного руху. І хоча дослідження історії України ще тривалий час знаходитимуться під пильним наглядом імперського уряду, саме вони сприяли посиленню патріотичних поглядів серед вітчизняної еліти.

Література

1. Крип'якевич І.П. Історія України – Львів: Світ, 1993. – 260 с.
2. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – №1. – С. 4
3. Исаенко Михаил. Батурин // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – №9. – С. 195.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основа, 1996. – С. 215.
5. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1906 – 1908 гг. – Чернигов: Тип. Губернского правления. – Вып. 7.
6. Путешествие в Москву и Санкт-Петербург // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 16. – 181 с.
7. Украинская литературная летопись. Спор Погодина и Максимовича // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 7. – 239 с.
8. Іванова Л.Г. Початок українського національно-культурного відродження // Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 48–50.
9. Саосльев Г. О важности изучения истории, особенно в наше время // Черниговские губернские ведомости. – 1843. – №1. – 233 с.
10. Очерки Новороссийского края // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №6. – 155 с.
11. Предмет истории (о первобытных обитателях России) // Черниговские губернские ведомости. – 1843. – № 2. – С. 292.
12. Статистический взгляд на Черниговскую губернию. Жители и вера // Черниговские губернские ведомости – 1847. – № 7. – С. 275.
13. Предмет истории (о первобытных обитателях России) // Черниговские губернские ведомости – 1843. – № 11 – С. 288.
14. Статистический взгляд на Черниговскую губернию. Жители и вера // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 7. – С. 279.
15. Там само. – С. 276.
16. Городок Монастырище Нежинского уезда // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 43. – С. 44.
17. Статистический взгляд на Черниговскую губернию. Жители и вера // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 7. – С. 277.
18. Китченко Федор. Участие Козаков в Хотинской войне // Черниговские губернские ведомости. – 1849. – № 49. – С. 224.
19. Украинская линия // Черниговские губернские ведомости. – 1850. – № 14. – С. 289.
20. Там само. – С. 290.
21. Историческое обозрение присудственных мест и властей, существовавших в Молороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1850. – №4. – С. 28.
22. Украинская литературная летопись. Літопис Самійла Величка // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 8. – С. 198.
23. Отрывки из исторической летописи о Кочубее и Искре (замечания) // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – №19. – С. 283.

Мандрик М.В.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри загальноакадемічних дисциплін
Чернівецького інституту МАУП*

Бружа Р.-Ф.,

*докторант кафедри історії факультету історії та географії
Сучавського університету імені Стефана Великого (Румунія)*

*Українці Буковини в інтеграційній політиці Румунії:
Фронт Національного Відродження як відсутність
альтернативи (1938–1940 рр.)*

В статті на основі використання архівних документів румунських органів влади та публицистики аналізується використання подвійних стандартів у вирішенні національного питання, зокрема українського. Вони почали використовуватися з прийняттям в 1938 г. нової конституції Румунії.

Basing on the archival documents of Romanian governmental bodies as well as publicistic materials the author of the article analyses the double standards in solving national problem, particularly Ukrainian one, which were applied after the adoption of the new Romanian Constitution in 1939.

Ключові слова: конституція, національна меншина, етнічне походження, Фронт Національного Відродження.

За міжвоєнної доби національні меншини Румунії зіткнулися з багатьма проблемами з огляду на необхідність їх адаптації до румунських політичних та адміністративних структур. Після прийняття версальської мирної системи, якою визначилось становище меншин всередині нових держав, не існували серйозні перешкоди щодо інтеграції. Українці, яким ліберальна конституція 1923 р. гарантувала право на політичний та культурний розвиток, керуючись прагматичним принципом лояльності до Румунії, мали змогу реалізувати свої наміри у межах Румунської держави. Таким чином, вони брали участь у політичному житті шляхом парламентських виборів, повітових та комунальних, як часткових, так і загальних, парламентських дебатів, а також при виконанні мандатів радників при місцевих та повітових адміністративних органах. Українці в основному мирно пристосовувалися до нових політичних реалій Румунії.

Після зміни політичного режиму у лютому 1938 р. ймовірність міжетнічних конфліктів між румунами та рештою національностей Румунії значно зросла. До цього додалося посилення міжнародного тиску, який був спровокований агресивною політикою СРСР, що мала на меті привернути увагу слов'янських меншин сусідніх держав до радянської політики. Крім того, намітилася тенденція зростання впливу Німеччини у Східній та Північно-Східній Європі. Авторитарний так званий карлістський режим 1938–1940 рр. у Румунії був створений шляхом спритно здійснених політичних інтриг короля Карола II та його найближчих прибічників 10–11 лютого 1938 р. Після встановлення свого особистого режиму, король здійснив деякі заходи політичного, економічного та законодавчого характеру з метою консолідації країни та скасування ознак парламентського ладу. Однак зауважимо, що Румунія була однією з держав, де авторитарний режим встановився у числі останніх у Європі. Це сталося з ряду причин, наприклад, через відсутність в електоральному середовищі симпатій до екстремістських рухів. У цьому не другорядну роль відіграли також і деякі національні меншини, які проживали в Румунії. Протягом десяти місяців Карол II знищив конституційні засади демократичного режиму, унеможлививши виникнення альтернативи владі. 11 лютого 1938 р. він запровадив стан облоги на території всієї країни. Наступного дня було скасовано засідання парламенту. 20 березня ліберальну конституцію 1923 р. замінили іншою, яка базувалася на корпоративістських принципах та зосереджувала владу

в руках короля. Однак у своєму зверненні до румунського народу від 24 лютого 1938 р. король підкреслив, що він представляє нову конституцію, якою проголошує «...рішуче зміцнення румунської нації, яка через жертвність та віру створила нашу (румунську. – *Авт.*) національну державу» [6]. Далі король заявив, що у конституції встановлюються та краще роз'яснені обов'язки та права громадян, забезпечується пряме представництво селян, робітників та інтелектуалів у парламенті країни. Але декларування цих принципів різко відрізнялося від практичного втілення у політичному житті Румунії. Незважаючи на те, що новий основний закон країни надавав громадянські права та свободи для всіх без винятку етнічного походження, конституцією обмежувались права меншин, у тому числі й українців, а також затверджувалась певна невизначена перевага румунів [20, с. 171]. Наріжним каменем нового режиму став розпуск політичних партій, що остаточно призупинило політичне життя країни.

Незважаючи на те, що провідні політичні партії українців – Українська національна партія та Українська селянська партія – були розпущені, вони мали змогу продовжувати свою діяльність у підпіллі зі своїми керівними органами та осередками, а також за мовчазної згоди влади. Збереглися українські просвітницькі товариства, а також збереглась і преса, що видавалася рідною мовою, щоправда, вони мали існувати на особливих умовах згідно із законодавством режиму.

Таким чином, зросли суперечності між румунами та українцями, особливо у провінціях поблизу кордону з Радянським Союзом. На існування цієї атмосфери вплинули щонайменше дві обставини. Значний відсоток українців був охоплений націоналістичною пропагандою, метою якої була консолідація зусиль українців у здобутті незалежності та створення соборної України. Існував значний конгломерат української політичної еміграції, переважно другої хвилі, що вбачала в існуванні за кордоном єдино можливі умови для об'єднання національних зусиль, використання міжнародних чинників у формі підтримки деякими європейськими країнами ідеї незалежності України. Не останнє місце посіли й зовнішньополітичні наміри Німеччини. Друга частина української меншини (також значна) перейшла до табору СРСР. Комуністична пропаганда, яка під старою маскою панславізму обіцяла українцям єдину владу та привілейований статус у межах Радянської держави, привертала до себе багатьох українців, громадян Румунії. Додамо, що існував певний відсоток українців, підданих Румунської держави, які вбачали один з найкращих шляхів виходу з становища у співпраці з румунською владою, усвідомлюючи реальну загрозу тоталітаризму, чи то правого, чи то лівого забарвлення. Вони інтегрувалися через діяльність культурних товариств, надаючи перевагу демократичному режиму.

Декларуючи політичну підтримку та програму дій, які б імпонували населенню країни, король запроваджує нововведення. За порадою прем'єр-міністра Арманда Келінеску, король підготував заснування політичного формування з новою структурою та програмою. Таким чином, 15 грудня 1938 р., майже без будь-якої підготовчої пропагандистської роботи, був виданий декрет-закон про створення Фронту Національного Відродження (ФНВ). До проголошеного як «єдина політична організація у державі» ФНВ були запрошені записатися всі мешканці країни різних національностей чи конфесійних приналежностей, а будь-яка інша політична діяльність визнавалася нелегальною [21, с. 466]. Створений за фашистським зразком Фронт Національного Відродження мав чітку досить розгалужену організаційну мережу осередків у кожній адміністративній одиниці країни — на рівні країв, повітів, міст, волостей та комун. На кожному рівні структурної одиниці існував секретаріат, створений з трьох членів згідно з корпоративною системою. На найвищій ієрархічній посаді особи призначалися виключно прем'єр-міністром після попередніх консультацій з королем, а на нижчому рівні вибиралися з місцевих жителів.

Дещо пізніше, а саме – 23 червня 1939 р., було видано циркуляр примарії м. Чернівці за підписом Н.Флондора, згідно з яким у місті повинна була створюватися Національна Гвардія як додаток до ФНВ. До неї мали право записуватися лише чоловіки, які раніше були

військовозобов'язаними. У грудні комендант Національної Гвардії генерал П.Джеорджеску надіслав з Бухареста циркуляр до комендантів окружних національних гвардій про створення жіночих комітетів для збору коштів, одягу і зведення всього цього на центральне сховище армії у Бухаресті [7].

Починаючи з 1 січня 1939 р., проводився запис до єдиної політичної організації та менш ніж за місяць були зареєстровані 3 млн. прихильників. У своїх заявах румунські громадяни так зазначали мету вступу до ФНВ: «...Задля внесення своєї частки у величному відродженні, національній та моральній консолідації нашої дорогої батьківщини» [2]. Записи можна було зробити індивідуально або за списками установ, де майбутні члени здійснювали свою діяльність.

Для запису у члени ФНВ була створена посада генерального комісара у справах меншин і ним став Сілвіу Драгомир, який провів переговори з представниками меншин щодо вступу до ФНВ. Етнічним меншинам, зокрема українській, пропонувалося працювати у напрямі підтримки інтересів Румунської держави, забезпечивши стосовно себе таким чином дотримання прав та свобод, які вони мали за колишніх урядів. Після переговорів С. Драгомира з меншинами було прийнято рішення, що меншини входять до Фронту в окремих осередках «...з метою культурних, економічних та громадських дій», заборонивши займатися іншою політикою, крім тієї, що здійснюється єдиною партією. Меншини відрядили своїх представників до керівних органів партії: до Директорату, виконавчої структури та до Вищої Національної Ради, законодавчої структури ФНВ [17, с. 117].

Прелімінарні перемовини з представниками української меншини почались відразу після створення Фронту Національного Відродження через посередників – С. Драгомира та українського лідера Володимира Залозецького. Однак ставлення українців до ФНВ та свого місця в його структурі дещо конкретизувалося восени 1939 р. Після розпаду Закарпатської України у березні 1939 р. українська інтелігенція Буковини відчула певне розчарування у так званому німецькому протекціонізмі, що призвів до окупації теренів Закарпаття. До того ж українське населення почало дорікати своїх лідерів, зокрема В. Залозецького у нерішучості щодо відстоювання прав, яких, всупереч українцям, домоглися інші національні меншини, зокрема німці та угорці, ввійшовши до ФНВ. Останні отримували право створювати напіввійськові формування у місцях компактного проживання. У жовтні 1939 р. українські представники разом з В. Залозецьким були запрошені до Бухареста на перемовини до міністерства меншин з метою включення українців до ФНВ.

На письмову вимогу представників української меншини, написану на ім'я С. Драгомира, та «...з метою підтвердження принципу рівноправності стосовно всіх етнічних меншин Румунії», керівники єдиної партії уклали з лідерами української меншини угоду, таку саму, як і з іншими етнічними меншинами країни [18, с. 2]. «Беручи до уваги закон про створення Фронту Національного Відродження та декрети від 4 серпня 1938 р. стосовно меншин», говорилося в тексті угоди, «...українці, румунські громадяни вступають до ФНВ в сільських та міських комунах зі змішаним населенням і створюють українські окремі осередки. Вони будуть представлені чотирма членами у Вищій Національній Раді. У службі секретаріатів мали призначатися відповідні українські службовці. Всі професійні організації українців країни повинні були зараховуватися до відповідних професійних організацій, передбачених теперішніми законами, забезпечивши їм представництво в усіх інстанціях. Окрім політичної діяльності, яка проводиться у рамках ФНВ, українці можуть створити свої організації культурного, економічного та соціального спрямування» [19, с. 20]. У листі королівського намісника до Прімарії у Чернівцях, датованого 9 лютим 1939 р. повідомлялося про те, що «Генеральний секретаріат для представників інтелектуальних професій скликає на 12 лютого за присутності С. Драгомира у якості генерального секретаря ФНВ зібрання представників для виборів та затвердження секретарів

місцевих комітетів професійних спілок адвокатів, медиків, фармацевтів, вчителів, артистів та ін.» [8]. Згідно із реєстром спілок та асоціацій, всього до співпраці було запрошено 15 організацій, але взяли участь 27. Наступного тижня згідно зі ст. 36 регламенту до закону про створення ФНВ було затверджено форму вітання між службовцями-членами ФНВ – шляхом піднімання правої руки вгору і вигуку: Санатате! [7]. У листопаді МВС Румунії видало розпорядження згідно із згаданим законом про те, що всі найвищі службовці та начальники відділів повинні були носити уніформу ФНВ у робочий час та на всіх офіційних заходах [9].

Починаючи з січня 1939 р., українці записувались до ФНВ окремо або за списками установ, де вони працювали. На підставі цих списків реєстрації членів ФНВ В. Залозецький зміг взяти участь у парламентських виборах у червні 1939 р., представляючи українську меншину по Сучавському округу. Незважаючи на те, що він отримав тільки 3 128 голосів та зайняв 10-е місце, він залишився у законодавчому органі ФНВ [14].

З нагоди вступу української національної меншини до ФНВ була проголошена низка промов та відзначався день народження короля. У зв'язку з цим, керівник єдиної партії К.К. Джуреску у своїй промові висловився стосовно меншин, що «...кожна має право жити за своїми законами, тобто вільно розвивати характерні особливості етносу та водночас поважати права держави» [12].

Румунська історіографія так визначала відсоток українців у Румунії: 3,2% (11% — у Бессарабії; 27,7% — на Буковині, 0,4% — у Банаті; 1,7% — Марамуреші), але у статистиці по країні показаний і відсоток українців, які входили до ФНВ. У Сучавському окрузі українці становили: у Чернівецькому повіті — 44,5%, Сторожинецькому — 45,5%, Сучавському — 1,7%, Кимпулунгському — 6,7%, Радівецькому — 8,7% та Хотинському — 41,6%. В інших повітах країни також були зареєстровані українці як члени ФНВ. У відсотках вони розподілені наступним чином: по Дністровському округу — у Белгород-Дністровському повіті — 20,5%, Тигінському — 3%, Оргеєвському — 9%, Лопушнянському — 0,7%. По Прутському округу: 7,6% у Бельцькому повіті, 8,2% — Сорокському та 0,3% — Ботошанському. Навіть у повітах Тимішського (на кордоні з Сербією) та Сомешського (на кордоні з Угорщиною) округів знаходимо українців у рядах ФНВ [12]. На рівні сільських комун також була присутня певна кількість членів Фронту українського походження. Наприклад, у волості Драгомирна станом на 26 червня 1939 р. з 16.497 мешканців були записані до ФНВ лише 63 українці, де загальна кількість членів становила 5 307 осіб [14]. Згідно з одним із поіменних списків по Радівецькому повіту, датованим жовтнем 1939 р., українське населення становило більшість у багатьох комунах, а переважна більшість прімарів за походженням були українцями, зокрема, у Кимпулунгу на Черемоші, Дихтинці, Усть-Путилі, Яблунівці, Негостині, Плоскій, Сергіях, Шепоті [13]. В іншому рапорті зазначається, що у сільській місцевості Чернівецького та Сторожинецького повітів 75% членів ФНВ були українцями та становили окремі осередки [11].

Переважаюча більшість українців, що проживали на півночі Румунії, прагнули розхитати підвалини Румунської держави та виступали за ідею незалежної України або здійснювали прорадянську пропаганду. Українські націоналістичні організації мали свої розрахунки щодо експансіоністських планів Берліна. Керівник Ідеологічного Департаменту Альфред Розенберг підтримував ідею створення українського уряду в еміграції під керівництвом колишнього гетьмана України Павла Скоропадського. Інша націоналістична структура — Організація українських націоналістів мала на меті створення самостійної соборної України, до якої мали ввійти українські терени з компактним проживанням українців, які раніше відійшли до Румунії — Буковина, Бессарабія та північ Трансільванії [15, с. 39].

Зі створенням восени 1938 р. Закарпатської України з'явилися надії, що підживлювали іредентизм у частини українців Румунії, які мріяли створити незалежну Україну. В одному з документів румунської жандармерії, що стосувався охорони територій, існував окремий розділ

щодо іредентизму та таємних заходів українців. Таким чином, була викрита одна найнебезпечніших для румунської влади таємна молодіжна організація «Українське Лицарство «Залізник» у Чернівцях. Вона підтримувала тісні зв'язки з емігрантськими організаціями в Парижі та Варшаві, зокрема урядом Української Народної Республіки в екзилі, представниками монархічної течії, а найголовніше з Організацією Українських Націоналістів, що до середини 1930-х років створила свої осередки в країнах Далекого та Близького Сходу, Азії, Америці, Європі. Вже на початку 1934 р. в Чернівцях існував відділ ОУН, до якого входили лідери, що водночас були членами «Залізника». Ця організація, яка найбільше непокоїла поліцію, утворилася в 1934 р. внаслідок виходу з двох товариств «Чорноморе» та «Запороже» найбільш радикальної частини молоді. Так, влітку 1934 р. на спільному засіданні цих двох товариств так звані збори «комісії десяти» у справі стосунків з товариством «Залізник» констатували, що воно засноване внаслідок виключення з нього частини членів. Всього за весняно-літній семестр було виключено 36 осіб — М. Насадюка, О. Зибачинського, О. Масікевича, Д. Квітковського, Б. Сірецького та ін. У вересні 1934 р. комісаріат поліції Чернівців був повідомлений про існування товариства під назвою «Українське Лицарство «Залізник» в Чернівцях» та приналежність до нього 25 осіб: Л. Гузара, П. Григоровича, І. Григоровича, С. Никоровича, Г. Маника, О. Зибачинського, О. Турушанка, Б. Сірецького, В. Якубовича, Ю. Глібки, Т. Скакуна. Осередком товариства стала редакція «Самостійності». Безперервні стеження агентів таємної поліції виявили, що «залізники» вкрили своєю мережею майже всю Північну Буковину і відповідно вжили усіх заходів для розпуску товариства [5].

Значна частина українців Румунії опинилася під впливом радянської пропаганди. Радянський Союз, афішуючи захист української меншини, почав активну кампанію з метою привернення на свій бік українців північної частини Румунії. Після окупації Польщі діяльність комуністів цієї зони набула форм української націоналістичної пропаганди та закликала представників цієї меншини переходити під захист радянської влади [15, с. 45]. Так були завербовані українці для агентурної сітки Київського Радянського Інформаційного Центру. У жовтні 1938 р. у такий спосіб було завербоване подружжя Василя та Єлизавети Федорків з Чернівців, які отримали спеціальну підготовку щодо володіння радіоапаратом. У серпні 1939 р. вони передавали з Румунії інформації військового характеру і це тривало до 22 вересня, поки їх не було заарештовано [23, с. 332–333].

В одному зі звітів ФНВ, на основі рапорту з Сомешського округу, зауважувалося, що «...меншини не проявляють лояльності до румунської держави». Однак відомості щодо записів до ФНВ та діяльності у цій політичній формації не завжди були переконливими і тому не можна будувати свої висновки на них [10]. В одній з інформаційних нот керівництва Чернівецького повіту йшлося про наростання антирумунських настроїв серед українського населення: «в останній час українська іредента почала пропаганду серед румунів, використання української мови навіть службовцями, священиками та вчителями в комунах з українським населенням». У ноті наводилися приклади священиків Горошинців, Боянчени та Добринівки, які читали курси релігії українською мовою [13]. У рапортах поліції вимагалось стеження за «...гарячкуватим українським іредентистом Вуколом Копачуком» з Волинця, якого підозрювали у керівництві шпигунською мережею з допомогою одного австрійського громадянина [13]. Українська іредентистська пропаганда особливо проявлялась у школах. У школі хутора Греблина-Дихтинець вчителька Ярослава Іванчук проводила уроки тільки українською мовою, а багато батьків погрожували, що не відпускать дітей до школи, якщо навчання буде вестися румунською мовою. Приклад Василя Савчука, «який відмовився купувати для дитини підручники, надруковані румунською мовою» [13]. У комуні Яблунівка вчителька Ганна Конятин-Стефюк вела інтенсивну проукраїнську пропаганду. Шкільний інспектор з Радівців погодився на викладання нею

українською мовою, але місцеві румуни вимагали перевести її до зони з більшістю румунського населення [135]. Окремі відомості досить суперечливі. Відомий випадок з примарем Черепківки М. Олійником, який вів церемонію змішаного шлюбу українською мовою, за що був звільнений з роботи [13]. Інші джерела розповідають про його «...лояльність до румунського елемента» [13].

Але не всі українці вірили у зовнішньополітичні експансіоністські плани Німеччини та СРСР. Українська чернівецька газета «Час» оплакувала долю співвітчизників із Закарпатської України після її окупації хортистською Угорщиною. До речі, до Румунії прибули багато біженців з цієї зони. Чернівецьке товариство «Народний Дім» прийняла 1 вересня 1939 р. 16 молодих біженців, які симпатизували режимові Карола II, натомість були вороже налаштовані щодо режиму Хорти, яким заборонялось розмовляти рідною мовою [15, с. 39–40]. У травні 1940 р. інші українці з радянської Галичини перейшли до Румунії, мотивуючи це тим, що в СРСР ризикували померти з голоду або потрапити до Сибіру [16, с. 281]. В одному з звітів про стан населення говорилось чітко: «...українці переконані у тому, що співвітчизникам на окупованих територіях дуже важко і віриться, що вони проти комуністичного режиму, але не відмовляються від намірів створення незалежної держави» [13]. В іншому звіті підкреслювалось, що «після отриманих вістей з окупованих радянською владою територій симпатії українців до СРСР набагато зменшилися» [13].

Протягом 1939–1940 рр. керівники ФНВ обмежували свободу дій меншин під підозрою, що вони підривають авторитет держави. У багатьох рапортах лідерів ФНВ від місцевих структур вимагалось стежити за українською, угорською та болгарською меншинами. Вимагалось відсторонення представників цих меншин від керівництва партією. У 1940 р. становище українців погіршилося, коли за умов загострення відносин Румунії з Німеччиною та СРСР повітові префектури заборонили етнічним громадам проводити зібрання та маніфестації без погодження з найвищими органами ФНВ. Українцям дозволялись лише цивільні заходи релігійного характеру, щоб не викликати в них обурення та провокацій з боку СРСР [13].

Таким чином, як свідчить аналіз джерел, українська меншина була лояльна до того, що не суперечило її національним інтересам, але не до румунської держави. Інтеграція українців до Фронту Національного Відродження не була ефективною. Більшість записувались не тому, що сповідували ідеологію ФНВ, насамперед тому, щоб не залишитися без роботи. Інші знайшли у цьому своєрідну можливість для продовження політики та реалізації своїх інтересів, чи то пов'язаних з проектом самостійної соборної України, чи то політики Радянського Союзу. Румунська влада дала власну відповідь на ці ініціативи. У зонах зі значним впливом українців на румунське населення конфлікти між цими етносами загострилися. Взагалі міжвоєнна Румунія не завжди знаходила найоптимальніші засоби зацікавлення українського населення в захисті румунських інтересів. Не можна забувати й про те, що у той період різні форми тоталітаризму були більш привабливими, ніж демократична система, а відповідно українці, не маючи власної національної держави, змушені були орієнтуватися на них задля здійснення своїх самостійницьких прагнень.

Література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 26: Rezidența Regală a Ținutului Suceava (Королівський намісник округу Сучава в м. Чернівцях). – Оп. 1. – Спр. 1267.
2. Там само. – Оп. 2. – Спр. 310.
3. Там само. – Спр. 695.
4. Там само. – Ф. 38 Chestura Poliției Municipiului Cernăuți (Квестура (управління) поліції м. Чернівці). – Оп. 1. – Спр. 10211.
5. Там само. – Спр. 10775.
6. ДАЧО. – Ф. 43. Primăria o. Cernăuți (Прімарія м. Чернівці) (1928-1940). – Оп. 1. – Спр. 8612.
7. Там само. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 8686.

8. Там само. – Спр. 8715.
9. Там само. – Спр. 8717.
10. Arhivele Naționale Istorice Centrale (București, Romania) (A.N.I.C.). Fond Ministerul de Interne, Chestura generală de Poliție, 1939.
11. A.N.I.C. Fond Ministerul de Interne, Presa internă, 1939.
12. A.N.I.C. Fond Frontul Renașterii Naționale, 1939.
13. Arhivele Naționale Suceava (A.N.S.) (Suceava, Romania), Fond prefectura județului Rădăuți, 1939-1940.
14. A.N.S. Fond prefectura județului Suceava, 1939.
15. Căruntu Mihai Aurelian. Bucovina în al doilea război mondial. Iaș, 2004.
16. Căruntu Mihai Aurelian. Preliminarii ale celui de-al doilea rapt al Bucovinei //Codrul Cosminului (Сучава). – 2000-2001. — № 16-17.
17. Dandara Livia. România în vâltoarea anului 1939. – București, 1985.
18. Neamul Românesc, 8 octombrie 1939, p. 2.
19. România, 8 octombrie 1939, p. 20.
20. Savu Al. Gh. Sistemul partidelor politice din România (1919–1940). — București, 1976.
21. Scurtu Ioan, Mocanu Constantin, Smârcea Doina. Documente privind istoria României între anii 1918–1944. — București, 1995.
22. Stângaciu Stan, Burcin Octavian, Miron Ovidiu, Bălan Adrian. Ordinea internă și apărarea României 1939-1941. Contribuția Jandarmeriei la apărarea instituțiilor de stat. — București, 1999.
23. Troncotă Cristian. Mihai Moruzov și Serviciul Secret de Informații al Armatei. — București, 1997.

Мохнатюк І.О.,

*аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Історичність світогляду Івана Франка щодо релігії

В статье рассматриваются взгляды И.Франка на религию и его собственный мировоззренческий выбор по отношению к ней. Рассматривается своеобразность его религиозной мировоззренческой культуры. Анализируются взгляды И. Франка, относящиеся к религии как к социальному институту, так и религиозность как мера духовного бытия украинцев.

The given article studies I Franko's views on religion and his own ideological choice regarding it. The author of the article examines the peculiarities of I. Franko's religious ideological culture and analyses his views on the religion as a social institution as well as religiosity as a dimension of the Ukrainians' spiritual being.

Ключові слова: **І.Франко, світогляд, релігійність, релігія, історичність, матеріаліст-революціонер, міфологічність, філософічність, науковість.**

Розгляду питання світогляду І.Я.Франка приділяло увагу не одне покоління дослідників. Однак, деякі складові частини цього питання не повністю досліджені і не мають завершеного характеру, тобто, залишаються дискусійними і не мають остаточного висновку. До таких питань можна віднести питання історичності світогляду І.Франка. Характеризуючи творчість вченого, можна з впевненістю сказати, що його світоглядна культура була досить багатогранною. У радянській історіографії світогляд І.Франка визначають з крайніх позицій, зображуючи мислителя як матеріаліста-революціонера, атеїста, безбожника, ворога церкви [1]. Подібні твердження однобічні, оскільки вони не достатньо обґрунтовані і викликані обставинами ідеологічної кон'юнктури. За радянської епохи дослідники світогляду І. Франка приділяли значну увагу ранньому періоду творчості поета. Характеристика світогляду І. Франка, як атеїстичного, виходить з аналізу окремих його творів та ігнорування інших. Для прикладу можна навести позицію академіка М. Возняка [2]. Вивчивши частину раніше неопублікованих документів з особистого архіву І. Франка, що датуються раннім періодом творчості, вчений зобразив світогляд І. Франка атеїстичним. Можливо, І.Франко не друкував цих матеріалів, оскільки вважав їх малозначущими. Роздмухуючи ці друківані й недруківані твори, не окреслюючи цілісність світогляду, радянські дослідники йшли шляхом «напівправди». Однак, необхідно відзначити, що І. Франко в своїх поглядах на релігію, як і на суспільно-політичні відносини, пройшов значну еволюцію.

Творчість І.Франка раннього періоду насправді відображає життєву позицію, що формується через призму ідей історичного матеріалізму, нівелюючи соціальні прояви віри. Прикладом такого відношення до віри може слугувати його вірш «Товаришам з тюрми», який поет написав у 1878 р. у віці 22 років. Подібне зображення відношення до віри і розуму природно викликало образу у церковнослужителів. Проте, навіть у цьому вірші, І.Франко не відкидає віри й не бореться з церквою, а боронить права вільного наукового дослідження. Відносно рядків щодо вільної любові, про яку говорить І.Франко в цьому вірші і яка викликала обурення в церковнослужителів, то йдеться не про якийсь перелюб, а про право молодят одружуватись по коханню, а не за домовленістю батьків.

Загальноприйнятими положеннями сучасної наукової літератури є твердження, що світогляд кожної людини є цілісним явищем, однак цю цілісність можна умовно поділити на елементи релігійності, міфологічності, науковості, філософічності, літературного та художнього світобачення тощо. Тобто, світогляд людини, з погляду на його історичність, можемо кваліфікувати за будь-якою стороною (називати його філософським, релігійним тощо), або розглядати як комплексне явище. При цьому слід підкреслити, що поняттям «історичність» фіксується факт виникнення світогляду та його просторово-часовий характер існування.

Стосовно ж світогляду І. Франка, то слід зазначити, що часто вчені, які досліджували цей життєвий аспект і творчості мислителя, ігнорували «історичність». Зокрема, в радянський період науковці із зрозумілих причин, не розглядали питання релігійності світогляду І. Франка, а намагались репрезентувати його світогляд атеїстичним. З метою створення об'єктивного характеру світоглядної картини творчості І. Франка та на відміну від попередніх дослідників, які з точки зору своєрідності державної ідеології і часу, в якому вони працювали, висвітлювали теоретичну спадщину І. Франка, спробуємо дати комплексний аналіз цієї проблеми. У системі обраної нами комплексності основний акцент зробимо на поглядах І.Франка на релігію та його власний світоглядний вибір у відношенні до неї.

Оприлюднені у 50-томній збірці твори І. Франка, матеріали, що відображають світоглядний вибір вченого, дають змогу дослідити проблему релігійності світогляду І. Франка ширше й об'єктивніше. Праці представників української діаспори (В. Дорошенка, Я. Гриневича), що характеризують світоглядну культуру І. Франка у порівнянні з працями радянських учених допомагають більш об'єктивно розглянути релігійність світогляду вченого.

Слід звернути увагу на те, що І.Франко ніколи відкрито не заявляв про свою ворожість ні до релігії, а ні до її культових служителів, навпаки він неодноразово виступав на захист українського греко-католицького духовенства [3]. До цього його спонукали як власні світоглядні переконання, так і політична історія західноукраїнських земель. Ще одним із свідчень такої позиції І.Франка служить його «Одвертий лист до галицько-української молодіжи»: «Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолобними думками духовенства... Україна залишиться неготовою до майбутніх змін» [4] Тож не дивно, що незважаючи на увесь свій радикалізм, І. Франко мав чимало приятелів серед духовенства й не раз був бажаним гостем в їх домівках [5]. І ніколи він не скривдив жодним словом релігійні почуття своїх господарів. Він умів шанувати переконання інших людей – і політичні й релігійні. І хоча свого часу був прозваний матеріалістом, він ніколи не заперечував власне духовної сторони в людському житті, про що свідчить його гімн «Вічний революціонер», де він говорить про «дух, що тіло рве до бою». У своїх спогадах священник О. Волянський писав, що І. Франко не був безбожником. Він, пише далі, що І. Франко при полеміці на релігійну тематику намагався не втручатись, а коли розмова доходила до точки кипіння, то він заспокоював співрозмовників словами: «Лишім ми віру нашому народові, бо то є ще один амальгам, який його держить!» І цим переривав дискусію в найгарячішій її точці [6]. З даних свідчень ми можемо дійти висновку, що І.Франко надавав релігії вагому роль у житті народу. Іван Куравець розповідав про те, що під час перебування в с. Криворівні кожної неділі та на свята І.Франко разом з М.Грушевським і іншими письменниками ходив до місцевої церкви, а потім всі гуртом йшли до місцевого священника О. Волянського на розмову. Професор Л.Шанковський розповідав, що І.Франко перед своїм одруженням щороку приїздив до його батька Петра, який був священником у с. Дулібах, і ніколи не пропускав жодної Служби Божої, більше того, співав із дяками і читав апостола. Доволі цікавими є відомості, які надає Микола Рибак про розповідь свого батька Амброзія, жителя с. Соснів, Підгаєцького повіту, який навчався з І. Франком в одній гімназії, однак на три роки пізніше, стосовно ставлення І.Франка до релігії. Він підкреслює, що закид, зроблений І. Франкові щодо його невірства, є цілком безпідставним. Він зазначав, що І. Франка можна осуджувати лише за те, що він не завжди погоджувався з усіма церковними правилами, але віра в Бога у нього була і ніколи не була похитана. На запитання Амброзія, чи ходите ви (І. Франко) до церкви, він відповів, що любить молитися, але у тихій сільській церкві, ввечері при сумерку. Там він може сконцентрувати свій дух для щирої молитви. Натомість, – сказав, – не любить молитися по міських церквах, де гамір, де люди не моляться так, як належить, де й він не може сконцентрувати своєї уваги для молитви [7].

Всупереч тому, що І.Франко зневірився після того, як захворів і лежав паралізований, свідчить розмова Амброзія із співробітником Волоської церкви Василем Горгулою, який розповідав, що завжди заходив до І.Франка на Йордана, який і завжди радів з його приходу.

Отже, цілковито справедливо можемо зафіксувати факт того, що І.Франко не був ворогом ні релігії, ні церкви, ні духовенства, а ворогом зловживань церковників. На користь цього свідчить той факт, як І.Франко полемізував з митрополитом Андрієм Шептицьким. Митрополит щиро шанував та поважав його, відвідував, вітав у 1913 р. на урочистому святкуванні 40-літнього ювілею львівського театру, а будучи у 1917 р. у Києві, на бажання Франкової доньки Анни відправив у костелі панахиду за нього та виголосив промову про значущі заслуги поета [8].

Історичність світогляду І.Франка визначена тим, що для нього характерним було своєрідне розуміння релігії. На його думку, релігією називається не лише віра в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди, не лише віра в те, що і в людях є частина тієї найвищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми вчинками наближатися до тієї істоти. Він відносив до релігії також почуття, любов до тієї вищої істоти і до інших людей, а також добрі справи, любов до добра і справедливості, постанова самому жити так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти [9].

Письменник вважав, що ці складники є найважливішими у питанні розуміння релігії. "Віра без любові і без сильної волі, що виявляється в справах, не творить ще релігійного чоловіка. Так само самі вчинки без віри в вищу справедливість і без віри в ту справедливість не створить релігійної людини» [10].

У праці «Радикали і релігія», розглядаючи історію власного народу, І.Франко вказує на прорахунки і непослідовність духовенства у роз'ясненні питань релігійного характеру відносин. Подібні дії у подальшому, на його думку, привели до того, що у населення сформувалось своєрідне відношення до релігії. Він вказує на те, що віра в українського народу має практичний характер. Вчений звертає увагу на те, що поряд з вірою в єдиного Бога, значною мірою український народ вірить у ворожбу, відьом, чорта. Віра в Бога для народу є чимось таким, як ікона в хаті: «...перед нею він поклониться, свічку засвітить, але зрештою практичного впливу на його життя вона не має» [11]. Поет говорить про те, що обряди і вірування нашого народу, які прийняла і освятила церква, пройняті вірою у відновлення сил природи і далекі від розуміння єдиного і всемогутнього Бога. Проте, ці обряди і звичаї мають для народу дуже важливе значення. Важливістю подібних обрядів, саме і пояснює І.Франко своєрідність практичної віри в українців. Адже обряди, пов'язані з силами природи, мають практичне значення для народу. Вони символізують багаті врожаї, згадують з вдячністю померлих родичів, а також вберігають людей від впливу темних сил.

До прорахунків духовенства поет відносить те, що воно у 10 разів більше говорить про чорта і про всяких злих духів, ніж про Бога. І.Франко вказує на те, що коли першооснова релігійності, віра, поставлена у народній душі на хибну основу тим, що представлена, здебільшого, не одним всемогутнім Богом, а вічною боротьбою всемогутнього з дияволом. Подібне представлення духовенством Бога, зважаючи на специфіку практичної віри народу, може, на думку І.Франка, привести простого чоловіка до такого твердження: «Бога шануй і чорта не дразни», що свідчить про дипломатичну нейтральність людини у тій війні [12]. І.Франко вказує на те, що віра у пекельні муки відсторонює народ, до певної міри, від злих дій. Але таке відсторонення не можна вважати правильним релігійним вихованням, правдивим захоченням людини до добра. Полемізуючи з митрополитом Андрієм Шептицьким, І.Франко доводить на прорахунки церкви в питанні правдиво релігійного виховання народу. Він, вказуючи на етичний бік такого виховання, демонструє гарні знання з всесвітньої історії і Святого письма. Вчений звертає увагу митрополита на те, що церква у релігійному вихованні народу закладає відмінні від Христових етичні принципи. «Христос поклав інші підвалини під християнську етику «Люби Бога всім серцем, а ближнього як себе самого», як «...не судить, щоб вас не осудили». Він стверджує, що про суд і кару в тих етичних Христових науках не було нічого. Не «безглузда справедливість», а всеохоплююча любов повинна бути основою християнської етики. Однак, вчений зауважує, що «...розвій християнської церкви пішов іншою дорогою, вона лишила на боці Христову основу і

угрунтувала свою есхатологію, а з тим разом і свою етику на єгипетських бюрократично-судівничих поглядах та традиціях і не перестає й досі видавати їх за найвищий вицвіт божественної мудрості» [13].

Ще одним свідченням на користь толерантного відношення до релігії І.Франка може слугувати звернення вченого у своїй творчості до біблійних сюжетів [14]. Ведучи розповідь від першої особи, він неодноразово згадує Бога, як вищу духовну сутність, зокрема в питаннях, на які з огляду на свої можливості не може дати відповідь [15].

І.Франко зараховував себе до раціоналістів і завжди, навіть у питанні віри, намагався керуватись розумом. Він одверто заявляв: «...так, ми раціоналісти, ми хочемо у всіх справах, отже, і у справах релігії, поступати розумно, як личить розумним і просвіченим людям». Він був твердо переконаний, що розум і просвіта не суперечать релігії і правдивій релігійності, а навпаки, мусять бути її головною основою. На підтвердження цього можуть слугувати його слова: «Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним».

Разом з тим І.Франко опублікував багато матеріалів, часом дуже гострих, спрямованих проти католицької, уніатської і православної церков та їх діячів, коли останні втручалися у «світське життя – у справи політики, культури тощо. І знову-таки це не заважало вченому займатися докладним аналізом творів стародавньої літератури релігійного змісту, таких наукових праць у нього налічується не один десяток, у тому числі й докторська дисертація «Варлаам і Йосаф» [16].

Значний інтерес має оцінка І.Франком неоднозначної і суперечливої ролі християнства як культурно-цивілізаційного чинника розвитку європейської історії. Особливо велике значення мало християнство у переході від античної цивілізації до Середньовіччя, де воно стало визначальним фактором формування нової, порівняно з попередньою, культури і способу життя та мислення. Християнство – одна з головних причин руйнування античної цивілізації, хоча значною мірою завдячує своїм становленням духовним джерелам пізньої античності, коли, за словами Франка, «...філософія, а далі християнство щораз сильніше висувають наперед людську індивідуальність, її терпіння і радощі, її поведження і спасення робляться найважливішими предметами людського думання і інтересу» [17].

У розгляді історичного процесу І. Франко велику увагу приділяв людині, людській індивідуальності, її світобаченню і світовідношенню та зумовленою цим поведінкою. У своїй творчості він намагався розглядати історію суспільства через розгляд життя і діяльності окремих особистостей, з яких і формується це суспільство. Сучасний український історик Н. Яковенко визначила такий підхід до дослідження історії як історико-антропологічний, сенс котрого полягає у тому, що історик «...шукає в минулому не безлике загальне, а живу, суперечливу і часом дуже дивну як на нас, сьогоднішніх, людину» [18].

І.Франко розглядав феномен християнства як «людинотворчий» і культуротворчий фактор світоглядного характеру. Характеризуючи епоху раннього Середньовіччя, вчений показує її як протиставлення старому світові Античності.

Парадоксальне становище моральності за феодалізму і безроздільному пануванню церкви. «Середні віки – вважає І.Франко, були найменше моральною добою, яку зазнала людськість», оскільки припускала найбільше злочинів проти признаної саме тоді моралі, хоча водночас всі вчинки судилися з погляду на їх моральність або грішність, а не їх розумність [19]. «Категорії – вина, гріх, кара, ласка божа – були основними фундаментами людського мислення й почування і відбилися також у цілім світогляді того часу, в цілім розумінні будови світу та його призначення» [20].

Таке наголошення на категоричній відмінності, «чуждості» світу середньовіччя новим часам, сучасності, на нашу думку, потрібне було І.Франкові, щоб підкреслити суперечливість, парадоксальність, відсутність лінійної поступовості в еволюції «історії людськості», де одночасно співіснують і діють як прогресивні, так і регресивні елементи, розрізнення яких становить значну

складність для історика. Зародки нової культури з'являються саме у цьому, не властивому їй, середовищі, а ферментом, що сприяє, зрештою, виживанню і розвитку цих зародків є те саме християнство, навколо якого утворилося вороже новій культурі соціальне й світоглядне середовище [21].

Справа, звичайно, у тому, що християнство здійснило духовний переворот у центральній точці культурної еволюції – самій людині. Воно «давало, – пише І. Франко, щось зовсім нове, нечуваний підйом чуття, непоборну дисципліну догми, принади раю і сховища пекла. Перекладаючи мету людського життя з сього світу в загробний, воно навчало чоловіка панувати над собою, іти простолінійно, не оглядаючись ні на що, концентрувати всі свої змагання до одної точки» [22]. Ідеал нової людини – цей внесок християнства в культуру людства «переживав», принаймні в очах І.Франка, всі його «негативні» і регресивні сторони і впливи на суспільне життя середніх віків.

Культура поступово почала відроджуватися там, де створювалися умови для виявлення і реалізації саме тих нових якостей, які так чи інакше розвивало в людині християнство. У містах середньовічної епохи разом з торгівлею і морськими подорожами, пише вчений, «...здобуває собі перевагу... принцип праці, особистої заслуги, знання і вмілості, заслуги коло загального добра... виробляються звільна принципи новочасної демократії, що лягла непохитною основою всієї нашої новочасної культури» [23]. І взаємозалежно з цим у містах «зароджувався в ту пору велетень – гуманізм, що вказав людськості нові дороги розвою» [24]. Поряд з розумінням релігії вчений чітко розмежував її завдання від науки. Коли релігії він віддавав етико-моральну частину виховання людей то завдання науки він вбачав в пізнанні природи, істини, правди [25].

І. Франко завжди високо цінував досягнення цивілізації Нового часу, пов'язані з гуманізмом і демократизмом, політичними свободами і їх забезпеченням. Цінував прекрасно розуміючи відносність цих досягнень стосовно реального становища більшості населення, але розуміючи також і те, що історичної альтернативи такому розвитку людство ще не знає.

Отже, можемо стверджувати, що І. Франко був своєрідною цілісною натурою, яка ще й досі не проаналізована як цілісність в історичній літературі. У його світогляді відображається поєднання різноманітних сторін світоглядної культури.

Стосовно ж релігії, то І.Франко відводив їй досить вагому роль у житті суспільства. Не викликає також сумнівів релігійність поета, однак, слід зазначити, що віра у Франка була своєрідна. Він часто не погоджувався з релігійними догмами, що суперечили розвитку науки й техніки. Поет і громадсько-політичний діяч вважав за необхідне у своїй творчій діяльності висміяти надуживання духовенства. Розглядаючи релігійність власного народу, він виявив певну своєрідність у питанні віри, що властива українцям – «практичний характер віри». Зважаючи на викладене вище ми, з позиції історичності, не маємо права називати І.Франка атеїстом, однак по праву зазначаємо своєрідність його віри. Насамперед він високо цинив моральні норми, віру в нездоланну волю людини іти вперед до поступу, до світлого майбутнього. А над усе Іван Франко вірив у її величність – Надію.

Література

1. Брагінець А.С. Іван Франко видатний атеїст-просвітитель. – Львів, 1956; Кирилюк Є.П. Іван Франко. – К., 1956; Возняк С.М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів, 1955.
2. Возняк С.М. Вказ. праця.
3. Дорошенко В. Великий каменярь. – Вінніпег, 1656. – С. 38
4. Франко І.Я. Одвертий лист до галицької української молодіжці // Зібрання творів: У 50 т. – К, 1984. – Т.45. – С. 404.
5. Гриневич Я. Віруючий Франко. – Нью-Йорк, 1956. – С. 7.
6. Дорошенко В. Вказ. праця. – 1656. – С. 43.
7. Там само. – С. 44.
8. Там само. – С. 45.
9. Франко І.Я. Радикали і релігія // Там само. –Т. 45. – С. 268.
10. Там само. – С. 269.

11. Там само.
12. Там само.
13. Франко І.Я. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм // Там само. – Т.45. – С. 395.
14. Франко І.Я. Мойсей // Там само. – Т. 5. – С. 935–396
15. Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 19.
16. Мазепа В.І. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004. – С. 32.
17. Франко І.Я. Історія української літератури // Там само. – Т. 40. – Ч. 1. – С. 11.
18. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 9.
19. Франко І.Я. Данте Аліг'єрі. Характеристика Середніх віків // Там само. – Т. 12. – С. 36.
20. Там само. – С. 13.
21. Мазепа В.І. Вказ. праця. – С. 35
22. Франко І.Я. Данте Аліг'єрі. Характеристика Середніх віків // Там само. – Т. 12. – С. 13.
23. Франко І.Я. Там само. – С. 31.
24. Франко І.Я. Там само. – С. 25.
25. Франко І.Я. Наука і її взаємини з працюючими класами // Там само. – Т.45. – С. 32.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Висвітлення вітчизняними науковцями проблеми розміщення
комуністів на виробництві у середині
40-х – середині 60-х років ХХ ст.*

В статье анализируются труды украинских исследователей, в которых раскрываются основные аспекты деятельности коммунистов на производстве в середине 40-х – середине 60-х годов ХХ в.

The author of the given article analyses the Ukrainian scientists' works concerning main aspects of the communists' activity in manufacturing sector in the middle 1940s – 1960s.

Ключові слова: комуністи, відбудова, керівні кадри, промислове виробництво, моральне стимулювання.

Після завершення бойових дій у Другій світовій війні проблема підготовки кваліфікованих кадрів у Радянському Союзі була досить серйозною з огляду на необхідність якнайскорішого забезпечення відбудови зруйнованого війною народного господарства. Проведення демобілізації частини солдат із величезної армії також вимагало часткової їх перекваліфікації та забезпечення робочими місцями. Праці вітчизняних дослідників, які писали про підготовку кадрів для народного господарства повоєнних років, містять твердження, що відбудова стала можливою завдяки титанічним зусиллям рядових працівників. Розходяться вони стосовно оцінки ролі керівництва партії цим процесом, визначення вкладу рядових комуністів та загальних оцінок дій повоєнного радянського керівництва. Розміщення комуністів на виробництві з метою його налагодження та інтенсифікації залишалася у ті часи одним із перевірених засобів виконання поставлених партією завдань. У історіографічному плані це питання практично не розглядалося після проголошення незалежності України.

За часів існування СРСР історіографічний аналіз праць, присвячених різним питанням підготовки кадрів для народного господарства та раціональному розміщенню комуністів на виробництві, був здійснений А.В. Санцевичем [1], І.В. Шульгою [2], В.І. Юрчуком [3]. Загальною рисою їх досліджень є приділення великої уваги аналізу праць, автори яких возвеличували роль партії у процесі підготовки кваліфікованих працівників та висвітлювали процес призначення, як правило, на керівні посади, членів партії. Більшість їх висновків щодо праць вітчизняних науковців нині вважаються застарілими.

Оцінка наукових доробків вітчизняних науковців, які торкалися різноманітних аспектів цієї проблеми, могла б допомогти визначенню правильної відповіді на питання: завдяки чіим зусиллям, народу чи партії, вдалося за відносно короткий строк відбудувати зруйновану війною економіку, а також – чи варто протиставляти партію пересічним радянським людям, наголошуючи виключно на партійному тискові на суспільство.

Загалом слід відзначити, що науковці радянського періоду відзначали авангардну роль комуністів у відбудові народного господарства, які своїм прикладом надихали інших працівників на трудові подвиги [4]. Високо оцінюючи роль комуністів у відбудові, К.С. Бессарабова вказувала на те, що відбудова народного господарства у 1946–1950 рр. ускладнювалася тим, що у ході війни відбулися кількісні і якісні зміни у складі робітничого класу: майже у 1,5 раза зменшилась кількість робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві; суттєво зменшився рівень фахової підготовки спеціалістів [5]. Слід також вказати, що значна кількість комуністів загинули на фронті, тому питання поповнення партії новими членами було важливим з огляду не тільки на відбудову народного господарства, а й на зміцнення впливу партії на суспільство.

Вивчаючи організаційне зміцнення сільських партійних організацій за роки четвертої п'ятирічки, М.В. Тимчук називав проблеми, що постали перед партійними організаціями у зміцненні своїх кадрів. Він наголошував, що склад партійної організації України здебільшого був молодий за партстажем і віком. Дві третини членів партії вступили до неї у роки війни, не маючи відповідної політичної освіти та досвіду організаційно-господарської діяльності. Створилася невідповідність між кількісним складом членів партії і їх рівнем політичної освіти [6]. З іншого боку, деякі вчені вказували, що в результаті «неправильної» розстановки комуністів на виробництві не вдавалося повністю реалізувати їхній трудовий та виховний потенціал. Так, О.П. Воробйов вказував на необхідність збільшення кількості комуністів у первинних партійних організаціях для того, щоб збільшити загальну кількість комуністів безпосередньо на виробництві [7].

Питання збільшення кількості молодих комуністів на залізничному транспорті впродовж 1946–1950 рр. вивчав О.М. Кисілевський, який наголошував, що прагнення радянських людей нерозривно пов'язати свою долю з партією у важкий час повоєнної відбудови народного господарства було яскравим виявом їх цілковитої підтримки політики партії та свідченням її авторитету і результатом роботи по комуністичному вихованню мас. З іншого боку, автор стверджував, що частина комуністів стали членами партії внаслідок порушення правил прийому та бюрократичного ставлення до поповнення партійних рядів, що знижувало якість поповнення рядів партії після війни [8].

За роки правління М.С. Хрущова питання підготовки кадрів для народного господарства стояло досить гостро завдяки тому, що потрібно було освоювати велику кількість нової техніки у промисловості і сільському господарстві. Така ситуація обумовлювалася вимогами науково-технічної революції та прагненням керівництва країни за короткий термін наздогнати і перегнати провідні капіталістичні країни світу з основних економічних показників.

Аналізуючи партійні зусилля по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві, В.П.Шевчук наголошував, що XX з'їзд КПРС з усією гостротою поставив питання про те, щоб керівні кадри не відособлювали партійну роботу від господарської. Автор доводив, що участь рядових комуністів у підготовці та вивченні назрілих питань давала можливість партійним організаціям вникати у стан справ на виробництві [9]. Тобто керівники-комуністи, призначені партією на свої посади для зміцнення кадрів, мали спиратися на досвід роботи рядових членів партії. Про це також у своїй статті писав М.Т. Шепета, який вказував, що робітничі збори на підприємствах були справжньою школою колективного господарювання. Вони значно впливали на хід виробництва і допомагали у виконанні державних планів і поліпшенні техніко-економічних

показників [10]. М.Д. Олійниченко доводив, що зайняття комуністами ключових посад на виробництві не тільки допомагає вирішувати господарські питання, а й створює сприятливі умови для створення надійної системи контролю за виконанням партійних рішень [11].

На нашу думку, поштовхом до написання праць про підготовку кваліфікованих кадрів для народного господарства стали рішення XXI з'їзду партії, який у своїх рішеннях вказав, що першочергова роль у здійсненні планів семирічки має належати кадрам. Тому з цією метою необхідно було поліпшити розміщення та виховання кваліфікованих працівників, висуваючи на керівну роботу підготовлених та принципових людей, яким властиве почуття нового, які б віддавали усі сили та знання народів, непримиренно відносилися до недоліків. Насамперед йшлося про порядок призначення на керівні посади членів партії. Власне такі рішення з'їзду і стали напрямами для подальшої розробки проблеми підготовки кваліфікованих працівників для народного господарства вітчизняними науковцями. Різноманітним питанням підготовки кадрів для народного господарства присвячується значна кількість публікацій радянських авторів. Розглядалися різноманітні питання, пов'язані із призначенням на керівні посади молодих спеціалістів, що позитивно зарекомендували себе на виробництві. У цьому зв'язку вчені також оцінювали «зміцнення» керівних кадрів підприємств та колгоспів за рахунок направлення на цю роботу комуністів.

У працях, присвячених вирішенню кадрового питання в Україні, розглядалися в основному проблеми оновлення апарату партії, а також налагодження партійного керівництва всіма сферами життя. Радянські науковці намагалися стверджувати, що партійні лідери різного рівня здатні завдяки своїй різнобічній підготовці вміло керувати, не підміняючи господарників, правильно виховувати та вчити їх. Така постановка питання призводила до того, що у дослідженнях при аналізі ефективності підготовки працівників наводилися насамперед приклади вдалого керівництва партійними органами діяльністю підприємств [12].

Ми вважаємо, що у працях дослідників радянського періоду багато уваги приділялося вивченню ролі комуністів на виробництві та у справі підготовки кадрів [13]. Адже «зміцнення» кадрів проходило у багатьох випадках саме шляхом призначення комуністів на певні посади або переведення їх на іншу роботу. О.С. Шуляк називав характерною рисою періоду розгорнутого будівництва комунізму перехід спеціалістів з адміністративно-управлінського апарату безпосередньо на виробництво, у колгоспи і радгоспи [14]. Однак у іншій своїй праці цей автор акцентує увагу на тому, що для забезпечення колгоспів керівними кадрами в окремих областях за роки семирічки усіх голів колгоспів було включено до номенклатури обкому партії, а спеціалістів сільського господарства, завідувачів фермами і бригадирів виробничих і тракторних бригад – до номенклатури райкомів партії [15]. Тобто йшлося про способи зацікавлення щодо переходу на роботу комуністів до сільської місцевості, не пов'язаному із виключно партійною дисципліною.

Роботу партійних організацій України по підборі, розстановці та вихованню керівних кадрів і підвищенню ролі комуністів на всіх ділянках колгоспного виробництва у 1956–1961 рр. вивчав В.В. Діденко, який вважав, що запорукою для підвищення продуктивності праці колгоспників було призначення секретарями сільських парторганізацій осіб, безпосередньо пов'язаних із колгоспним виробництвом та спеціальною сільськогосподарською освітою [16]. Подібної думки притримувався й Ф.К.Белявін, який зауважував, що поруч із зміцненням колгоспів за рахунок комуністів, що направлялися партією на роботу у сільську місцевість, велику роль у налагодженні виробництва відіграло впровадження госпрозрахунку, економічне використання засобів і матеріальних цінностей, скорочення кількості працівників адміністративно-управлінського апарату [17].

Підвищення авангардної ролі комуністів у сільськогосподарському виробництві у 1961–1966 рр. вивчав В.Ф.Шевченко, який прагнув довести, що однією з найважливіших умов

зміцнення партійних організацій колгоспів і радгоспів, підвищення їх активності у боротьбі за подальший розвиток сільського господарства було забезпечення авангардної ролі комуністів на вирішальних ділянках виробництва, які виступали ініціаторами розповсюдження передового досвіду [18]. О.С. Шуляк з цього приводу надавав великого значення посиленню колгоспів кадрами за рахунок спеціалістів сільського господарства, які звільнилися в зв'язку із реорганізацією машинно-тракторних станцій, наголошуючи на необхідності економічної освіти [19]. В іншій своїй статті цей автор вказував на необхідність залучення до роботи у сільському господарстві молодих спеціалістів, які закінчили відповідні навчальні заклади, і стверджував, що міністерство сільського господарства УРСР, райкоми партії і райвиконкоми не контролювали розподіл і працевлаштування молодих спеціалістів. Тому значна частина тих, хто закінчив вузи і технікуми, не потрапляли на своє місце призначення. Цьому сприяла діяльність окремих голів колгоспів, що видавали молодим спеціалістам довідки про можливість самостійного працевлаштування. Результатом такої ситуації вчений називав те, що на початок семирічки колгоспи були незадовільно забезпечені інженерно-технічними кадрами [20]. Тобто йшлося про те, що не тільки призначення комуністів на керівні посади могло сприяти піднесенню виробництва, адже окрім належності до партії потрібно було мати певний рівень професійних знань, щоб домогтися піднесення виробництва.

Висвітлюючи боротьбу партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві, Г.К. Морозов відзначав, що успішне розв'язання господарсько-політичних завдань багато у чому залежить від правильної розстановки комуністів та їх авангардної ролі на виробництві. Відзначаючи наявність зростання кількості комуністів на виробництві, він наголошував на необхідності збільшення кількості комуністів у торгівлі, громадському харчуванні, у системі заготівель, матеріально-технічного постачання і збуту та у системі охорони здоров'я і на підприємствах побутового обслуговування [21].

В.Ф. Гайдуков наголошував, що розв'язання питань технічного прогресу нерозривно пов'язане з правильною розстановкою комуністів на виробництві [22]. Вивчаючи діяльність компартії України по здійсненню ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів, Л.Ф. Гайдуков та В.Ф. Гайдуков досліджували необхідність посилення обізнаності керівних партійних кадрів із виробництвом, досягненнями науки і техніки, передовим досвідом у відповідних галузях народного господарства, оскільки велику кількість посад займали практики, що не мали ні достатніх знань, ні спеціальної освіти [23]. Тобто, фактично визнавався факт недостатньої підготовки частини комуністів до виконання керівної роботи та висловлювалися критичні зауваження щодо їх придатності у ролі керівників на виробництві. Але автори не ставили під сумнів сам принцип партійності при призначенні на керівні посади. Причому саме партійна дисципліна тривалий час залишалася вагомим фактором у виконанні народногосподарських планів за будь-яку ціну. Вказуючи на це, П.С. Федорчак наголошував, що зростання ролі і значення комуністичної партії, як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, завдання щодо створення матеріально-технічної бази комунізму вимагають вищого рівня партійного керівництва [24]. Цей дослідник у іншій своїй праці вказував, що успіхів на виробництві можна домогтися лише тоді, коли колективи промислових підприємств очолюють політично зрілі, освічені керівники, які добре знають свою справу і вміють організовувати маси. Саме вдалий добір здібних організаторів на керівну посаду сприяв залученню трудящих до боротьби за виконання завдань партії і допомагає усунути відставання [25]. Подібної думки притримувався і Б.І. Білик, який доводив, що результати роботи того чи іншого цеху, управління, дільниці чи бригади багато у чому залежать від їх активності, рівень якої визначали партійні групи [26].

Вивчаючи зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві, Є.І. Юрій стверджував, що розвиткові цієї справи сприяли рішення жовтневого та листопадового (1964 р.)

пленумів ЦК КПРС, які відновили ленінські норми партійного життя, розширили права первинних парторганізацій, піднесли авторитет члена партії [27].

Разом з тим, оцінюючи роль комуністів на виробництві, радянські вчені розходилися практично лише у питанні щодо визначення того, що вони мали забезпечити: виконання народногосподарських планів чи контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій, де значна частина працівників не були членами партії. Така постановка питання не дає можливості визначити, яка основна роль відводилася партією на виробництві рядовим комуністам: авангарду робітничого класу, який своїм прикладом мав підняти широкі верстви робітництва на нові трудові звершення, чи своєрідної системи контролю за більшістю робітників, що не вступили до партії. У зв'язку із цим поставало ще одне питання, на яке радянським науковцям було важко знайти відповідь: що спонукало робітників до трудових подвигів – жорсткий партійний контроль на всіх рівнях виробництва, коли у працівників фактично не було іншої альтернативи для виживання як виконання партійних рішень (часто некритичне) чи приклад комуністів, що самовідданою працею надихали інших працівників працювати дійсно по-комуністичному?

Крім того, невизначеним залишалось питання: що в роботі комуністів, які займали керівні посади, було головнішим – твердість у боротьбі за виконання планів партії чи професійна фахова підготовка, яка давала можливість краще за безпартійних вирішувати народногосподарські проблеми. Така постановка питання обґрунтована тим, що у працях більшості авторів радянської доби, які вивчали розстановку комуністів на виробництві, панувала думка, що завдяки їх відданості партії та суворому контролю вдалося вирішувати складні питання з налагодження виробництва. Причому пересічний читач наштовхується на думку, що керівник-комуніст мав суттєві переваги над керівником-безпартійним, оскільки саме втручання призначених партією комуністів на керівні посади дозволило вирішити ту чи іншу проблему. Фактично, значна частина комуністів, призначених на керівні посади, виконувала роль своєрідних комісарів (принаймні до тих пір, поки вони не опанували азів виробничої практики відповідного підприємства, установи чи організації), що пильнували за професійними робітниками, примушуючи їх працювати краще, оскільки матеріальна зацікавленість у результатах їх праці була практично у сучасному розумінні відсутньою.

Таким чином, у питанні визначення зв'язку ефективності виробництва із підбором і розміщенням кадрів радянські науковці на перше місце ставили суб'єктивний людський фактор, притримуючись думки, що завдяки героїчним зусиллям робітників, згуртованих партією, можна виконати завдання будь-якої складності. Така постановка питання відповідала ідеологічному партійному спрямуванню, чийм завданням було виховання людей у дусі колективізму. Але, з іншого боку, подібне ставлення до кадрів відіграло негативну роль у процесі виконання народногосподарських планів, адже виграючи тактичну операцію, радянська влада програвала стратегічну битву. Йдеться про стримання конкуренції та особистої ініціативи робітників за умов, коли їх особисті досягнення завдяки партійним зусиллям ставали надбанням колективу.

Література

1. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982 рр.). – К., 1984. – С. 45–120.
2. Шульга І.В. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного ладу (1951–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 42. – С. 99–115.
3. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Укр. істор. журн. – 1964. – № 2. – С. 123–130.
4. Воробйов О.П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і дальший розвиток вугільно–металургійної бази Донбасу між XVI XVII з'їздами КП(б)У (1949–1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 18. – С. 73–74; Гальченко Г.Я. Діяльність партійних організацій по відбудові і розвитку електроенергетики Донбасу в 1946–1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 18. – С. 70; Гальченко Г.Я. Електрифікація Донбасу в післявоєнні роки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 114–120.
5. Бессарабова К.С. Заходи КП України по підготовці кадрів для легкої промисловості в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 33. – С. 104–105.

6. Тимчук М.В. Організаційне зміцнення сільських партійних організацій в роки 4-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 41. – С. 64.
7. Воробійов О.П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і дальший розвиток вугільно-металургійної бази Донбасу між XVI XVII з'їздами КП(б)У (1949-1952 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 18. – С. 75.
8. Кисілевський О.М. Зростання рядів партії і виховання молодих комуністів на залізничному транспорті (1946–1950 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 33. – С. 110–119.
9. Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959–1965 pp.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 71.
10. Шепета М.Т. Роль робітничих зборів в управлінні виробництвом (1951-1958 pp.) // Укр. істор. журн. – 1975. – № 2. – С. 84.
11. Олійниченко М.Д. Деякі питання організаційно-партійної роботи на будівництві Київської комсомольської ГЕС // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 162.
12. Див.: Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між XX і XXII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 132–134; Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 126–127.
13. Горак В.В. Діяльність партійних організацій Київської області по поширенню передового досвіду в сільськогосподарському виробництві // На новому етапі. – К., 1960; Горак В.В. Мар'янські комуністи в авангарді трудівників села. – К., 1961; Горак В.В. Школи в полі і на фермі (нові форми поширення передового досвіду в колгоспах і радгоспах Київщини). – К., 1961; Горак В.В. Ближче до практики, до життя. – К., 1963; Горак В.В. Університети сільськогосподарської науки і передового досвіду. – К., 1964; Горак В.В. Дорогою перших. – К., 1965; Короед Е.С. Комунистическая партия Украины – руководитель движения за коммунистический труд в сельском хозяйстве республики (1958–1961 гг.). – Киев., 1967. Ляшко О.П. На головному напрямі. – К., 1962; Шевченко В.В. У трудовому поході. – К., 1964; Олійниченко М.Д. Деякі питання організаційно-партійної роботи на будівництві Київської комсомольської ГЕС // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 160-161; Олійниченко М.Д. Комуністична партія – організатор братньої допомоги народів СРСР українському народові в спорудженні Каховського гідровузла // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 24. – С. 144-152; Руденко І. По-ленінському виховувати кадри. – К., 1970; Бачинський В.М. Піклування партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу в навчальних закладах професійно-технічної освіти УРСР (1959–1965 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 55-69; Скринник Ю.Н. Деятельность партийных организаций Украины по внедрению достижений науки и передового опыта в колхозное производство (1959-1962 гг.). (На матеріалах Вінницької, Тернопольської, Хмельницької и Черновицької областей). – К., 1965; Скринник Ю.Н. Діяльність партійних організацій України по пропаганді передового досвіду в сільському господарстві (1959–1962 pp.) // 36. наук. праць аспір. каф. історії КПРС. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964; Хижняк В.П. Передове, прогресивне – масам (з досвіду діяльності сільських парторганізацій України). – К.: Знання, 1963; Федорчак П.С. Партійне керівництво добром, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного виробництва (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959–1965 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 32. – С. 14–24; Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959–1965 pp.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 70–81.
14. Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 31. – С. 92.
15. Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 38. – С. 37.
16. Діденко В.В. Діяльність парторганізацій республіки по підвищенню рівня партійного керівництва колгоспним виробництвом (1956–1961) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 20. – С. 89.
17. Белявін Ф.К. Діяльність партійних органів по зміцненню сільських партійних організацій 1959–1966 pp. (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 31. – С. 65.
18. Шевченко В.Ф. Підвищення авангардної ролі комуністів у сільськогосподарському виробництві (1961–1966 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 16-24.
19. Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 36–37.
20. Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 31. – С. 97–98.

21. Морозов Г.К. Боротьба партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві (1962–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 13. – С. 169–171.
22. Гайдуков В.Ф. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 135.
23. Гайдуков Л.Ф., Гайдуков В.Ф. Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 54. – С. 103.
24. Федорчак П.С. Здійснення ленінських положень про зміцнення лав партії і розміщення комуністів на виробництві (За матеріалами підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 61. – С. 98.
25. Федорчак П.С. Партійне керівництво доббором, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного будівництва (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 32. – С. 16.
26. Білик Б.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 32. – С. 29.
27. Юрій Є.І. Зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип. 43. – С. 75.

Огієнко В.І.,

*аспірант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*До питання становлення націонал-комуністичних
поглядів В. Винниченка*

В статтє анализується процес переходу В.Винниченко на націонал-комуністическіє позиції.

The given article analyses V.Vinnychenko's conversion to national and communist political views.

Ключові слова: В. Винниченко, український націонал-комунізм, суспільно-політичні погляди.

Сьогодні складається враження, що для частини населення України національний момент стоїть на першому місці і відповідно він же є визначальним при прийнятті цим населенням багатьох політичних рішень. У той самий час серед жителів іншого регіону країни дуже часто можна почути твердження про превалювання в їх рішеннях саме необхідності забезпечення соціальної сфери, і згідно з цим вони приймають рішення про лояльність до тієї чи іншої політичної сили.

Такий стан речей, коли суспільно-політична диференціація відбувається за принципом прихильності національної (правої) чи соціальної (лівої) ідеологій, особливо яскраво проявляється під час парламентських чи президентських виборчих кампаній, викликаючи цим загострення суспільних настроїв. У даному випадку з усією силою проявляється така характерна риса мислення як бінарність. Згідно з таким світоглядним підходом реальність, у тому числі й історична, підлягає класифікації за ознаками бінарності: «чорне» – «біле», «добро» – «зло» тощо. Така характерна риса мислення властива не тільки релігійним, а й окремим нерелігійним ідеологічним системам, насамперед, тих, що жорстко артикулюють позиції суспільної поляризації за класовими чи національними ознаками [1, с. 50]. Проте не менш вдало бінарність як класифікаційний принцип характеризує й прихильників націонал-радикалістського світогляду.

Власне кажучи, подібні проблеми, звичайно з своїми особливостями, були актуальними в українській історії далеко до початку ХХІ ст. З цих міркувань виняткової ваги набуває розгляд і аналіз спроб вирішення подібних проблем у політичній практиці української революції 1917–1920 рр., у тому числі й діячами, що сповідували націонал-комуністичні погляди.

Метою цієї статті є аналіз суспільно-політичної позиції В. Винниченка напередодні його повернення в радянську Україну. Відповідно до мети було поставлені такі завдання: з'ясувати

бачення В. Винниченком української революції, що включає: виокремлення рушійних сил та тенденцій у революції, зокрема співвідношення національних і соціальних напрямів; пояснити причини його розриву з урядом Директорії та партією соціал-демократів; розкрити основні положення його політичних поглядів.

До чільних праць, якими ми послуговувались, належать праці Г. Костюка [2], І. Лисяк-Рудницького [3], В. Солдатенка та С. Кульчицького [4].

На нашу думку, немає особливих підстав, щоб не погодитись з думкою історика І. Лисяк-Рудницького про те, що з початку подій 1917 р. і до останніх років свого життя, розуміння В. Винниченком української революції залишалось незмінним і полягало у змаганні селянсько-робітничих мас до всебічного визволення», тобто «визволення (соціального, національного, політичного, морального, культурного тощо), а так само визволення цілковитого й рішучого, що переважно має назву революційного» [3, с. 97]. Слід зауважити, що у даному випадку, говорячи про «визволення» Винниченко більшою мірою використовує «соціологічний» підхід, а не, наприклад, класовий, себто у своїх роздумах відштовхується від інтересів людини, індивіда, а не груп людей (класів).

Коментуючи останнє твердження, і узагальнивши його творчу спадщину, складається враження, що слідуючи за вимогою часу чи суспільним викликом, у його світогляді перші дві ознаки «всебічного визволення», тобто соціальне і національне визволення, вбирають всі наступні.

Таким чином, основною метою, до якого має прагнути людина, є гасло «всебічного визволення». Головною ж вихідною категорією для аналізу тих чи інших реалій суспільно-політичного життя у Винниченка виступає нація, яка, проте, не є «завершеною», а знаходиться у процесі формування. По-перше, у ній не встигли виявитись антагоністичні суперечності, по-друге, цілі класи були або взагалі відсутні або перебували на стадії створення» [5].

Такий стан національного організму, у контексті «всебічного визволення» для Винниченка, ніс у собі як позитивні, так і негативні моменти. Так, брак національно-свідомого пролетаріату шкодив справі національного відродження, оскільки, як зазначав він, виступаючи на другому Всеукраїнському військовому з'їзді, «...Тільки тоді, коли пролетаріат стане союзником українства, може бути проставлено завдання утворення незалежної держави» [6]. Проте, з іншого боку, у відсутності крупної буржуазії в Україні вбачав суттєві переваги [7, с. 96].

У 1917 р. висновок про несформованість нації, а отже, неможливість побудови дійсно самостійного національного організму, знайшов відгук у тезі про автономію як єдину можливу для України форму державного устрою. Іншими словами, як твердив Винниченко, на цьому етапі вимога національного визволення пов'язувалась з автономією, і не асоціювалась з набуттям незалежності, яка водночас мала залишатись найвищою ідеєю, до якої мало прагнути українство.

Разом з тим, за умов крихкості національного руху і форсування соціалістичних гасел у короткотерміновій перспективі, розглядалось ним як таке, що може розбити природну єдність українства. Винниченко чітко зазначав, що визнання пріоритетом ідеї національної організації дуже потрібні саме в цей час, але в довготерміновій перспективі національні інтереси можуть слугувати лише необхідними, природними і корисними засобами, а не ціллю, якою має бути саме «наближення людкості до вищих форм соціального життя» [8].

З часом його деякі погляди, зокрема, під враженням політичних невдач Центральної Ради і Директорії змінюються. Саме в цей час він у своїх переконаннях еволюціонує вліво та стає прибічником самостійності і вже ніколи не сходить з цих позицій.

Відомо, що після розриву з Директорією, Винниченко емігрував до Австрії. У цей період за дуже короткий час (вісім місяців) він видає політичний трактат «Відродження нації», в якому викладає своє бачення подій 1917–1920 рр.

Свою нову політичну програму він формує під впливом виокремлення причин поразки Центральної Ради і Директорії. На його думку, основна помилка полягала у «розщепленні» політики Центральної Ради на дві — соціальну і національну — і надання переваги останній, що призводило до послаблення соціальної складової.

На думку Винниченка, подібні підходи хибували на нерозуміння того, що національні почуття переважної більшості українців і практично всіх селян перебували у зародковому стані. І тому характеристика українських селян у категоріях національної свідомості, національного чуття, які він визначає як абстракцію часової реальності, що передбачає «...скомбінування в щось одне всього минулого, сучасного й майбутнього» є невинуватеною, бо український селянин здебільшого не мав ні змоги, ні часу до таких складних комбінацій [9, с. 174–175].

Отож, хоча й можна говорити про пробудження загального українського руху під час революції, проте все ж апелювання тільки до національних категорій Центральною Радою було, на переконання Винниченка, помилковим. Селян за своєю соціальною природою він називає реалістами, що мали проте «національну інтуїцію, позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії у одну певну цілість» разом із всезростаючими соціальними вимогами. «Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії — національне й соціальне – зараз же зливав у одну неподільну, органічну, пов'язану між собою цілість» [9, с. 178], продовжував думку Винниченко.

Всупереч цьому Центральна Рада не бачила, що синтез цих обох факторів є необхідним та «історично конечним, що справа національного визволення неминуче в'язалася зі справою соціального, з інтересами українських працюючих мас» [9, с. 178].

Винниченко доводить, що українська демократія хибно інтерпретувала широку прихильність народних мас початку 1917 р., вбачаючи у цьому піднесенні лише національний чинник та не розуміючи, що вимоги національного звільнення та соціального благополуччя були злиті воедино.

Далєбі більше, на його думку, таке ігнорування соціального фактора вказує на неправильне розуміння провідниками українського руху ролі державності, яка насамперед мусить бути засобом «...для знищення всякого класового панування ... перетворення сучасного насильницького громадянства на громадянство соціально вільних і рівних людей» [7, с. 108]. Іншими словами, без подолання буржуазного ладу в Україні не доводиться говорити і про повне національне визволення [7, с. 109].

Цікаво, що глибинні причини такого стану речей Винниченко вбачав у соціальному походженні переважної більшості українських соціалістів, які безпосередньо не відчували соціально-економічної гостроти («жили як добрі, спокійні буржуа») та й стали «соціалістами» в основному, слідуючи за тогочасною політичною фразеологією [7, с. 109].

Скидається на те, що Винниченко починає суттєво змінювати свої підходи, критикуючи, крім конкретної політики УЦР, сам факт перебування українською демократією у системі координат тогочасного буржуазного суспільства, що проявлялося хоча б у збереженні суті буржуазної державності, не намагаючись змінити його у дусі марксистських перетворень. Тому закономірно, що на підставі наведених вище здогадів, у першу чергу недоторканності приватної власності, Винниченко не вбачає суттєвої різниці, наприклад, між соціально-економічною політикою УЦР і Гетьманату, прослідковуючи певну історичну послідовність у наступництві «відвертого» у підтримці «великої буржуазії і дрібних власників» Гетьманату від «прихованої» політики УЦР, що «обстоювала інтереси дрібного власника селянина, дрібної сільської буржуазії» [10, с. 26]. На підставі таких роздумів, по новому оцінює Винниченко діяльність більшовиків, які, на його думку, почали втілювати в життя теорію Маркса (порівняймо із застереженням до надмірних соціалістичних експериментів, які могли розбити природну єдність українства). Тут

впадає в око цікаве логічне протиріччя, щоправда з відстанню, як максимум у кілька років: коли у 1917 р. суспільно-економічна політика більшовиків була неприпустима через радикальність їхніх гасел, то у «Відродженні нації» на початку 1919 р., навпаки, ця сама політика віталась українським автором саме через її радикальність.

Ще однією важливою складовою суспільно-політичних поглядів В.Винниченка стало визнання єдиної можливої орієнтації лише на внутрішні сили, негативно ставлячись до орієнтації на Антанту, Польщу, Румунію та ін. Він стверджує, що єдиним опертям у політиці може бути лише «довір'я і свідомість» українських мас. Відповідно, інтереси селян можуть бути прикуті до національної ідеї – самого існування Української держави лише коли «...відродження держави буде робитися в їхніх інтересах», передусім економічних [11, с. 369].

Таким чином, гетьманський режим чи денікінська влада є реакційні за визначенням, і не можуть представляти інтереси селян і робітників – будь-яка співпраця з такими політичними силами дискредитує саму ідею Української держави в очах селянства і так дуже слабку національну ідентичність. Так, на його думку, саме гетьманський режим призвів до зростання ненависті серед широких мас населення до самої ідеї української державності, а відповідно, і до нівелювання перспективи утворення незалежної Української держави.

Про еволюцію вліво свідчить і зміна його поглядів, на ключове питання устрою органів влади. Тепер він вважав за можливе запровадження влади рад у повному обсязі. Ідею трудових рад, висунутих ним на Трудовому Конгресі, він називає «маскою», штучною побудовою, що не мала опори у суспільстві. Її появу він пов'язував із своєрідною хитрістю, яка б могла одночасно сприяти виконанню кількох завдань, що вимагали негайного вирішення. По-перше, трудовий принцип мав стати компромісом між українським і неукраїнським елементом, прийнятним для українських селян і дрібної буржуазії, оскільки ці класи повинні були мати значне представництво в цих органах влади, та більшовизму, руху пролетарського і майже чисто російського. По-друге, таким кроком (запровадженням радянської системи влади), на думку Винниченка, Директорія вибивала ґрунт з-під ніг російських більшовиків, бо зрівнювалась з ними у радикалізмі, а значить, обмежувала поле їх маневру. А це дозволяло поставити національно-державну українську ідею у рівні умови боротьби з російською комуністичною ідеєю в Україні. По-третє, прийняття трудового принципу, на думку Винниченка, дозволяло в очах держав Антанти не виглядати прихильниками більшовизму, а акцентувати увагу західних потуг, наприклад, на боротьбі з «німецькою реакцією» [10, с. 189].

Отже, незважаючи на наявність локальних цілей, генеральну мету введення трудового принципу, він вбачав у наближенні до справжньої революційності й соціалістичної перебудови громадянства, насамперед через активніше залучення до «українського національного відродження» пролетаріату села й міста» [11, с. 390].

Ураховуючи наведене вище, зазначимо, що основну причину невдачі українських урядів Винниченко вбачає у хибній внутрішній політиці, зокрема соціально-економічній. Так, УЦР, з'єднала в єдине ціле справу національного відродження, якому приділяла значну увагу, із «справою буржуазного демократизму» [7, с. 219], а це призвело до катастрофічної втрати авторитету української влади, яка в очах мас стала тотожною державі, буржуазного типу, що автоматично за умов стрімкого зростання соціальних сподівань мас, призводило до дискредитації української влади. Навіть з суто практичного боку—збереження влади за собою, а отже, в українських руках, політика українських демократів, за Винниченком, була програшною, оскільки лише впровадження радикальної програми у соціально-економічному житті міг задовольнити широкі маси. Розвиваючи далі свою думку, Винниченко порівнює у боротьбі з українським урядом, російських і українських більшовиків, стверджуючи, що коли перших українська демократія ще могла осилити, то у тому випадку, коли на барикади ставали українські

більшовики, то шанси на успіх у цій боротьбі для української демократії суттєво зменшувались [7, с. 155].

Таким чином, мусимо констатувати суттєве полівіння суспільно-економічних поглядів В. Винниченка та їх наближення до позиції більшовиків. Але, у конкретному питанні ставлення більшовиків до України, як окремої політичної одиниці, що національно самовизначилась, Винниченко, в принципі, не заперечуючи проти загальної соціалістичної спрямованості їх курсу, все ж формулює ці відносини як відносини метрополії до колонії [7, с. 259–260]. До таких висновків дійшов автор, спираючись значною мірою на свій аналіз національної політики П'ятаковщини (від імені Г.П'ятакова – голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України).

Тяглість такої системи відносин Винниченко пояснює, по-перше, імперською спадщиною упередженого ставлення до всього українського, характерного і для більшовиків. Аргументи на зразок того що, «хохлацький» націоналізм роз'єднує єдиний руський пролетаріат», слугує, на думку автора, «відродженню нації» лише покривалом для просування ідеології великоросійського націоналізму [7, с. 268]. Інша причина була економічного характеру і полягала у необхідності забезпечити центральні «пролетарські» регіони Росії за будь-яку ціну продуктами харчування та сировиною.

Виходячи з таких аргументів, як стверджує В. Винниченко, протистояння УНР проти більшовиків, слід розглядати як боротьбу у кращому випадку того чи іншого національного характеру соціалістичної влади на Україні [10, с. 327]. Цим пояснюється те, що будь-які національні почуття трактувались ними як шкідливі та загрозові для революційної Росії [10, с. 336].

Методи керівництва російських більшовиків в Україні, Винниченко розглядає на прикладі проголошеної більшовиками федерації УССР і РРФСР. І слід зазначити, порівнює цей проект з іншими федеративними проектами – гетьманським та «чорносотенними», відмічаючи схожість між ними у генеральній меті впровадження, засобах втілення [10, с. 305] та наголошуючи на розмитості і нечіткості повноважень України та ступені її суверенності у цьому федеративному договорі [10, с. 306]. Зрештою, відштовхуючись від діяльності українського уряду, який він розглядає як маріонетковий, який швидше виконує функцію не керівництва, а контролю, Винниченку важко припустити, що у майбутньому ситуація зміниться в бік рівноправності обох складових радянської федерації.

Іншими словами, за Винниченком, саме більшовики найбільше доклали руку до ескалації конфліктів на Україні за національною ознакою, що призвело до багатьох негативних наслідків для справи встановлення соціалістичного устрою в Україні. Зокрема, йдеться про поправління українських соціалістів у національному та й соціальному питаннях як реакцію на імперську національну політику, що призвело до ще більшого роз'єднання українського і російського народів, саме у той момент, коли спільними зусиллями можна було допомогти угорській революції і тим самим сприяти утвердженню соціалістичного ладу в Європі [7, с. 302]. Таким чином, національне питання для Винниченка – це не питання тактики, а довготермінової програми.

І все ж, незважаючи на всі помилки і відверто антиукраїнський характер радянської більшовицької політики, Винниченко був впевнений, що «...викреслена соціальна політика російських комуністів на Україні привернула до себе всі симпатії робітничих клас» [10, с. 328]. А це доводить, що чим «лівіший» буде соціально-політичний режим на Україні, тим більше він буде сприятливий для національного відродження нашого народу» і «тягтиме з собою й повне національне визволення» [10, с. 499]. Для Винниченка самозрозуміло, що природа соціалістичної

влади має вести до національного визволення, всупереч тому, як влада буржуазії вела класи до національного поневолення.

Взагалі, ця тенденція до радикалізації у соціально-економічній політиці, за великим рахунком була характерна і для національного питання. Винниченко, одночасно радикалізуючи соціальне питання у напрямі більшовицьких суспільно-політичних перетворень, у питанні форми державного устрою переходить від вимоги автономії до доктрини самостійності (вважає, що фактично за III Універсалу Україна стала самостійною і потрібно було лише час, щоб узаконити status quo, що й було зроблено IV Універсалом) [7, с. 243], але самостійності без буржуазних впливів, у тому числі так званої української демократії, яка за визначенням Винниченка, є дрібнобуржуазною.

Перехід на платформу незалежності, крім іншого, пояснює український автор, також тезою про успішніше «проведення в життя ідей соціалізму» лише у випадку використання найпродуктивніших засобів, а саме – рідних кожній нації форм її культури [10, с. 434].

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку про те, що нова суспільно-політична програма В. Винниченка набула сталих форм і полягала у переході на націонал-комуністичні позиції, що включали, передусім, вимогу переходу влади до українських соціалістів та утворення національного радянського уряду і оголошення суверенної незалежної Української радянської республіки.

Література

1. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
2. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. — Нью-Йорк., 1980. – 280 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка // Історичні есе. В 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 95-112.
4. Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка // УІЖ. – 1994. — № 6. – С. 15–26; Кульчицький С.В., Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко (Серія «Особистість і доба»). — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. — 376 с; Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // УІЖ. – 2006. – С. 47–70; № 2; Солдатенко В. Ф. Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про В. Винниченка // УІЖ. – 2006. — № 2. – С. 70–89.
5. Робітнича газета. – 1917. – 4 жовт.
6. Там само. – 8 лип.
7. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. – Т. 2. – 328 с.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 2, 7–9.
9. Винниченко В. Відродження нації. – Т. 1. – 384 с.
10. Там само. – Т.3. – 542 с.
11. Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон-Нью Йорк, 1980. – Т. 1. – 1911–1920. – С. 317.

Свистович С.М.,

*канд. істор. наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

*Діяльність класових селянських спілок Української СРР
у першій половині 20-х років ХХ ст.*

В статтю на основі архивних матеріалів розглядається участь класових селянських союзів в більшовицьких аграрних преобразованиях в Українській СРР в першій половині 20-х років ХХ століття.

Basing on the archival materials the author of the article reveals participation of the class peasant unions in agricultural reforms carried out by bolsheviks in Ukrainian Soviet Socialist Republic in the early 20s of the XXth century.

Ключові слова: селянські спілки, громадське суспільство, добровільне товариство, класові спілки, аграрні перетворення.

Вивчення вітчизняної історії ХХ ст. передбачає аналіз проблем взаємодії влади і суспільства. На різних етапах новітньої історії ця взаємодія мала різний характер: конфронтації, прямого насильства, демагогічного загравання, співробітництва та ін.

У сучасній історичній науці закономірне прагнення відійти від політико-економічного аспекту вивчення історії, що переважав протягом радянських десятиліть як данина спрощеному матеріалізму. У зв'язку з цим зростає інтерес до питань соціальної історії, історії українського селянства та його громадських організацій. Пріоритетом кінця ХХ ст. стають проблеми історії громадянського суспільства та всіх його інституцій.

Перші праці, в яких висвітлювались проблеми діяльності селянських класових спілок України у 20–30-х роках ХХ ст., почали з'являтися наприкінці 80-х років ХХ ст. Це були статті, виступи та розвідки учасників конференцій з життя українського селянина, де автори прагнули окреслити проблеми та зробити перші кроки у зборі фактичного матеріалу. Дослідження українських істориків першої половини 90-х років позбавлені стереотипності минулого у питаннях життя різних громадських об'єднань України, зокрема, профспілок, добровільних товариств та різного роду класових спілок. Вагомі наукові доробки почали публікуватися переважно з середини 90-х років. У них досить детально висвітлюється тема розвитку громадської ініціативи різних груп селянства, діяльність громадських організацій та їх роль у більшовицьких перетвореннях в Україні. Але у жодній із праць не проаналізовані особливості взаємодії компартійних органів добровільних товариств та класових спілок. Тому ця стаття присвячена діяльності класових спілок у досліджуваній нами період та їх участі у більшовицьких аграрних перетвореннях.

На початку 20-х років українське село негативно сприйняло більшовиків з їх політикою експропріацій, продрозкладкою та розкуркуленням заможних селян. На відміну від Росії в Україні переважну більшість сільського населення становила заможні селяни. Саме тому українське селянство найдужче протидіяло насадженню більшовицького режиму та проведенню його аграрних перетворень. Це обумовлювалось значно міцнішим господарським станом українського селянства, общинні традиції якого були розвинуті набагато слабше, ніж у російському селі. Тому проголошені більшовиками перетворення були особливо невласливі природі та психології українського селянина.

Спроба більшовиків здійснити радикальні аграрні перетворення у 1919 р. наштовхнувшись на рішучий опір селянства. Другий прихід до влади компартійного режиму в Україні на початку 1920 р. супроводжувався завуальованим прагненням подальших комуністичних реформ та встановленням для їх реалізації повної політичної і економічної влади в українському селі. З цього приводу у березні цього самого року висловився у виступі на ІV конференції КП(б)У голова

Раднаркому УСРР Х. Раковський: «Головне питання заключається в тому, що в село ми не змогли проникнути як влада, що в селі радянської влади не було» [32. – Арк. 281]. Тому більшовики прагнули захопити органи місцевої влади, створивши на селі систему підконтрольних їм громадських організацій, які б допомагали б режиму реалізовувати власну диктатуру.

Завдання, які стояли перед громадськими організаціями, і ті заходи, що вживалися ними щодо українського селянина зводились до того, щоб позбавити заможне селянство засобів виробництва, перерозподілити земельні фонди на користь незаможних та створити умови для побудови на селі колективних господарств залежних від більшовицької влади. Без проведення «зрівняльної революції» на селі «...біднота не могла встановити на селі власної диктатури, підірвати економічний і політичний вплив куркуля». Така аграрна політика диктувалася необхідністю радянізації як економіки, так і загалом всієї тогочасної політичної системи України [20, с. 52].

Основними громадськими об'єднаннями, які визначали соціально-політичний клімат українського радянського села, були класові та професійні спілки, товариства взаємодопомоги, кооперація та інші добровільні товариства, що залучались більшовицьким режимом для здійснення аграрних перетворень. Ці об'єднання діяли в руслі соціалістичного будівництва на основі ідеї інтернаціоналізму як провідної позиції компартії, що виражалося у досить тісних зв'язках українських селянських організацій з аналогічними організаціями інших союзних республік. [9, с. 59–61]

Найвпливовішими серед громадських об'єднань, що функціонували в українському селі, були комітети незаможних селян. Протягом 1920–1925 рр. комнезами, маючи всебічну підтримку більшовицької партії, проводили колосальну роботу, спрямовану на зміцнення позицій радянської влади на селі та знищення її потенційних ворогів в особі заможного селянства. На КНС покладалась основна політична, адміністративна та виробничо-господарська робота, яку радянська влада мала проводити на селі. Незаможники брали безпосередню участь у проведенні перерозподілу землі та реманенту, боротьбі з повстанством та вилученні у селян продуктів харчування. «Комітети незаможних селян, – констатував секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь у квітні 1921 р., – не лише вели політичну боротьбу з куркульством, а й економічно роззброювали куркуля, забираючи в нього землю, хліб, інвентар, худобу, оскільки лише за умови повної ліквідації куркуля можна було закріпити радянську владу, владу незаможних середніх селян села» [20, с. 53].

Українські комуністи вважали, що «комунікацію» села слід розпочати з найменш заможних селян. Створення на їх основі нових колективних господарств не викличе негативну реакцію з боку заможних селян. А згодом, коли господарства принесуть економічний зиск, за цим самим принципом можна колективізувати й інші соціальні групи селянства. Цю справу більшовики покладали на українські комнезами – авангард комуністів на селі.

Виконуючи покладені на них представницькі функції, комнезами проголосили у жовтні 1920 р. на I Всеукраїнському з'їзді КНС курс на підготовку умов для розбудови колективного господарювання в українському селі та визначили основним напрямом діяльності організацію на відібраних у заможних селян землях колективні господарства незаможників [Всеукраїнський з'їзд КНС. Стеногр. відчит. – Харків, 1920. – С. 32]. Таке рішення було спрямоване на зміцнення політичного й економічного впливу більшовиків на селі і реалізацію партійних постанов, спрямованих на усупільнення господарств українських селян [35, с. 72].

У травні 1921 р. ЦК КП(б)У поставив завдання місцевим компартійним осередкам об'єднати комнезамівців у виробничі товариства, трудові артілі та колективи, надаючи їм всіляку допомогу з боку держави [17, с. 138].

Для збільшення кількості колгоспів новоутворені колективні господарства, створені незаможниками та представниками інших громадських об'єднань, у 1922 р. отримали в рамках допомоги колгоспам пільги. Серед них такі: непорушність наданої колективам землі, заборона збору аграрної плати, першочергове відведення земель, безкоштовне закріплення живого та неживого реманенту та ін. [15, с. 170]. На 1 жовтня цього року на Поділлі КНС створили тільки три комуни та 71 артіль, а після отримання пільг на травень 1923 р. комнезамівці створили 17 комун та 181 артіль [13, с. 43].

Одночасно проходила кампанія з розселяювання заможного селянства, яка супроводжувалась штучним розколюванням селян. При цьому влада використовувала незаможників, які у рамках своїх повноважень здійснювали контроль за діяльністю земвідділів і розподілом між селянами землі. Керували розподілом земельних фондів голови волосних КНС, які вводилися у волосні земвідділи для контролю за дотриманням партійної лінії при наділенні селян землею. У разі незадовільної роботи земвідділів вони негайно розпускалися, а їх функції передавалися місцевим організаціям КНС. На сільському рівні земельними питаннями займався голова сільського КНС або один із членів комнезаму [19, с. 98]. Так, член комісії по Загнітківській та Каменській волостях зазначав: «Роботу волземвідділу проводив у цілому, комнезам. Розподілення землі проводилось також комнезамом» [5. – Арк. 32].

Місцеві комітети незаможних селян займалися визначенням та обліком лишків земель. Вони формували документи, за якими відбувалося фактичне відбирання зайвих земель, інвентаря, робочої худоби. Така діяльність була легітимізована завдяки інструкції НКВС УСРР від 6 червня 1920 р. [34. – Арк. 65].

КНС мали ще один важіль впливу на процес землеоблаштування. Через них проходив розподіл незасіяних земель, які знаходились у користуванні окремих осіб, що було узаконено постановою Раднаркому від 20 липня 1920 р. [15, с. 17]. З'ясування площ та місцезнаходження незасіяних земель і причин їх простою покладалось на земвідділи, які мали співпрацювати у вирішенні цих питань із КНС. Комнезами мали готувати список осіб, серед яких розподіляли зазначену землю до дня розгляду цих матеріалів [24, с. 48–49].

Крім того, у рамках виконання декрету Раднаркому від 13 квітня 1921 р. [Комітети незаможних селян України 1920–1933: Зб. док. і мат. – С. 126.] незаможники займалися вилученням лишків землі у куркулів та проводили кампанію розселяювання, яка полягала у відчуженні землі, інвентаря, будівель та худоби у заможного селянства. Зокрема, за постановою комнезаму Колонтаївського району Харківської губернії від 7 серпня 1923 р. у районі почала функціонувати комісія з вилучення земель у заможних селян, яка протягом двох тижнів діяльності відібрала пахотні землі у 234 селян і розподілила їх між активістами-незаможниками [8. – Арк. 159]. В Ізюмському окрузі протягом цього року комнезамівці перерозподілили на користь незаможників 350 десятин землі [7. – Арк. 2–3].

Розселяювання як шлях перетворення українського села на радянське не могло здійснюватися безпосередньо органами державної влади, причому вигляд у цієї діяльності повинен був оформлятися як захист інтересів селянства і турботи про їх добробут. Тому КНС повинні були включати до своїх лав якомога більше бідняків та середняків. Ставка на жебрака як виразника ідеології призводила до конфліктів між різними верствами селянства, що також стало метою радянської влади в Україні.

Масова конфіскація земельних лишків розгорнулася у країні ще влітку–восени 1920 р. Тоді комнезами здійснювали облік населення і земельних площ, брали участь у встановленні споживчо-трудових норм, контролювали діяльність земельних органів. Вже тоді, окрім поміщицьких, церковних та удільних земель, комнезамівці масово ділили і землі куркулів та середняків. До весни 1921 р. наступ на куркуля був не дуже активним з огляду на повстанський рух: селяни

відмовлялися брати землю, побоюючись помсти. Ось чому на зборах комнезамів часто ухвалювалися рішення про загальний перерозподіл усієї землі [22, с. 30–31].

У вересні 1922 р. розгляд питань, пов'язаних із землекористуванням, було передано судово-земельним комісіям, до складу яких мали входити і представники КНС. Вони отримали право подавати до комісій скарги на заможних селян про перерозподіл надлишків їх земельних фондів. Тільки у Коростенській окрузі протягом 1923 р. було порушено 2507 таких справ [22, с. 28–30].

У середньому по УСРР середня площа отриманої селянами землі з конфіскованого фонду становила 3,7 десятини на двір, землезабезпеченість членів КНС збільшилась втриє [14, с. 35].

Згідно із зведенням Лохвицького повітового робітселя тільки протягом березня 1921 р. комнезамівці вилучили у 160 господарств заможних селян 264 будівлі, 319 одиниць сільськогосподарського реманенту: косарок, молотарок, плугів, борон; 218 одиниць дрібного знаряддя: хомутів, віжок, сіделок; 42 коней, 25 штук молодняку, 43 корови, 244 вівці, 64 свині; 869 пудів хліба; 200 пудів сіна та соломи [31. – Арк. 72].

У проведенні розкуркулення на початку 20-х років брало участь 72 % осередків КНС, які загалом по Україні у рамках кампанії здійснили експропріацію інвентаря та земель заможного селянства в десяти українських губерніях [30. – Арк. 26]. Як правило, відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому 50 % конфіскованого використовувалось членами КНС [18, с. 115].

КНС виконували свої функції настільки старанно, що на своїх з'їздах приймали рішення про те, що куркулі, які чинитимуть опір вилученню лишків землі, мають бути заарештовані і через виконкомів відправлені до концтаборів [27. – Арк. 17–18]. Протягом 1924 р. КНС Тульчинської округи Подільської губернії прийняли 76 постанов про висилку заможних селян з їх сіл [3. – Арк. 69].

Для боротьби з куркульством та здійснення продуктозаготівель комнезамівці отримали можливість створювати збройні формування. У резолюції I Всеукраїнського з'їзду КНС у жовтні 1920 р. передбачалося створення комнезамами у кожному повіті кавалерійських сотень військ внутрішньої служби та територіальних полків КНС для оборони сіл. Постановою РНК УСРР від 28 січня 1921 р. всі озброєні загони комнезаможів було передано до відання Управління міліцією [12, с. 74]. Право комнезамівців на утворення власних збройних загонів було задекларовано й у законі про КНС від 13 квітня 1921 р. Втім, виконання цих постанов на місцях просувалося повільно, тому 1 червня 1921 р. ВУЦВК затвердили дві постанови, в яких підтверджувалася законність формування з членів КНС піхотних і кавалерійських ескадронів та загонів самоохорони [25, с. 55–57]. Створення збройних формувань КНС супроводжувалося досить серйозними труднощами: протидією повстанців, ваганнями незаможників, негараздами з постачанням тощо. Але навіть попри те, що ці загони у боротьбі з повстанцями відігравали лише допоміжну роль, сама ж їх участь у селянській війні на боці правлячого режиму мала велике політичне значення для радянської влади [2, с. 143].

Ось лише кілька прикладів діяльності продзагонів. В Успенівському КНС Маріупольського повіту загін самооборони, члени якого насправді займалися вилученнями зерна, було створено у травні 1921 р. Зусилля комнезамівців оцінили: вже восени з них сформували загін з 40 осіб для збирання продподатку й по сусідніх шести селах, а найбільш активних діячів призначили волосними вповноваженими з продовольчої роботи. Пізніше цей загін перевлаштували за воєнним взірцем. Існував він до весни 1922 р. У його складі налічувалося до 75 бійців при 50 гвинтівках, двох тачанках і чотирьох конях. У с. Трембачеве Старобільського повіту загін самооборони КНС почав діяти наприкінці 1921 р. Він не тільки охороняв своє село, а й виїздив в інші райони. Для перешкодження «спекуляції» виставлялися дозори. Під час голоду для боротьби із міщечництвом створювалися і спеціальні загороджувальні загони [6. – Арк. 81–84].

Всього на Україні у збройній класовій боротьбі брали участь близько 56 тис. членів КНС, об'єднаних у 750 загонів [20, с. 60].

Реакція селянства на таку поведінку комнезамів виражалася у рішеннях безпартійних селянських конференцій, які засуджували такого роду участь КНС в аграрних перетвореннях і вимагали ліквідації самих організацій [21, с. 59]. Через це ЦК КП(б)У висловився на користь скликання з'їздів КНС, а не безпартійних селянських конференцій, що свідчило про підтримку з боку компартії діяльності і позиції КНС [23, с. 30].

Внаслідок переходу до НЕПу більшовицький режим вимушений був відмовитися від практики примусового розкуркулення та вилучення земельних фондів у заможних селян. Партійне керівництво на початку 1922 р. накреслило нові напрями соціально-економічного впливу на українське село. В обіжнику ЦК КП(б)У зазначалось: «Наше нинішнє завдання головним чином використати вже створені в селі класові угруповання, організовуючи бідноту на ґрунті відновлення їх господарства шляхом взаємодопомоги і недопущення закабалення їх куркульством» [29. – Арк. 40].

Наприкінці грудня 1922 р. влада констатувала, що загалом розкуркулення села завершено. Так звані дореволюційні куркулі, як відомо, на той час уже були ліквідовані майже повністю, а економічна активність «радянських куркулів» обмежувалась на законодавчому рівні прийняттям нового Земельного кодексу у цей час. Цим документом юридично оформлювався новий земельний лад і визначались напрями розбудови сільського господарства в країні у період нової економічної політики. Згідно з кодексом куркульські посіви обмежувались вдвічі і їх обкладали подвійним податком. Але, незважаючи на законодавчі зміни, влада і у подальшому використовувала КНС для силового впливу на заможне селянство [28. – Арк. 80].

Протягом 1923 р. питання про розкуркулення постало у відносинах між більшовицьким режимом та українським селянином. Протягом року випадки «розкуркулення» організаціями КНС мали місце у Полтавській, Подільській, Харківській та Чернігівській губерніях [20, с. 64]. Протягом 1923 р. в Подільській губернії у розкуркуленні брали участь 50 із 56 організацій КНС [30. – Арк. 28].

Цікаво відстежити звітні документи комнезамів, що брали участь у кампанії. Із Зінов'ївського окружного партії доповідали, що незаможники Верблюзького (Маловисківського) району ставили питання руба: «Ми горло куркулям перегриземо, але закон в життя проведемо» [33. – Арк. 14]. У с. Медвеже Вушко Вінницького району в лютому 1923 р. у заможних селян були вилучені і передані КНС борони, брички, віялки та робоча худоба [10, с. 52].

У с. Липовій Долині районне керівництво КНС вирішило провести «до розкуркулення» тих селян, яких не встигли розкуркулити повністю в роки «військового комунізму». Планом кампанії організував невеликий загін незаможників озброєний гвинтівками і почали «розкуркулювати» середняків за «куркульським» списком. У селян вилучали корів, коней, свиней і інший сільськогосподарський інвентар. З того, хто відмовлявся негайно видати реманент, брали бакові позичкові векселя [20, с. 71].

Розкуркулення супроводжувалось залученням заможних селян для колективних засівів земель жінок червоноармійців, вдів і найбільш бідних комнезамівців. Директивою КНС Подільської губернії від 20 липня 1923 р. оголошувалась кампанія з залучення куркулів до засівів бідняцьких земель, відповідальність за її виконання покладалась на голів сільських КНС [4. – Арк. 65].

Восени ВУЦВКа постановою від 11 вересня 1923 р. «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у колишніх дідачів і куркулів» комуністична влада узаконила попередню діяльність незаможників та визначила їх новим пріоритетом побудову колективних господарств на вилучених землях заможного селянства.

Отже, КНС як засіб впровадження соціалістичних перетворень на селі справно виконували покладені на них більшовицьким режимом функції.

З 1923 р. КНС починають займатися організацією артілей, товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів), політичною пропагандою, вилучення хліба у селян згідно з продрозкладкою і розподілом його між біднотою та контроль за виконанням селянами трудової повинності відходили на другий план [16, с. 83–84]. Протягом січня–червня 1924 р. КНС Харківщини утворили 27 артілей, 30 меліоративних і 19 кредитних товариств [16, с. 156]. У Донецькій губернії на початок квітня 1925 р. 89,6% колективних господарств були створені осередками незаможників [26. – Арк. 91].

Вбачаючи у господарствах заможних селян конкурентів для новостворених колгоспів більшовицький режим прагнув забезпечити останніх сільськогосподарською технікою. У 1923 р. на III з'їзді КНС нарком землеробства УСРР І. Клименко наголошував на необхідності «відвоювання» у заможного селянства «складної машини, яка закладає основу раціонального господарства» [15, с. 288]. З метою обмеження зростаючої кількості удосконалених сільськогосподарських машин у господарствах заможних селянських груп, з'їздом рекомендувалось організувати на місцях машинні товариства по закупівлі і експлуатації сільськогосподарських машин, а рівно й одержання для їх закупівлі сільськогосподарського кредиту. Створювані машинні товариства вливалися до активно зростаючої на той час кооперації. Створюючи машинні товариства, більшовицька влада при цьому постійно посилювала контроль за тим, щоб їх склад відповідав більшовицькій «класовій» політиці. Дозвіл на створення вказаних товариств видавався лише у випадку, коли спеціальні комісії, які склалися з представників КНС, комітетів взаємодопомоги, районних земельних відділів, кооперації, констатували факт відсутності у їх складі заможно-куркульських елементів [20, с. 76]

Отже, за умов встановлення всеохопного партійного диктату, практично неможливо було класовим спілкам та іншим громадським організаціям провадити незалежну соціально-економічну діяльність. Партійні циркуляри, комфракції у громадських об'єднаннях, місцеві партійні осередки постійно приділяли увагу залученню громадської ініціативи до здійснення соціалістичного експерименту.

Компартійні органи поступово поставили під свій контроль всю систему громадських об'єднань, які діяли в українському селі. Була вироблена і впроваджена в життя система регулюючих заходів впливу на заможне селянство за допомогою класових спілок та товариств взаємодопомоги. З викладеного вище доходимо висновку, що протягом 20-х років ХХ ст. проходив процес поступового посилення державного регулювання розвитку селянського господарства.

Література

1. Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит. – Харків, 1920.
2. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 493.
4. ДАВО. – Ф. Р-784. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
5. ДАВО. – Ф. Р-857. – Оп. 1. – Од. зб. 86.
6. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-1245. – Оп. 1. – Спр. 86.
7. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО України). – Ф. Р-1644. – Оп. 1. – Од. зб. 471.
8. Там само. – Ф. Р-538. – Оп. 1. – Од. зб. 43.
9. Журба М. А. Взаимосвязи крестьянских организаций советских республик в период построения фундамента социализма (1926 – 1932 гг.) // Актуальные вопросы исторической науки: Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых, посвященной 60-ти летию образования СССР. 21 – 22 декабря 1982 г., г. Киев. – Киев, 1984. – С. 59–61.
10. З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960.

11. ЗУ УСРР. – 1923. – № 33. – Ст. 1048.
12. Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод У.А. Очищення правдою: відома й невідома Україна в об'єктиві історії ХХ століття. – К., 1997.
13. Іжевський В.Й. Короткий нарис історії незаможних селян на Україні. – Харків, 1924. – С.НЗ.
14. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1928). – Харків, 1991. – С. 35.
15. Комітети незаможних селян України (1920–1933). Зб. док. і мат. / Під ред. проф. І. К. Рибалки. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 170.
16. Комітети незаможних селян Харківщини 1920 – 1933 рр. Зб. док. і мат. – Харків, 1961.
17. Комуністична партія України в резолюціях... Т. 1. – С. 138.
18. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: Доба нової економічної політики (1921–1929). – Одеса, 2004.
19. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919–март 1921 гг.). – Харьков, 1980. – С. 98.
20. Лазаренко В. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003. – С. 52–53.
21. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923). – К., 1975.
22. Лях Р.Д. Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920–1923 рр.). – Донецьк, 1975.
23. Робота на селі: Зб. мат. і розпоряд. про роботу на селі. – Харків, 1920.
24. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г. – Харьков, 1920.
25. Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского центрального исполнительного комитета 5-го созыва.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 360, 490
27. Там само. – Ф.257. – Оп.1. – Спр. 35.
28. Там само. – Спр. 55.
29. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1046.
30. Там само. – Спр. 1666.
31. Там само. – Спр. 844.
32. Там само. – Спр. 28.
33. Там само. – Спр. 2843.
34. Там само. – Спр. 368.
35. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917–1929. – М., 1974. – С. 72.

Слободян Н.В.,

канд. істор. наук, викладач кафедри історії держави та права зарубіжних країн Київського національного університету внутрішніх справ України

Політика України в Іраку та її перспективи

В статье анализируются проблемы легитимности военных действий американско-британских сил в Ираке и ввод украинского миротворческого батальона. Дается оценка политическим и экономическим направлениям украинско-иракских отношений, а также очерчены перспективы экономико-политических связей между Украиной и Ираком.

The present article analyses the problems concerning the legitimacy of military operations performed by the American and British troops in Iraq, as well as bringing Ukrainian peace-making battalion on the territory of the country. The author of the article estimates political and economic tendencies in Ukrainian-Iraq relations and determines further prospects of political ties between the two countries.

Ключові слова: легітимність військових дій, україно-іракські відносини, український миротворчий батальйон, гуманітарна допомога, науково-технічна та економічна співпраця, національні інтереси України.

Військове втручання в Ірак є насамперед результатом зміни доктрини і політики США. Сьогодні офіційний Вашингтон приділяє більше уваги нетрадиційним «асиметричним» загрозам, на кшталт таким, що походять від зброї масового ураження, поєднуючи це з новою американською доктриною про можливість військового протистояння явним загрозам навіть на превентивній основі. Американський сценарій проведення антиіракської військової операції є

демонстрацією іншої тенденції, яка полягає у наступному: перевага ударної потужності військової тріади Сполучених Штатів та її здатність діяти на великих відстанях з мінімальною залежністю від безпосереднього базування американського контингенту в тому або іншому регіоні. Реалізація американської доктрини була продемонстрована на прикладі Іраку.

Отже, незважаючи на зусилля світової спільноти на початку XXI ст. повернути іракський конфлікт у бік реального врегулювання, ситуація навколо цієї країни поступово напружувалась та дестабілізуючи вплинула на регіон у цілому. Причому сплески іракської кризи періодично виявляються і за кордоном у вигляді терактів екстремістів ісламізму, що сприймалися як «акції відплати» за вторгнення коаліційних військ до Іраку.

З юридичної точки зору війна США проти Іраку заснована на невідповідності щодо норм міжнародного права. У той самий час керівники США виходять з деяких фактів, які, на їхню думку, виправдовують використання військової сили для «стабілізації» ситуації на Близькому Сході, у тому числі і в Іраку. Огляд заяв офіційних осіб і експертів США дозволяє виділити такі концептуальні засади, що стали основою американської геополітичної стратегії на Близькому Сході на початку XXI ст:

1. Ірак протягом останнього десятиліття порушив 16 резолюцій ООН і тому заслуговує на «покарання».
2. Ірак займався розробкою зброї масового ураження (ЗМУ) і збирався з її допомогою атакувати США.
3. Росія і Франція не підтримали війну в Іраку через те, що зацікавлені у купівлі дешевої іракської нафти і не бажають втрачати джерело доходів.
4. Росія і Франція виступили проти військових дій в Іраку тому, що можуть втратити ринок збуту їх зброї.
5. Іракці зможуть отримати після повалення деспотичного режиму Хусейна демократичний уряд і у результаті іракський народ буде на власний розсуд використовувати нафтові ресурси.
6. Сполучені Штати мали намір встановити в Іраку демократичний режим лише з альтруїстичних міркувань. Адже доходи від іракської нафти, за прогнозами американських фінансистів, незначні порівняно з витрати на ведення війни.
7. Використовуючи сучасну високоточну зброю, офіційний Вашингтон прагнув мінімізувати втрати серед цивільного населення.
8. Рада безпеки ООН не змогла забезпечити виконання міжнародних правових актів через те, що США взяли на себе зобов'язання виконувати роль «світового поліцейського».
9. Іракський уряд фінансував та озброював терористів, тому він став небезпечним для своїх сусідів [1–5].

Оцінка цих тверджень з погляду норм міжнародного права може бути представлена у такій версії: Сполучені Штати зайняли агресивну позицію у Перській затоці, позицію, що покликана захищати інтереси лише США, тому місія США звелась до суто прагматичних складових – задоволення власних інтересів.

Україна, як держава-засновниця Організації Об'єднаних Націй, яка завжди відповідально ставилась до зобов'язань, що містяться у Статуті ООН, повинна зробити свій внесок у відновлення миру і стабільності на Близькому Сході і у регіоні Перської затоки зокрема.

Аналізуючи вибір української зовнішньої стратегії щодо американо-іракської війни відзначимо, що позиція офіційного Києва була непослідовною та непередбачуваною. Спочатку Київ висловився за мирне врегулювання конфлікту, згодом висловився за можливість військових дій лише при умові відповідного рішення Ради безпеки ООН щодо військової операції. У ході військових дій у Перській затоці Президент України засудив дії антиіракської коаліції, а невдовзі після цього надав повітряний простір для американсько-британських бомбардувальників, нарешті,

після закінчення війни під егідою миротворчих сил ООН український уряд направив до Іраку свій миротворчий батальйон.

Розгляду питання щодо можливої участі України у міжнародних стабілізаційних силах передувало його активне обговорення на двосторонніх та багатосторонніх консультаціях різного рівня з представниками міжнародної коаліції, насамперед США. В ході цих зустрічей Сполучені Штати та їх союзники по коаліції повідомили українську сторону про своє позитивне ставлення до можливої участі України у повоєнному врегулюванні в Іраку. Зокрема, в рамках стабілізаційної фази Українській державі було запропоновано виділити одну бригаду до складу багатонаціональної дивізії, що розташується у зоні відповідальності Польщі. При цьому бралася до уваги як мовна сумісність, так і позитивний досвід співпраці, який мають українські і польські військові в рамках україно-польського батальйону [6].

Проведені консультації засвідчили, що у разі позитивного рішення української сторони стосовно участі у силах стабілізації в Іраку до українського контингенту може бути застосовано механізм фінансування відповідних витрат, який використовувався під час направлення радіохімічного батальйону збройних сил України до Кувейту. Тобто, витрати щодо заробітної платні особового складу відповідних підрозділів покриваються Українською державою, інші витрати забезпечуються державами антитерористичної коаліції.

У результаті після гучних дискусій в українській політичній громаді на засіданні Ради національної безпеки та оборони України було ухвалено рішення про направлення до складу міжнародних стабілізаційних сил в Іраку українського миротворчого контингенту. Відповідні доручення щодо виконання цього рішення були дані органам виконавчої гілки влади провести з цією метою необхідну підготовчу роботу.

Приймаючи це рішення, Рада національної безпеки і оборони керувалась насамперед стратегічними інтересами Української держави. На тверде переконання членів Ради, участь України у міжнародних заходах щодо стабілізації ситуації в Іраку є важливим зовнішньополітичним кроком, який матиме далекосяжні позитивні наслідки з точки зору забезпечення належного місця України у новому світовому порядку. Такий крок дозволить не тільки значно підвищити роль України як суб'єкта міжнародного права, а й сприятиме її просуванню у справі інтеграції до європейських і євроатлантичних структур. Також це рішення посилить довірчий характер відносин України з Польщею, яка підтримує та захищає українські інтереси в Європі.

Одним з чинників, що вплинув на прийняття цього рішення РБОУ, мав суто економічний характер. Українські високопосадовці прагнули врахувати те, що тимчасова присутність миротворчих підрозділів Збройних сил України в Іраку матиме важливе значення для забезпечення практичного залучення українських підприємств у відбудові Іраку. Спробуємо з економічної точки зору обґрунтувати попередню тезу: по-перше, Ірак є другою у світі країною за обсягами розвіданих запасів нафти і, за певних умов, може виявитися важливим альтернативним джерелом постачання енергоресурсів до України, особливо враховуючи останні «енергетичні» війни з Росією, як стала монопольним постачальником енергоресурсів на український ринок; по-друге, товарообіг України з іракською державою до 2002 р. становив до 300 млн. доларів США на рік, тому для українського уряду було б недалекоглядним кроком втратити торгові відносини з таким перспективним партнером, тим більше, що вони можуть бути значно розширені завдяки скасуванню санкцій, згідно з Резолюцією Ради Безпеки ООН №1483.

Аналізуючи чинники, що спонукали до вводу українського миротворчого загону в Ірак виділимо такі:

- прагнення покращити міжнародний імідж України в очах зарубіжних партнерів після кількох скандалів;

- сподівання на активну економічну участь України у відновленні енергетичної та промислової інфраструктури Іраку;
- демонстрація військової боєздатності на прикладі миротворчого загону перед партнерами з НАТО з метою тісної співпраці у майбутньому;
- стабілізація внутрішньої політичної ситуації в Україні у зв'язку з активними виступами тогочасної опозиції;
- незважаючи на різке засудження американської війни в Іраці з боку Росії, офіційний Київ не приєднався до позиції Москви, а продемонстрував власне і незалежне бачення вирішення цієї проблеми.

Крім того, слід наголосити, що Україна має 14-річний досвід (починаючи з 1992 р.) у взятті участі у миротворчих операціях (Кот Д'івуар, Косово тощо), починаючи з 1993 р. ООН повернула Україні близько 180 млн. доларів, як видатки, що пов'язані з миротворчою діяльністю.

Відправка українського миротворчого контингенту відповідала стратегічним та національним інтересам України незважаючи на те, що українському контингентові в Іраку загрожувала певною мірою небезпека, оскільки дійсно у цій країні можливі жорстокі громадянські або ж релігійні конфлікти, розблоковуючи які можуть постраждати українські військовослужбовці. Іншими словами, саме після дислокації українського миротворчого батальйону в Іраку про Україну стали говорити як про самостійного гравця на міжнародній політичній арені, хоча раніше українську зовнішню політику розглядали як складову загальноросійської зовнішньополітичної стратегії.

Нарешті, Україні після скандалів, пов'язаних з плівками Мельниченко та продажем «Кольчуг», вдалось відновити позитивний імідж держави на міжнародній арені саме через введення миротворчого батальйону до Іраку і участі українських миротворців у підтриманні миру та стабільності у регіоні.

Підкреслимо, що до основних обов'язків українських миротворців в Іраку відносились такі: охорона державних органів влади та органів місцевого самоврядування; підтримка безпеки у зоні відповідальності; супроводження гуманітарних вантажів; патрулювання, забезпечення і контроль здачі зброї громадянським населенням і учасників колишніх збройних формувань; евакуація цивільного населення і учасників колишніх збройних формувань; евакуація цивільного населення у випадку виникнення небезпеки; чергування на блокпостах тощо. Тобто українські миротворці були покликані не допустити можливих зіткнень на підґрунті міжетнічних та міжрелігійних конфліктів.

3 серпня 2003 р. в Іраку знаходилося близько 1600 українських військовослужбовців і більше 2 тис. одиниць техніки. Пройшло кілька ротаций українського контингенту. За час служби у цій країні загинуло 24 українських миротворців, один офіцер помер від серцевого нападу, кілька десятків військовослужбовців отримали поранення [6].

Дискусія в українських мас-медіа про доцільність і необхідність перебування українського миротворчого загону на іракській території спалахнула після того, як у листопаді 2004 р. іспаномовні держави висловились за виведення своїх збройних сил з Іраку. У той самий час українська армія стала четвертою за чисельністю збройною силою у рамках коаліції на території Іракської держави.

Одночасно зі зміною політичного режиму в Україні у 2005 р. різко змінилась і українська позиція щодо перебування миротворців від України на території Іраку. Український уряд вирішив вивести з Іраку свій контингент, мотивуючи це насамперед тим, що терористи та екстремісти наносять удари по мирному населенню тих держав, що підтримали американське вторгнення в Ірак, а отже, їх ціллю у певний час може стати й Україна. Тому вивід військ з Іраку відповідає загальнонаціональним принципам безпеки.

Крім того, президент України В.Ющенко будував свою передвиборчу президентську програму на базі «10 кроків назустріч людям», де він обіцяв у разі перемоги на президентських виборах вивести українські війська з Іраку. Саме з цієї причини прийняття рішення щодо виводу українських миротворчих загонів з Іраку мало принципове значення.

Варто відзначити, що Україна не проводила окупаційної політики в Іраку, урядовці неодноразово наголошували на тому, що недопустимо використовувати українських солдат з метою придушення повстань або заворушень, масового винищення опонентів тимчасової військової іракської адміністрації. Результатом є те, що жодного разу іракська сторона не звинуватила українських миротворців у некоректній поведінці або ж у окупаційному поводженні на тій або іншій іракській території.

Також слід підсумувати «дивіденди», які отримала Україна у результаті проведення миротворчо-стабілізаційної політики в Іраку. Перш за все, рейтинг впливу України на світову політику різко зріс і Україна активно почала брати участь у спільних військових вченнях з партнерами НАТО, по-друге, значно покращились взаємовідносини між США та Україною, по-третє, Українська держава розраховувала отримати прагматичні вигоди з двосторонньої економічної співпраці з Іраком.

Після виходу українських миротворців з Іраку, статус українсько-іракських відносин значно змінився. Україна прагнула, щоб її сприймали іракські урядовці не як благодійну організацію, а як потужного економічного партнера у майбутньому. Зокрема, концепція співпраці України з Іраком базується на плідній роботі у технічній галузі, співпраці в енергетичній сфері, особливо щодо гідроенергетики, у сфері водних ресурсів та машинобудування.

Напередодні виводу українських військ з Іраку президент України В. Ющенко підкреслив, що «...з моменту переговорів з прем'єр-міністром Іраку починається справжнє економічне співробітництво», додавши, що «...до цього ми бачили в Іраці лише країну, що воює». Зокрема, за його словами сьогодні виробництво нафти в цій державі впало до рекордно низького рівня порівняно з минулими роками – трохи більше 1 млн. барелів на добу. «Іракська економіка тільки прокидається, економічний попит тільки починає формуватися», – заявив Президент України. Разом з тим, як вважає Віктор Ющенко, українсько-іракські відносини могли б бути тіснішими [6].

Крім того, за словами Президента, своєю присутністю в Іраку Україна значно зміцнила свої позиції на міжнародній арені. «Україна як держава стала активним учасником практично всіх міжнародних політичних процесів», — заявив він, додавши, що без української присутності зараз не відбувається врегулювання практично жодного політичного конфлікту. «Україні довіряють, українська політика стала прогнозованою і такою, що формує друзів», – відзначив В. Ющенко [6].

Президент також високо оцінив результати діяльності українських миротворців в Іраку. Зокрема, за його словами, на території, що знаходилася під опікою українських військових, на високому рівні було проведено два голосування. Це — референдум по ухваленню іракської конституції і вибори до парламенту, що відбулися 15 грудня 2005 р. Ці події, за словами Ющенка, заклали демократичний фундамент політичної влади Іраку.

В. Ющенко констатував, що українські миротворці також підготували на найвищому рівні 6 тис. військовослужбовців іракської армії. Зокрема, третя бригада 8-ї національної дивізії збройних сил Іраку підготовлена українцями.

Значний внесок, на переконання В.Ющенко, українські миротворці зробили і у гуманітарний розвиток підопічної території. Зокрема, зусиллями українських військовослужбовців було побудовано 16 шкіл, де навчається понад 4 тис. учнів. Було відремонтовано сім дитячих садків, чотири автомобільні дороги і три лінії електропередач, завдяки чому більше 1 тис. іракських сімей отримала світло [7].

Також українці відновили чотири об'єкти водопостачання, що забезпечують питною водою більше 35 тис. місцевих жителів. Крім того, 40 тис. іракців отримали медичну допомогу від українських фахівців.

Сьогодні товарообіг між Україною та Іраком зріс до 100 млн. доларів на рік. При цьому Міністерство фінансів України вказує, що до 1998 р. товарообіг між Україною та Іраком дорівнював лише 1,5 млн. доларів, оскільки між країнами не були налагоджені економічні зв'язки. Тому зростання товарообігу між країнами сьогодні можна розглядати як позитивну та багатообіцяючу тенденцію [8].

Акцентуючи увагу на нинішніх дієвих проєктах співпраці України з Іраком, Президент України відзначив угоду про постачання до Іраку більше 2 тис. автомобілів «КРАЗ». Крім того, він відзначив початок переговорів на урядовому рівні щодо співпраці у різних галузях, зокрема у сільському господарстві та розвідці родовищ нафти і газу.

Відносини між Україною та Іраком мають і благочинну сторону, зокрема, перед виводом українських військ з Іраку у грудні 2005 р. Україна передала безкоштовно військовому іракському відомству бойову техніку та озброєння до неї (526 одиниць стрілкової зброї, у тому числі гранатомети РПГ – сім, автомати, кулемети та пістолети, 1,5 млн. одиниць боєприпасів та 17 одиниць бронетанкової техніки, 56 автомобілів різних марок, 225 комплектів засобів зв'язку, 176 комплектів інженерної техніки та майна тощо).

Дійсно, українсько-іракські відносини перейшли на якісно новий вимір. Адже, як заявив у грудні 2005 р. міністр оборони України А. Гриценко, Україна виводить з Іраку свій військовий контингент, але готова до подальшого поглиблення співпраці з Республікою Ірак. У свою чергу, перебуваючи з візитом в Україні, іракський міністр оборони доктор С. Аль-Дулаймі висловив готовність до налагодження співпраці між державами. Результатом такої обоюдної готовності стало підписання 8 грудня 2005 р. Протоколу про наміри співпраці між відомствами оборони Іраку та України. Підтвердженням зацікавленості української сторони у співпраці з іракським урядом став візит президента України В. Ющенка до Іраку в 2005 р. разом з українськими високопосадовцями, зокрема, экс-секретарем Ради національної безпеки і оборони А. Кінахом, міністром закордонних справ Б. Тарасюком, міністром оборони А. Гріценко, головою СБУ І. Дріжчаним, генеральним директором компанії «Укрспецекспорт» С. Бондарчуком.

Також українська сторона запропонувала Іраку співпрацю у сфері теплоенергетичного сектора – у відновленні діяльності ТЕЦ, електромереж тощо. Крім того, неодноразово обговорювалась участь української сторони у розвитку транспортної інфраструктури Іраку і постачаннях сільськогосподарської продукції.

Такий розвиток геополітичної ситуації на Близькому і Середньому Сході вимагав від України реалізації свого зовнішньополітичного курсу у зазначеному напрямі майже з філігранною точністю, із своєчасним урахуванням всіх нюансів складної геополітичної гри, що відбувається на Близькому Сході сьогодні, глибоким розумінням справжніх мотивів всіх головних учасників близькосхідної політики. З одного боку, враховуючи передусім домінуючу роль Сполучених Штатів у близькосхідному регіоні, варто забезпечити формування тісних партнерських відносин із США у рамках міжнародної коаліції в Іраку. Це у свою чергу створить сприятливу перспективу просування України у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції, а також призведе до активної участі України у реалізації міжнародного проєкту розбудови нового Іраку. З іншого боку, така співпраця із США та іншими партнерами у складі міжнародної коаліції не повинна зашкодити розвитку відносин Української держави з арабськими країнами.

Отже, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що на сучасному етапі розвитку взаємовідносин України з Іракською державою першочергового значення набуває завдання опрацювання найбільш перспективних та сучасних форм економічної та науково-технічної

співпраці. Це може бути, насамперед, робота міжурядових спільних комісій з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, розробка довгострокових програм співробітництва та ін.

Література

1. 10 examples of international support for the renewal of Iraq // www.whitehouse.gov
2. Statement of the atlantic summit: a vision for Iraq and the Iraqi people // www.whitehouse.gov
3. 100 days of progress in Iraq // www.whitehouse.gov
4. 10 ways the liberation of Iraq supports the war on terror // www.whitehouse.gov
5. Saddam's Hussein Iraq // www.whitehouse.gov
6. Ющенко предложит особый статус украино-иракских отношений // www.newsukraine.com.ua
7. Ющенко підписав розпорядження про делегацію, що поїде в Ірак // www.ua.proua.com
8. В. Ющенко виступає за налагодження тіснішої співпраці між Україною та Іраком // www.president.org.ua

Слюсаренко П.М.,

начальник науково-дослідної лабораторії

Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України

Традиції армії Української Народної Республіки: витоки та практика їх використання

В статье рассматриваются истоки и содержание украинских воинских традиций, которые унаследовала армия Украинской Народной Республики со времен Руси-Украины и казачества, обоснована их роль в системе патриотического воспитания воинов, а также даны практические рекомендации для современных Вооруженных сил Украины.

The given article studies the sources and essence of Ukrainian military traditions inherited by the army of Ukrainian National Republic from the times of Rus-Ukraine and Cozackdom. The author of the article grounds the role of the mentioned above traditions in the system of soldiers' patriotic education and gives some practical recommendations for the Armed Forces of Ukraine at the present time.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Армія УНР, Русь-Україна, Козаччина, традиції, старшина, козак, виховання, навчання, національні військові формування, національна ознака якості, почуття, патріотизм.

Українські військові традиції склалися протягом певного історичного шляху у національних військових формуваннях і передавалися із покоління в покоління у вигляді правил, звичок, ритуалів та норм поведінки воїнів, що тісно пов'язані з виконанням бойових завдань та несенням військової служби. Їхній зміст безпосередньо залежав, насамперед, від історичних умов формування держави і армії, а також панівної ідеології у суспільстві, національних відносин та інших чинників. Вони ставали важливим засобом виховання у воїнів високих морально-психологічних і бойових якостей, спонукали особовий склад рівнятися на героїв минулого, викликаючи бажання бути схожими на них.

Дослідження цієї проблематики є як ніколи актуальним і соціально важливим завданням сьогодення, оскільки повномасштабне реформування Збройних сил України, на які покладена відповідальність за оборону суверенної держави, висуває підвищені вимоги до свідомості, мотивації, життєвих настанов і ментальності військовослужбовців. А загальновідомо, що вони формуються й розвиваються завдяки цілеспрямованому виховному впливу, тому і є важливим вивчати військові традиції старших поколінь. Цілком очевидно, що армія, як найголовніша державна інституція, не може існувати без традицій, які згуртовують, морально озброюють та формують почуття патріотизму.

Саме цьому у 1920 р. під час творення регулярної української армії як єдиного надійного засобу боротьби за державність активно відроджувались національні військові традиції, котрі стали важливим виховним чинником впливу на свідомість воїнів. Формування воїна-козака в армії

УНР як патріота-борця за українську національно-демократичну державність відбувалося безпосередньо завдяки їх відродженню.

Дослідженням розвитку українських військових традицій, їх виховної ролі у зміцненні обороноздатності національних державних утворень у різні часи на території України, присвячували свої наукові доробки такі відомі вчені як: Д. Яворницький, І. Крип'якевич, П. Куліш, Д. Донцов, Я. Дашкевич, Б. Гнатевич, П. Толочко, Г. Темко, К. Ушинський, О. Гуржій, М. Карпенко, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Сергійчук, І. Стороженко, Т. Чухліб, О. Моця, В. Ягупов та ін.

Серед останніх історичних видань, що вміщують матеріал, пов'язаний із відродженням військових традицій минулого в армії УНР помітно виділяються: «Армии Украины 1917–1920» Я. Тинченка (2002 р.), «Україна: доба війн і революцій (1914–1920)» В. Литвина (2003 р.) та «Симон Петлюра: життя і діяльність» Б. Дорошенка-Товмацького (2005 р.) [1, 2, 3]. Між тим, слід зазначити, що вони торкаються лише деяких окремих аспектів із заданої тематики. Узагальненого ж висвітлення витоків та практики використання національних військових традицій як найвпливовішого чинника патріотичного виховання в армії УНР, немає. Тому автор цієї статті поставив за мету розглянути цю проблему детальніше.

На думку автора, найбільш результативний виховний вплив на вояків армії УНР здійснили наступні військові традиції: урочисті обітниця та присягання на вірність державі та її керівництву; повага до своїх командирів, готовність захистити їх у бою; пошана та любов до бойового прапора (корогви) як символу державності і перемоги; благословення особового складу українськими священиками перед боєм та освячення зброї; застосування в ході наступальних дій бойового вигуку «слава»; залучення до виконання особливо важливих завдань пластунів (характерників) у лавах армії; використання музичних інструментів у війську; відзначення героїв за звитяжність, мужність, виявлену у битвах; запровадження військової форми одягу за національною ознакою; присвоєння почесних найменувань військовим частинам тощо.

Священними для особового складу армії УНР були *військова присяга та урочиста обітниця* на вірність Україні, ритуал прийняття яких носив майже релігійний характер.

«Клянусь честю громадянина Української Народної Республіки і торжественно присягаю Всемогучому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній владі Директорії, Правительству і Народній Армії...» з гордістю висловлював кожен старшина і козак під час вступу до лав армії УНР [4, с. 324]. Наряду з військовими надавали подібного характеру прилюдну обітницю й урядовці, а саме: «Вірно служити Українській Народній Республіці» [5, с. 303].

Є беззаперечним фактом те, що подібні клятви (присяги) на вірність формувалися ще у Давній Русі. Так, король Русі-України Данило, коли йшов на ворогів своїх, то запитував своє військо: «Чи хочете ви бути вірні мені, коли я піду на ворогів моїх?» – військо одноставно вигукнуло: «Вірні ми Богові й тобі, володареві нашому, виходи з божою допомогою» [6, с. 15]. А в часи Козаччини, при вступі до запорозького товариства, кожний новак мав проголосити клятву: «Хто хотів би за християнську віру потрапити на палю, хто хотів би бути четвертованим, колесованим, хто хотів би прийняти всілякі муки – вступай до наших лав. Не треба смерті боятися, вмирати все одно один раз» [7, с. 61]. Полковники спочатку приносили присягу, а лише потім приймали справи [8].

Між іншим, прилюдно присягали на вірність Україні і гетьмани. Доленосною стала присяга Великого гетьмана України І. Мазепи у Києві 16 жовтня 1707 р., в якій він чітко висловив свої державницькі прагнення: «... Я кличу Всемогучого Бога за Свідка і заприсягаюсь, що не ради своєї користи, не ради високої пошани, не за ради багатства, або інших примх, за ради усіх вас, що під моїм урядом і регіментом єсте, і для жінок і дітей ваших, за для загального добра Матері нашої бідної України, для користи усього Війська Запорозького і Народу Українського, для збільшення і

розвитку військових прав і вольностей – хочу я за поміччу Бога так зробити, щоб ви з жінками і дітьми вашими і Край Рідний з Військом Запорозьким не загинули ані під Москвою, ані під Шведами!» [9]. Та не судилося втілити її у життя.

В українському війську протягом віків додержувалась одна із найважливіших традицій – *повага до своїх командирів, готовність захистити їх у бою*.

Давньоруські князі у важку хвилину завжди могли покластися на жертовність своїх дружинників тому, що вони дбали про своє військо. На свій заклик до війська у 971 р. авторитетний князь Святослав отримав солідарну відповідь від воїнів: «Де твоя голова ляже, там і ми наші голови зложемо». І битва під Доростолом була виграна [10, с. 91]. Крім того, відомо, що у бою на Хортиці воїни до останнього охороняв свого князя.

З упевненістю можна стверджувати, що цієї традиції дотримувалися і у часи Козаччини. У козаків найавторитетнішими були такі полковники, як: І.Богун, М.Кривоніс, Д.Нечай, М.Небаба, Ф.Джеджалій та ін. Козаки готові були, як свідчать джерела, будь-якої миті віддати своє життя за Тиміша Хмельницького не за те, що він був сином Великого гетьмана України, а за його талант полководця й незмірну повагу та любов до українських козацьких традицій [11, с. 58].

У лавах армії УНР у 1920 р. авторитетом і повагою користувався практично увесь старшинський склад, та це й зрозуміло чому, інакше вона б не витримала протиборства з противником. Завдяки вмілому керівництву і авторитетності полковника О.Удовиченка 3-я стрілецька дивізія отримала найменування «Залізної дивізії» [12, с. 16]. А підполковник О. Доценко у своїх спогадах відзначав цікавий факт: «Військо бачило серед себе Головного Отамана на найнебезпечніших відтинках фронту. Присутність улюбленого вождя доводила військо до екстазу» [3, с. 261].

У процесі формування традицій армії УНР важливу роль відігравала *пошана та любов до бойового прапора (корогви) як символу державності і перемоги*. Ця традиція зародилася ще з княжої доби. Так, розбивши угрів і звільнивши Галич у 1238 р., король Руси-України Данило «...на знак побіди поставив на Німецьких воротах хоругов свою», а невдовзі під своїм прапором об'єднав галицьку і волинську землі в єдину державу [10, с. 93]. У ході бою військо мало своїм обов'язком боронити за будь-яку ціну свій стяг, бо втратити його означало програти битву [6, с. 48].

У період Козаччини прапор не тільки був символом державності і перемоги, а й використовувався для керування підрозділами у бою у ролі візуального спеціального «гасла» [13, с. 127]. Будуючи козацьку Українську державу, Богдан Хмельницький зробив державним саме синьо-жовте знамено [11, с. 66].

Армія УНР почесно унаслідувала цю традицію. 3 травня 1920 р. 6-а Січова стрілецька дивізія виступила на бойові позиції з м. Бердичева лише після вручення їй від Головного отамана військ УНР С.Петлюри малинового Бойового прапора із вишитим золотим тризубом у блакитному верхньому накутнику з надписом гасла «За визволення України» [14, с. 29]. Такий самий напис стратегічного спрямування мав і стяг 3-ї Залізної дивізії генерала О. Удовиченка [15, с.822].

Як і у давні часи, так і в армії УНР, відбувалося *благословення особового складу перед боєм українськими священиками та освячення зброї*. Так, 21 вересня 1920 р. лише після загального молебня, проведеного Управою армійського духовенства на чолі з протоієреєм Української автокефальної православної церкви П. Пащевським, розпочався загальний наступ армії УНР, який був доволі вдалим і результативним [12, с. 119]. Крім всього, пан-отці не тільки надавали духовну допомогу козакам і старшинам, а й освячували зброю. Цьому свідченням є урочиста подія, що відбулася 5 вересня 1920 р. у Станіславові – освячення бронепотяга «Кармелюк» [16].

Ця традиція зародилася у війську після хрещення українських земель у часи Давньої Русі-України. Князі брали у похід священників [10, с. 92]. Побожні вояки перед боєм молилися. Так, під час походу на половців у 1111 р. «Князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон святої Богородиці» і це мало позитивний вплив на хід подій [6, с. 54].

На Запорізькій Січі існували курінні дяки (помічники священника), які забезпечували моральне виховання козаків куреня, а також їхні релігійні потреби під час походів. Усього на Січі налічувалось 44 церкви, а також дві похідні. Релігійні культи очолювало керівництво Межигірського монастиря, філією цього монастиря був Самарський монастир. Більшість козаків сповідувала православну віру. Їхні духівники освячували човни, що вирушали в похід, зброю, «відпускали» гріхи на смертному одрі, або у годину смерті [13, с. 101].

Традиційним в армії УНР було *застосування в ході наступальних дій бойового вигуку «слава»*. Початком впровадження цього став Муштровий статут для піхоти, введений у дію ще у 1919 р. [17]. Український командарм генерал М. Омелянович-Павленко наказом військам дієвої армії УНР Ч.0149 від 12 серпня 1920 р. зобов'язав командирів частин наполегливо виховувати підлеглих суворо за положеннями муштрового статуту [18, с. 145].

Слід зазначити, що фундаментальне системоутворююче поняття «слава» як важлива сфера духовності, культивувалося нашими предками ще за княжої доби і навіть раніше, в часи дайбожицької культури, віри. Відомо, що у далекі дохристиянські часи, поряд з іншими богами, у наших предків була богиня перемоги Слава. У пращурів богиня Слава була однією з найбільш шанованих, що свідчить про те, що силою духу, переможним духом прагнуло оволодіти багато людей.

Козаки, у свою чергу, були гідними спадкоємцями подвижницьких, героїко-патріотичних традицій дідів і прадідів богатирської епохи. Лицарське поняття «слава» застосовувалось не лише частково – як вигук у бойовій обстановці, а й у виховній сфері підростаючого покоління, оскільки мало багатогранний зміст і високий національний смисл [19, с. 51].

В українському війську, з глибини віків, ставало традиційним мати у своєму складі спеціальні бойові підрозділи *пластунів-характерників*. Вміння бути непомітним і у степу і у воді під час розвідки, мужньо терпіти непогоду характерно лише для пластуна. Ворогів вражало вміння воювати наших пращурів-слов'ян [20, с. 108].

Це мистецтво передавалося з покоління в покоління. А за доби Козаччини воно пройшло стадію найбільш ефективного вдосконалення. Постійні екстремальні умови військового життя й витворили нову якість – знамените запорозьке характерництво [19, с. 34]. Козаки-характерники систематично розвивали свої природні задатки, силу, пізнавали свої фізичні можливості, вдосконалювали тіло й душу в ігрищах, танцях, піснях, різних видах змагань і боротьби. Створили кілька систем єдиноборств: бойовий гопак, гойдок, спас тощо [20, с. 114].

Є очевидним, що традиції пластунів-характерників збереглися й до початку ХХ ст., так би мовити від діда до внука. Недаремно до складу Окремої зведеної кінної дивізії армії УНР, яку очолював генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко, входив Пластунський полк за чисельністю у 20 старшин і 577 козаків. Його особовий склад був добре навчений за дідівськими правилами і залучався не тільки в цілях армійської розвідки, а й при необхідності захоплення найважливіших об'єктів противника, для знищення його запілля тощо [21].

Історія *використання музичних інструментів у війську* ведеться з Княжої доби. Труби та бубни надавали гасло до походу й до бою. У 968 р. печеніги покинули передмістя обложеного Києва, не наважившись на зіткнення з руським військом, що прибуло на допомогу столиці. Наступаючи, військо «трубило» так сильно, що навіяло нестримний страх на ворога [6, с. 48].

Своє почесне продовження ця традиція мала в часи творення козацько-гетьманської держави. Адже загальновідомо, що до полкових клейнодів, як атрибута військової й цивільної влади в Україні, належали також і музичні інструменти: сурми (труби), литаври, кобзи, ліри, сопілки та ін. [13, с. 254]. Достатньо навести кілька слів із відомої козацької пісні, в якій є слова: «... Військо йде, корогики мають, попереду музиченьки грають...» [11, с. 66].

У 1920 р. в армії УНР для піднесення настрою і бойового духу козаків у кожному дивізіоні й бригаді було введено в дію штат ватаги оркестрових сурмачів у складі одного капелмейстера та 24 сурмачів [22].

Безперечно, в армії УНР було традиційним *відзначення героїв за звитяжність, мужність, виявлену у битвах*. Двічі, протягом бойових дій з 25 квітня до 21 листопада 1920 р., за наказом Головного отамана військ УНР С. Петлюри старшинський склад армії УНР підвищувався в рангах. Так, згідно з наказом війська УНР Ч. 7 від 31 травня 1920 р. «За бойові заслуги перед Україною», командувача дієвої армії УНР генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка підвищено до рангу «генерал-поручника», командирів 2-ї (полковника О. Удовиченка) та Волинської (підполковника О. Загородського) дивізій до рангу «генерал-хорунжого», командирів Херсонської (підполковника П. Долуда), Запорізької (сотника А. Гулого-Гуленка) та Київської (чотаря Ю. Тютюнника) до рангу «полковника» [23]. А згідно з наказом Головної команди військ УНР Ч. 35 від 5 жовтня 1920 р. «...за виявлені в боротьбі за самостійність Української Народної Республіки з червоними й чорними московськими імперіалістами бойові й організаційно-військові заслуги» генеральські звання отримали 18 старшин, ранг «полковника» шість старшин, ранг «підполковника» вісім старшин тощо [24].

Крім підвищення в рангах, за наказом Головної команди військ УНР Ч. 70 від 10 жовтня 1920 р. старшини і козаки армії УНР за високу хоробрість і бойові відзначення нагороджувалися орденами «Визволення» і «Республіка». Не були забуті й учасники Зимового походу (з 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р.), отримавши відзнаки «Залізного Хреста» [25].

Традиція *запровадження військової форми одягу за національною ознакою* в армії УНР наполегливо відроджувалася і дотримувалася протягом всього періоду її боротьби за державність. Як у піхоті, так і у кінноті уніформа нагадувала вбрання колишніх козаків-запорожців, або сердюків періоду гетьмана І. Мазепи. Зокрема, слід відзначити, що кіннотники армії УНР традиційно носили бурки та при чорних баранових шапках червоні, жовті або чорні шлики [26, с. 44; 1, с. 76].

Вагомим значенням набула традиція *присвоєння почесних найменувань військовим частинам* в українській армії у 1920 р. Наказом Головної управи військ УНР Ч. 35 від 29 травня 1920 р. було присвоєно відповідні найменування військовим з'єднанням армії УНР з урахуванням збереження традицій і історії. З'єднання отримали назви: 1-а Запорізька, 2-а Волинська, 3-я Залізна, 4-а Київська та 5-а Херсонська дивізії [27]. Крім того, з метою увічнення пам'яті про минулу козацьку славу присвоювались і такі найменування: 1-й Запорізький ім. гетьмана П. Дорошенка курінь, 2-й Гайдамацький курінь, Кінний полк ім. гетьмана І. Мазепи, 3-й кінний полк ім. К. Гордієнка, 4-й кінний полк ім. гетьмана Б. Хмельницького тощо [28, с. 146].

Отже, результати дослідження вказують на те, що сформовані протягом віків національні військові традиції пройняті патріотичними цінностями та гуманістичними ідеями і є тим важливим чинником, який потрібно враховувати у практиці патріотичного виховання особового складу сучасних Збройних сил України.

На нашу думку, настав час, щоб більш ретельно звернути увагу на своє, рідне, національне – українські військові традиції і відродити їх у сучасній армії.

По-перше, з метою підвищення рівня військово-патріотичного виховання особового складу Збройних сил України активізувати у військах роботу відповідно до Указу Президента України

№793/2005 від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки».

По-друге, враховуючи досвід минулих поколінь у законодавчому порядку у Збройних силах України створити військово-душпастирську службу.

По-третє, використовувати у системі підготовки частин і підрозділів спеціального призначення Збройних сил України досвід пластунів-характерників старших поколінь, застосовуючи такі види боротьби як бойовий гопак, спас і гойдок.

По-четверте, враховуючи досвід армії УНР, переглянути і внести зміни до тексту сучасної Військової присяги, поставивши на перше місце словосполучення «... урочисто присягаю державі Україні...», що безпосередньо підкреслює вагомість армії як головного соціального інституту існування Української державності.

По-п'яте, посилаючись на досвід організації служби урядовців в армії УНР, ввести в практику у сучасній українській армії складання прилюдної Урочистої обітниці на вірність Україні працівниками Збройних сил України.

Література

1. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.: ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
2. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 488 с.
3. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2005. – 608 с.
4. Пам'ятна книга союзу бувших українських вояків у Канаді: з нагоди п'ятидесятиліття СБУВ / Ред. кол. під головуванням І.Завгороднього. – Гамільтон, 1987. – 478 с.
5. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії): Моногр. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
6. Крип'якевич І.П., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упор. Б.З. Якимович. – 4-е вид. змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
7. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
8. Баранівська Л. Військова музика козацько-гетьманської держави (на прикладі Київського полку 1648–1782 рр.) // Воєнна історія. – 2004. – № 1 – 3. – С. 63 – 72.
9. Присяга Гетьмана І.Мазепи // Гуртуймося. – Прага, 1932. – Ч. 2. – С. 27.
10. Печенюк І. Традиції війська княжої доби: витоки та практика використання// Воєнна історія. – 2004. – № 1 – 3. – С. 87 – 97.
11. Булос ібн аз-Заїма аль-Халебі (П. Халебський) Країна козаків. – К.: МСП «Козаки», 1995. – 84 с.
12. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. / І. Толочний упорядкував. – Нью-Йорк: Червона калина. – Т.2: Рік 1920, 1982. – 230 с.
13. Мищик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991. – 302 с.
14. Оборона Замостя VI Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 році / Український воєнно-історичний інститут. Видано накладом групи вояків VI Січової стрілецької дивізії і прихильників. – Торонто, 1956. – 32 с.
15. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917 – 1995) / Упор. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
16. Вісті // Козацька думка (Вісник української військової ради Південно-Західного фронту). – Станіславів, 1920. – 7 верес.
17. Муштровий статут для піхоти. – Б.м., 1919. – 208 с.
18. Українсько-московська війна в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / 3 передм. і під ред. Генерального штабу генерала В. Сальського. Док. впорядкував генерал П. Шандрук – Варшава, 1933. – Ч. 1. – 401 с.
19. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Губко О.Т. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1995. – 115 с.
20. Каляндрук Т. Бойове мистецтво пластунів: корені та походження // Воєнна історія. – 2004. – № 1. – 3. – С. 106 – 118.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 125. – Арк. 31.
22. Там само. – Спр. 122. – Арк. 42.
23. Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 11.
24. Там само. – Арк. 43 – 44.
25. Там само. – Спр. 58. – Арк. 87.
26. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1958. – 318 с.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 55а. – Арк. 8.
28. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926) / Л. Лазаренко. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 259 с.

Сторчаус В.С.,

аспірант кафедри історії України

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Теоретичне обґрунтування та трансформація ідеї Українських Установчих Зборів за доби УЦР

В статті розглядаються питання теоретичного обґрунтування та трансформації ідеї Українського Учредительного Собрания в період УЦР.

The present article considers the questions of theoretic grounding and transforming the idea of the Ukrainian Constituent Assembly in the period of Ukrainian Central Republic (UCR).

Ключові слова: Установчі збори, Сейм, демократичне суспільство, Тимчасовий уряд, національно-територіальна автономія, виборчий процес.

Історичний досвід вказує на те, що одним із засобів закладання основ державності та парламентаризму, вироблених людством, є Установчі збори. У передовій суспільно-політичній думці ця ідея утвердилася ще з часів Великої Французької революції. Вже тоді перехід від деспотичного до правового демократичного суспільства почав пов'язуватися з ідеєю скликання відповідної інституції. Саме Установчі збори і повинні були надати новій парламентській владі легітимного статусу. Очевидно, що управляти процесом формування демократичного правового суспільства повинна насамперед та політична сила (або блок сил), яка набере найбільшу чисельність голосів виборців. Основними ж функціями Установчих зборів повинні стати підготовка та організація парламентської законодавчої влади.

У період Української національно-демократичної революції за умов новонародженої демократії та багатопартійності була зроблена спроба закласти підвалини Української держави, подолати політичну та економічну кризу мирним шляхом через скликання власних українських Установчих зборів. Керівництво Центральної Ради добре усвідомлювало, що демократична держава не може існувати без чітко визначеного виборчого права, органів законодавчої, виконавчої, судової влади, обраних шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування. Вищою законодавчою інституцією повинні були стати Українські Установчі збори, які у перших документах УЦР іменувались і як територіальний з'їзд, і як Сейм. На Установчі збори покладалося вироблення форми правління та конституції.

Запропонована тема досі залишається малодослідженою. Більшість сучасних дослідників у своїх працях головну увагу приділяють саме виборчому процесу [1], у той же час фактично не звертаючись до питання про теоретичне обґрунтування та трансформацію ідеї Українських Установчих зборів у програмах українських політичних партій, серед громадськості, відомих діячів українського державотворення.

У цій статті зроблено спробу на основі аналізу архівних матеріалів, а також історіографічного надбання, прослідкувати шлях від появи ідеї про Українські Установчі збори аж до її втілення.

Ще до початку революції ця ідея висловлювалась у програмових документах українських політичних партій.

Так у проекті програми РУП (1902 р.) поряд з проголошенням боротьби з царатом містить вже цілком окреслений план побудови демократичної парламентської республіки. Для України передбачалась автономія з окремим представницьким зібранням (сеймом), якому належало право законодавства у тих внутрішніх справах, що стосуються тільки люду, який мешкав на території України. Формуватися ці парламенти мали на основі рівного безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина, віком від 20 років, при кожних виборах [2].

Програмою Української демократичної партії, схваленої на з'їзді 1903 р., передбачалось скликання автономного українського парламенту (сейму) [3]. Аналогічні позиції відстоювала Українська радикальна партія. Одним з пріоритетів її платформи було перетворення Росії на конституційну державу, а нації і народності, які входять до її складу, мали право створювати окремі «крайові, репрезентаційні ради», яким належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах проживання певного етносу [4]. Всіма справами в Україні мала управляти Українська Виборна Народна Рада, яка, за задумом авторів програми, виробляла б крайову конституцію, яку не міг ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. Крайова конституція мусила дати право широкого самоврядування сільським і міським громадам, а також тим округам, в які громади могли об'єднатись. Кожна така округа утворювала б свій окружний сейм з правом самоврядування в межах округи [5].

Програма УСДРП 1905 р. у своїй теоретичній частині була подібна до Erfurtської програми 1891 р. (відрізнялися лише пункти з аграрного й національного питання), тому парламентаризму в ній приділено багато уваги. Майбутня Російська держава повинна була становити собою федеративну демократичну республіку з розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову. Автономна Україна у складі Російської республіки повинна була мати право на скликання свого законодавчого органу для розв'язання місцевих справ – представницького Зібрання (Сейму) [6].

З самого початку діяльності Центральної Ради мова про необхідність скликання саме Українських Установчих зборів не йшла [7]. Це було пов'язане з тим, що у перехідний період – з моменту перемоги революції до прийняття конституції й формування відповідно до неї постійних органів влади – у Росії діяв Тимчасовий уряд, на який покладался обов'язок зміни старого апарату влади, закріплення відповідними декретами завоювань революції. Тимчасовий уряд зобов'язувався скликати Всеросійські Установчі збори, що мали визначити форму майбутнього державного устрою країни. А, оскільки у цей період йшлося лише про автономію України у складі федеративної Росії, питання територіальних національних установчих зборів серед громадськості не порушувалось. Між тим справа зі скликанням Всеросійських Установчих зборів затягувалася. Міністри Тимчасового уряду вважали, що із їх скликанням у країні почнеться анархія. Але справжньою причиною затягування виборів і скликання зборів, було небажання кадетів ділитися владою.

Тому питання про необхідність скликання Українських Установчих зборів починає все активніше обговорюється громадськістю. Так, 23 травня 1917 р. у м. Чигирині відбулось народне віче, серед резолюцій якого було: «...питання про державний лад на Україні можуть вирішити тільки народи України. Домагаємось як найшвидшого скликання Українського Народного Сейму, який один тільки повновастен рішити долю України» [8. Полтавський губернський український з'їзд визнав Центральну Раду «єдиним компетентним органом призначеним рішати всі справи, що належать цілій Україні...», але лише «...до скликання всеукраїнського краєвого з'їзду...» [9].

Протягом весни–літа 1917 р. найбільші українські політичні партії – УПСР, УСДРП, УПСФ також визначили своє ставлення до ідеї Установчих зборів. Кожна з вищезгаданих партій визнала необхідність скликання суверенних Українських Установчих зборів.

Найбільш послідовними прихильниками зборів були українські есери, які поступово, залежно від політичної ситуації, розширювали повноваження цих зборів від «вироблення основ і форм федерації» [10] у квітні, до «встановлення політичного ладу, проведення соціально-економічних реформ, проголошення незалежності України» [11] у липні. Для УПСР Українські Установчі збори були запорукою збереження громадянського миру в Україні і мали вирішальне значення для розв'язання всіх соціально-економічних і політичних проблем.

УСДРП з самого початку революції орієнтувалася на автономію України у складі Російської Федеративної демократичної республіки й тому обмежувала повноваження Українських Установчих зборів розв'язанням національного питання, вважаючи, що основні економічні й

політичні питання повинні розглядатись на Всеросійських Установчих зборах, а маючи більшість місць у Генеральному секретаріаті, українські соціал-демократи проводили вигідну їм політику, практично блокуючи справу зі скликанням Українських Установчих зборів.

УПСФ, як партія ліберально-демократичного напрямку з антисамостійницькими поглядами стосовно розв'язання національного питання в Україні, проблему Українських Установчих зборів, до серпня 1917 р., старанно оминала, залишаючи за Всеросійськими Установчими зборами всі прерогативи вищої державної влади. Тільки з погіршенням стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом наприкінці літа 1917 р. соціалісти-федералісти змушені були погодитися з необхідністю скликання територіальних Установчих зборів для впровадження автономії України.

Така неузгодженість у визначеннях функцій і повноважень Всеросійських і Українських Установчих зборів робили неможливим проведення єдиної політики щодо них фракціями УПСР, УСДРП, УПСФ у Центральній Раді. Крім того, українські партії часто використовували гасло скликання Українських Установчих зборів не як реальну програму дій, а як засіб тиску на Тимчасовий уряд. Єдиним для українських партій у їх ставленні до Установчих зборів було те, що вони вбачали у цих зборах гарантію збереження громадянського миру і розв'язання всіх проблем того часу без застосування зброї. Але, приділяючи велику увагу цим зборам, українські партії мало що робили для поширення ідей Всеросійських і Українських зборів серед народу.

Питання про Українські Установчі збори Центральна Рада поствала на V сесії – 27 червня 1917 р.[12] Оскільки воно активно дебатовалось у фракціях, його було вирішено обговорити й у самій Центральній Раді. У процесі дискусії слушну думку висловив член Центральної Ради П. Тушкан: «Ідея національно-територіальної автономії шириться серед населення і російського громадянства на Україні помалу. Через те Установчі збори українські були б не повними. Треба попередити скликати територіальний з'їзд, порозумітись з представниками національних меншостей. Сей з'їзд спричиниться до успіху Установчих зборів» [13]. Така пропозиція дістала підтримку. Було прийнято резолюцію про те, щоб на чергову сесію Генеральний Секретаріат виніс доповідь про Українські Установчі збори.

11–14 липня 1917р. у Києві проходив Всеукраїнський Робітничий з'їзд. На ньому виступив Д. Антонович, який зазначив, що Українські Установчі збори мають бути скликані раніше за Всеросійські. Це потрібно зробити для того, щоб на них були розроблені і прийняті конкретні форми автономії України. Це дасть змогу українським депутатам на Всеросійських зборах проводити лінію, яка була підтримана більшістю населення і тоді «противникам автономії України... буде набагато важче нехтувати домаганням депутатів...» [14].

Учасники VI сесії Центральної Ради після тривалого й бурхливого обговорення «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду» від 4 серпня 1917 р., ухвалили дуже важливу резолюцію. У ній, зокрема, зазначалося: «Тільки Всеросійські Установчі збори в цілій державі, а Українські Установчі збори на Україні можуть висловити несфальшовану, справжню волю народну і утворити справжній демократичний лад у формі демократичної федеративної республіки» [15].

У вересні 1917 р. ідея Українських Установчих зборів сповна оволоділа думками і Генерального Секретаріату, й Малої Ради.

Не залишалися байдужими до цієї проблеми і учасники з'їзду Народів який проходив у Києві 8 – 15 вересня 1917 р. У виступах делегатів та учасників З'їзду звучала надія на вирішення проблем шляхом скликання Установчих зборів. У доповіді Ю. Гасвського (укр. с.-р.) «Федерація в зв'язку з теорією державного права» розглядалася роль Установчих зборів. «Першим кроком, – підкреслював доповідач, – повинно бути скликання Установчих зборів кожної нації і кожного краю, котрі виявили би свою суверенну волю, Тільки після цих крайових Установчих зборів можна говорити про скликання Всеросійських Установчих зборів» [16].

З'їзд Народів ухвалив з цього приводу окрему резолюцію в якій зазначалося, що «...незалежно від скликання Всеросійських Установчих зборів повинні бути скликані на

демократичних підвалинах крайові Установчі збори, котрі мають установити як норми відношень країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю» [17].

На аналогічних позиціях стояли і тодішні керманічі України. Українська демократія, відзначав В. Винниченко, «...хотіла раз на все точно й правильно загальним голосуванням вияснити волю населення всієї України». Українські Установчі збори мали бути логічною й послідовною реалізацією права самовизначення націй [18]. М. Грушевський стверджував заявляв: «Тимчасове правительство безсиле, немає влади і не чує ґрунту під ногами» [19]. Він дійшов висновку, що необхідно «...зараз же і негайно приступити до організації Установчих зборів України. Інакше можемо гірко пожалкувати» [20].

Як бачимо з наведених документів, з кожним днем зростало усвідомлення значення й ролі Установчих зборів і впливала необхідність їх якнайшвидшого скликання.

Газета «Народна воля» опублікувала завдання Установчих зборів й вимоги депутатів. Згідно з програмовою статтею Українські Установчі збори повинні були закріпити республіканський лад в Україні й передусім виробити ті умови, на яких Україна приступить до федерації з іншими націями колишньої Російської імперії.

На Українських Установчих зборах депутати повинні домогтися широкої демократизації політичного ладу в Україні, закріплення республікансько-демократичної форми правління, без президента; передання законодавчої влади українському однопалатному сеймову, а виконавчої – в руки обраної Сеймом Ради Міністрів, відповідальних в особі сейму перед усім народом: встановлення п'ятичленною виборчої системи до всіх законодавчих органів; визнання прав людини й громадянина (рівності всіх – без різниці статті, віри, національності, скасування всіх станових і кастових привілеїв, цілковитої свободи слова, зборів, друку і страйків, недоторкання особи та ін.); забезпечення прав національних меншин, широкого місцевого самоврядування над адміністрацією та службовцями, демократизації суду, зокрема скасування смертної кари, каторги й довічної тюрми, заміни постійної армії міліцією, якнайширшої участі народних мас у вирішенні справ війни та миру, відокремлення церкви від держави; обов'язкової освіти, безплатного навчання й незалежності школи від державного та церковного контролю.

Крім названих вище вимог, депутати повинні домогтися також соціалізації землі на вироблених ними умовах; націоналізації всіх важливих галузей промисловості; запровадження поступового податку від доходів спадщини, скасування опосередкованих податків й протекційного мита, а також виконання робітничого законодавства.

У тому випадку, коли до скликання Установчих зборів не закінчиться війна, депутати повинні домагатися як на Всеросійських, так і на Українських Установчих зборах і на Конгресі народів негайного закінчення війни миру без анексій і контрибуцій; оголошення всіх таємних союзних договорів і визнання їх недійсними, ліквідацію таємної дипломатії та участі в міжнародних переговорах представників недержавних націй [21].

10 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради було прийнято рішення про необхідність розробки закону про вибори до Українських Установчих зборів [22].

7 листопада своїм III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку (УНР): «...віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки і зберігаючи єдність її, ми станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів...». На 27 грудня 1917 р. було призначено вибори до Українських Установчих зборів, а їх скликання – на 9 січня 1918р.[23]

Реалізуючи цю ідею, Центральна Рада на своєму засіданні 11 листопада 1917 р. прийняла доленосне рішення про їх скликання.

Управляти процесом виборів уповноважено «Всеукраїнську в справах виборів до Українських Установчих зборів Комісію», головою якої було затверджено М.Н. Мороза [24].

Було прийнято рішення, що всього треба було обрати, не рахуючи військових округів, 301 депутата, але не виключалась можливість збільшення цього числа за рахунок депутатів від військових округів і тих територій, які висловлять бажання взяти участь у виборах за постановою повітових Рад [25]. (У зв'язку з цим в документах та наукових дослідженнях зустрічається різна кількість депутатів, яких необхідно було обрати. Крім зазначених 301, є відомості про 302 [26] та 303 [27]).

У цей самий день Мала Рада розглянула проект закону про вибори до Українських Установчих зборів, в основу якого було покладено закон про вибори до Всеросійських Установчих зборів. Остаточо закон було ухвалено 16 листопада 1917 р. Фракції Центральної Ради, навіть і ті, які раніше виступали проти скликання Українських Установчих зборів, підтримали цей закон, сподіваючись з їх допомогою зберегти демократичний лад в Україні.

Справа виборів до Українських Установчих зборів знайшла досить позитивний відгук серед населення України. «Виборчі списки вокрузі складаються. Робота йде успішно... До українських виборів людність ставиться досить прихильно...» [28], – такий зміст телеграми, що була направлена з Чернігівської окружної комісії до Києва. Особисто сам Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко закликав громадськість «... жваво взятись до переведення виборів...» [29].

І хоча 17 грудня, в останній день роботи VIII сесії УЦР, М. Грушевський висловив впевненість про те, що «... 9 січня... збереться Українська Установча рада, котрій Центральна рада передасть свої права і свою владу», стало зрозумілим – вчасно Українські Установчі збори зібрати не вдасться [30].

У той час, коли в Петрограді більшовиками було розігнано Всеросійські Установчі збори, в Україні проходили вибори до Українських Установчих зборів. Специфікою виборів до Установчих зборів УНР було те, що вони проходили за умов політичного і військового протистояння між Центральною Радою і більшовицькою Росією. 25 грудня 1917 р. почався загальний наступ радянських військ проти військ Центральної Ради. Весь процес виборів був ознаменований негативним впливом на нього з боку більшовиків. У зв'язку із загостренням ситуації вибори у багатьох виборчих округах відбулися 7–9 січня, а у деяких місцевостях 21–23 січня, але не по всіх виборчих округах (лише у 7 із 13). Значна частина населення України участі у виборах не взяла. У результаті замість 301 депутата було обрано лише 172. Після повернення до Києва УЦР ухвалила провести вибори там, де вони не відбулись, а день скликання Установчих зборів призначила на 12 травня 1918 р.

За таких умов розвитку виборчої справи, та й взагалі всієї ситуації у державі, М. Грушевський розмірковує про подальший політичний розвиток України: «... стає питання, як бути? Чи все-таки, хоч із спізненням, скликати Установчі збори? Чи з огляду на таке спізнення вже Установчих зборів не скликати, а прийняти у Центральній Раді конституцію Української Республіки й виборчий закон про вибори до парламенту, та на його підставі... провести вибори до парламенту й скликати вже його якомога скорше для нормальної, конституційної законодавчої роботи?... Ті, що стоять за Установчі збори, все вважають потрібним насамперед виконати обіцянки, дані III і IV Універсалами про скликання установчих зборів... Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через Установчі збори. Скликання Установчих зборів має своє значення в період розвитку революції, для закріплення її здобутків. У нас цей момент проминув. Революція скінчилася або спадає. Нема чого затягувати її навмисно» [31]. І все ж, Грушевський зрештою схиляється до думки про необхідність скликання саме Установчих зборів, а вже потім вони самі мають виробити стратегію майбутнього парламенту і виборчу процедуру.

Після повернення до Києва УЦР ухвалила провести вибори там, де вони не відбулись, а день скликання Установчих зборів призначила на 12 травня 1918 р.

На жаль, скликання Установчих зборів і прийняття ними Конституції УНР не відбулося через гетьманський переворот. Проте, 29 квітня 1918 р., в останній день роботи, Центральна Рада ухвалила текст Конституції і тим самим реалізувала найважливіше завдання Установчих зборів.

Отже, ідея Українських Установчих зборів у суспільно-політичній думці доби Центральної Ради пройшла певні періоди свого становлення, теоретичного обгрутування та трансформації відповідно від історичних обставин періоду.

На нашу думку, слід виділити певні тенденції розвитку української суспільно-державної думки даного періоду, що безумовно впливає на розвиток ідеї Українських Установчих зборів, як одного з елементів становлення українського парламентаризму:

1. На формування ідеї Українських Установчих зборів мали вплив передові суспільно-політичні погляди, що утвердилися ще з часів Великої Французької революції. Вже тоді перехід від деспотичного до правового демократичного суспільства почав пов'язуватися з ідеєю скликання відповідної інституції.
2. Ця ідея висловлювалась ще до 1917 р. у програмових документах українських політичних партій, в яких йшлося про необхідність скликання представницького зібрання (сейму).
3. Своєрідністю розвитку даного елемента вітчизняного парламентаризму після Лютневої революції полягає у тому, що з самого початку діяльності Центральної Ради мова про необхідність скликання саме Українських Установчих зборів не йшла, адже I та II Універсали проголосили федеративний юридичний статус України у складі Росії, правове поле якої розповсюджувалось і на територію України.
4. III та IV Універсали Центральної Ради поклали новий етап у розвитку ідеї Українських Установчих зборів. У цей період було прийнято законодавчу базу виборів, певною мірою визначено функції та повноваження всеукраїнського представницького зібрання. Але, на жаль, спроба виборів Установчих зборів виявилась невдалою.

Література

1. Крижановский В. Большевики и парламентаризм в России: историография проблемы. – Киев, 1992; Мельник О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 р.): Автореф. дис...канд. іст. наук / Київський держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1995; Бевз Т. Центральна Рада і Українські Установчі збори // Історія в школах України. – К., 1998. – № 2. – С.8–12; Гвоздик В. Партійно-політична боротьба на Півдні України під час виборів до Українських Установчих зборів // Придніпровський науковий вісник. – Дніпропетровськ, 1997. – № 2: Гуманіт. науки. – С. 18–22.
2. Власенко О. Парламентаризм у програмах перших українських політичних партій (1885–1914 рр.) // Хроніка – 2000. – К., 1998. – Вип. 23–24. – С. 214.
3. Власенко О. Вказ. праця. – С. 215.
4. Самостійна Україна... – С. 58.
5. Власенко О. Вказ. праця. – С. 216.
6. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА). – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 678. – Арк. 46.
7. Бевз Т. Центральна Рада і Українські Установчі збори // Історія в школах України. – К., 1998. – №2. – С. 8.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 25.
9. Вісник Полтавського губернського громадського комітету від 25, 26.06.1917 р.
10. Боротьба. – 1917. – 25 квіт.
11. Мельник О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і Українських Установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 р.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський державний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1995. – С. 91
12. Українська Центральна Рада. – С. 134.
13. Там само.
14. Робітнича газета. – 1917. – 13 лип.
15. Українська Центральна Рада. – С. 254.
16. Там само. – С. 297.
17. Там само. – С. 310.
18. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1991. – Ч. 2. – С. 58.
19. Народна воля. – 1917. – 29 верес.
20. Там само.

21. Бевз Т. Центральна Рада і Українські Установчі збори // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матер. наук. конф.: 20 берез. 1997 р./ В.А.Смолій (ред.); Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – С. 62–63.
22. Робітничая газета. – 1917. – 13 жовт.
23. Українська Центральна Рада. – Т.1. – С. 398–401.
24. ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 16.
25. Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1917. – 7 груд.
26. ЦДАВО. – Ф. 1133. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 23.
27. Там само. – Спр. 10. – Арк. 125.
28. Там само. – Спр. 12. – Арк. 111.
29. Там само. – Спр. 10. – Арк. 1.
30. Народна воля. – 1917. – 20 груд.
31. Грушевський М. Установчі збори чи парламент? // Хроніка – 2000. – К., 1998. – Вип. 23–24. – С. 298.

Сургай О.І.,

*здобувач кафедри історії для гуманітарних факультетів
Національного університету ім. Тараса Шевченка*

*Навчальні заклади системи трудових резервів у період
відбудови та подальшого розвитку народного господарства
УРСР (1945 – 1953 рр.)*

В статье исследуются принципы подготовки квалифицированных рабочих кадров в системе профтехобразования Украины (40–50-е годы XX ст.).

The present article studies some principles of training skilful workers within the vocational training system of Ukraine in the 40-50s of the XXth century.

Ключові слова: система трудових резервів, навчальні заклади, школи ФЗН, професійно-технічна освіта, кваліфіковані робітничі кадри, навчальні заклади, підприємства.

Наукова доцільність дослідження історії навчальних закладів державної системи трудових резервів у повоєнний період відбудови економіки України залишається актуальною й сьогодні. Хоча за радянської доби ця тема активно розроблялась, однак це відбувалося у руслі офіційної партійної історіографії, що унеможливило об'єктивний критичний розгляд деяких важливих проблем. Як наслідок цього, у вітчизняній історіографії немає комплексного наукового дослідження, спеціально присвяченого вивченню політики радянської держави в Україні щодо підготовки та використання трудового потенціалу в особі кваліфікованих робітників.

Ця проблема знайшла своє відображення переважно у контексті історичних досліджень, у яких частково розглядалися окремі аспекти діяльності трудових резервів. Подальша розбудова незалежної держави та вітчизняної професійно-технічної освіти вимагає уважного ставлення до власної історії, змушує в сучасній соціально-економічній ситуації враховувати позитивний і негативний історичний досвід, що його набув наш народ, зокрема, і у галузі професійно-технічної освіти.

З початком звільнення окупованих земель перед трудовими резервами постало складне питання про реєвакую. До УРСР майже не повернулося устаткування заводів і фабрик, заклади трудових резервів поверненню також не підлягали. За даними архівних джерел, зрощення українських ремісничих училищ і шкіл ФЗН із промисловістю Уралу, Сибіру та Середньої Азії виявилось настільки органічними, що не було економічної доцільності знову переміщувати окрему галузь і створювати проблеми з кадрами на місцях. І у цій причині полягає справжня причина «братської» допомоги республік у «відбудові», а по суті, створення заново системи професійно-технічної освіти в Україні. Відновлення системи трудових резервів проходило виключно за рахунок ентузіазму працівників училищ та учнів.

В Україні для повоєнного періоду діяльності системи трудових резервів було характерним відновлення теоретичного навчання, перевага надавалася підготовці кваліфікованих робочих кадрів через ремісничі, залізничні училища, оскільки школи ФЗН споріднені спеціальності готували за вдвічі стислою програмою. Разом з використанням праці на підприємствах під час проведення практичних занять передбачалося дострокове переведення випускників на заводи й фабрики. Такі робітники мали виконувати дорослі норми, а зарплату отримували вдвічі меншу.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про п'ятирічний план відновлення й розвитку народного господарства Радянського Союзу на 1946–1950 рр.» Планом передбачався першочерговий розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, намічалось досягти піднесення промисловості, перевиконати його, забезпечити подальший технічний прогрес, усіляко розвивати будівельну індустрію, упроваджуючи передову будівельну техніку й механізацію будівельних робіт. Усі відновлювальні галузі народного господарства, а особливо важка промисловість, відчували гостру нестачу кваліфікованої робочої сили. У вирішенні кадрової проблеми значна роль відводилася системі трудових резервів [1].

У законі про п'ятирічний план підкреслювалося, що з метою забезпечення кваліфікованою робочою силою найважливіших галузей народного господарства й підвищення якості технічної підготовки робітничих кадрів до 1950 р. необхідно збільшити випуск молодих кваліфікованих робітників із шкіл фабрично-заводського навчання, ремісничих і залізничних училищ до 1,2 млн. осіб, підготувати у системі державних трудових резервів за п'ятирічний період; 4,5 млн. молодих кваліфікованих робітників. З цієї кількості робітників 1,2 млн. осіб планувалось підготувати в училищах і школах ФЗН Української РСР [2].

У 1946 р. Головне управління трудових резервів при РНК СРСР і комітет з питань обліку і розподілу робочої сили були реорганізовані на Міністерство трудових резервів, у безпосереднє ведення якого були передані всі училища й школи фабрично-заводського навчання. Рада Міністрів СРСР 30 вересня 1946 р. прийняла постанову, в якій давалася оцінка стану підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах трудових резервів. У ньому зокрема, відзначалося, що ремісничі та залізничні училища й школи ФЗН готують недостатню кількість кваліфікованих робітників, особливо для вугільної, гірничорудної і металургійної промисловості, залізничного транспорту, промисловості і будівництва. Зверталася увага на необхідність поліпшити навчальну і матеріально-технічну бази училищ і шкіл ФЗН, на досить низьку технологічну й педагогічну підготовку майстрів виробничого навчання і керівних кадрів.

У постанові вказувалося, що направлення на підприємства промисловості, транспорту й будівництва молодих робітників, які закінчили навчальні заклади трудових резервів, провадитиметься лише за розпорядженням Ради Міністрів СРСР. Рада Міністрів СРСР зобов'язала підприємства й будівництва надавати училищам і школам ФЗН навчально-виробниче устаткування, інструмент і матеріали.

Установлювався порядок організації й проведення в училищах і школах випускних кваліфікаційних екзаменів, керівникам підприємств і будівництв заборонялося знижувати випускникам кваліфікаційні розряди, встановлені екзаменаційними комісіями. Керівники підприємств і будівництв були зобов'язані надати випускникам роботу. Цією постановою визначався перелік професій, по яких повинні були готуватися робітники в навчальних закладах трудових резервів – 111 професій в училищах і 96 – у школах ФЗН. Намічалось направити в навчальні заклади трудових резервів 800 інженерів, 1700 викладачів із числа молодих фахівців. Крім того, промислові міністерства й відомства повинні були виділити майстрів виробничого навчання в четвертому кварталі 1946 р. у кількості 66 тис. осіб [3].

ЦК КП(б) України у 1946 р. прийняв аналогічну постанову про стан учбово — виробничої й виховної роботи в училищах і школах ФЗН республіки. 2 серпня 1948 р. приймається постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи для поліпшення підготовки кваліфікованих робітників і ліквідації плинності учнів у ремісничих, залізничних училищах і школах ФЗН».

Цією постановою передбачалось підвищення виробничо-технічної і педагогічної кваліфікації майстрів виробничого навчання, викладачів і керівників училищ і шкіл ФЗН; поліпшення підбору кадрів у навчальних закладах і обласних управліннях трудових резервів; значне розширення і покращення навчально-виробничої і матеріально-технічної бази навчальних закладів; доопрацювання застарілих навчальних планів і програм з урахуванням нових вимог; забезпечення учнів навчальними посібниками й підручниками, встановлення для кожного навчального закладу постійного профілю підготовки.

Міністерство трудових резервів відродило традиції школи фабзавуча 20-х років з широкого обговорення проблем і обміну досвідом у підготовці робітників. У січні 1947 р. відбулася перша Всесоюзна нарада начальників міських, обласних, крайових і республіканських управлінь трудових резервів, керівників кращих ремісничих і залізничних училищ і шкіл ФЗН. На другій Всесоюзній нараді працівників державних трудових резервів (лютий 1949 р.) розглянуто підсумки роботи системи трудових резервів за 1948 р. і намітились завдання щодо подальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників. Було прийняте рішення висвітлювати роботу колективів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН у щомісячному журналі «Виробниче навчання» (з 1952 р. – професійно-технічне навчання) [4].

Міністерство трудових резервів затвердило типові статuti ремісничого, залізничних училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, якими передбачався порядок прийому й зарахування учнів до училища школи й обов'язки учнів. В основному в документі йшлося про обов'язки. Позитивним моментом цієї постанови було те, що навчання в системі трудових резервів мало проводитися тільки за навчальними планами і програмами, затвердженими Міністерством трудових резервів, основною формою навчального процесу визначався урок. Для кожного училища й школи ФЗН був установлений постійний перелік професій, при цьому максимальна кількість професій для них установлювалася від трьох до восьми залежно від контингенту учнів.

Розширення і поліпшення навчально-виробничої бази здійснювалися за рахунок централізованих поставок устаткування, матеріалів і інструменту з державних фондів, шляхом передачі техніки підприємствами, на базі яких діяли училища й школи трудових резервів, і виготовлення учнями у процесі виробничого навчання в навчальних майстернях училищ верстатів, різних пристосувань, інструменту, інвентаря. Слід зазначити, що матеріально-технічне забезпечення не тільки навчальних закладів системи трудових резервів, а й підприємств не тільки у повоєнний час, а й у 60–70-і роки було морально застарілим і не відповідало технологічним вимогам свого часу. В училища й школи базові підприємства передавали, як правило, застаріле устаткування, що не сприяло якості виробничого навчання. Але, незважаючи на постійну нестачу якісного устаткування, ремісничі й залізничні училища припинили випуск простої продукції і почали виробляти технологічно складну продукцію – токарно-гвинторізну, вертикально-свердлильні, комбіновані, деревообробні, поперечно-стругальні верстати, пневмомолоти та ін.[5]

У повоєнні роки система трудових резервів повертається до позитивного досвіду 20-х років – часу зародження професійно-технічної освіти, а саме — обміну передовим досвідом. Однією з форм його були республіканські семінари працівників місцевих управлінь, директорів, їхніх заступників і старших майстрів училищ і шкіл. На семінарах, крім питань виробничого навчання, увага приділялася і поліпшенню викладання теоретичних дисциплін, питанням узагальнення і поширення передового досвіду викладання предметів й виховання учнів [6].

До початку 1948/49 навчального року всі учні училищ УРСР були забезпечені навчальними місцями у майстернях училищ і у цехах базових підприємств. У 1948 р. навчальні майстерні училищ УРСР додатково одержали 553 металорізальних і 56 деревообробних верстатів, що були виготовлені власними силами. Позитивну роль у поліпшенні якості навчання відіграли навчальні кабінети із спеціальних і загальноосвітніх дисциплін, кількість яких зросла з 557 на початок 1946 р. до 1382 у 1948 р.[7]

Кількість училищ і шкіл ФЗН у республіці і контингенти учнів у повоєнні роки змінювалися відповідно до господарських потреб. Нестача потрібного устаткування призводить до різкого скорочення загальної кількості училищ і шкіл ФЗН, починаючи з 1949 р. (багато ліквідованих училищ знаходилося в непридатних, приміщеннях і не мали нормальних навчально-виробничих умов). Це скорочення спричинило тимчасове зменшення кількості випускників з училищ і шкіл ФЗН.

Таблиця

Розвиток мережі й контингент училищ і шкіл системи трудових резервів УРСР у 1946 – 1950 рр.*

Рік	Кількість училищ і шкіл ФЗН	Кількість учнів	Кількість училищ	Усього учнів	У тому числі шкіл ФЗН	Кількість учнів
1946	615	161133	202	73084	413	88048
1947	966	217445	234	87827	732	129618
1948	983	187813	258	85613	725	102200
1949	636	134633	269	75614	367	59019
1950	541	105419	232	61205	309	44214

* Таблиця складена на основі матеріалів Центрального державного архіву господарчих об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.7. – Оп.6. – Спр. 2149. – Арк. 15; Спр.2150. – Арк.23.

На підприємствах республіки випускники училищ і шкіл ФЗН становили велику питому вагу. Так, на київських заводах ім. Артема – 60 %, Ленкузня – 50 %, Більшовик – 40 % [8].

Переважна більшість випускників системи трудових резервів направлялась на підприємства вугільної промисловості – 373,7 тис. осіб, чорної та кольорової металургії — 119,2, будівництва підприємств важкої індустрії – 134,3, залізничного транспорту – 79,9, суднобудування – 21,5, хімічної промисловості – 17,3 тис. осіб [9].

Державна система трудових резервів залишається однією з основних форм поповнення робітничих кадрів України у 50-і роки ХХ ст. Згідно з директивами XIX з'їзду КПРС по п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1951–1955 рр. продукція промисловості УРСР повинна була збільшитися на 72%. У резолюції з'їзду зокрема, відзначалося: «...Для задоволення зростаючих потреб народного господарства у кваліфікованих кадрах, особливо у зв'язку з подальшим упровадженням у виробництво передової техніки, поліпшити якість підготовки молодих кваліфікованих робітників у системі державних трудових резервів» [10]. Робилися спроби поєднати примусові та добровільні методи набору до навчальних закладів системи трудових резервів. Навчальні заклади трудових резервів за роки п'ятої п'ятирічки комплектувалися здебільшого з молоді із семирічною і середньою освітою (у попередні роки – з 4–6-класною освітою). У 1949 р. серед прийнятих до ремісничих училищ із семирічною освітою було 20,1%, у 1953 р. – 75,7, і вже у 1955 р. – 92 % трудових резервів, що навчалися, мали 7–10-класну освіту [11].

24 серпня 1955 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи для підвищення кваліфікації й створенню кадрів будівельників», якою передбачалася створення понад 130 навчальних закладів трудових резервів із контингентом учнів понад 30 тис. учнів, а для забезпечення цих училищ і шкіл кваліфікованими майстрами виробничого навчання – двох індустріальних технікумів і трьох вечірніх відділень. У 1956 р. будівельним професіям у країні навчалось 184,6 тис. осіб, що на 27,6% більше, як у 1955 р. У 1956 р. майже в 1,5 раза збільшився прийом до училища й школи монтажників і сантехніків [12].

У травні 1957 р. Рада Міністрів СРСР прийняла пропозицію Держбуду СРСР і головного управління трудових резервів при Раді Міністрів про перетворення в 1957–1958 рр. будівельних шкіл на будівельні училища із дворічним терміном навчання для підготовки в них кваліфікованих робітників з будівельних і монтажних спеціальностей, а також машиністів і помічників машиністів екскаваторів, землесосних плавучих снарядів, бульдозерів і скреперів, баштових кранів, шляхових машин, пересувних електростанцій та ін. Основна маса будівельних шкіл трудових резервів

України була реорганізована на будівельні училища і до кінця 1958 р. в УРСР діяло 160 будівельних училищ, із контингентом учнів 29,5 тис. осіб [13].

На початку 1954 р. українським республіканським управлінням трудових резервів було прийнято від Міністерства сільського господарства УРСР і Міністерства радгоспів УРСР 83 школи механізації сільського господарства. Ці школи та 43 ремісничі училища і школи ФЗН були реорганізовані на училища механізації сільського господарства і переведені на систему освіти, яка була в ремісничих училищах і школах ФЗН промисловості. Була розпочата підготовка механізаторів сільського господарства – трактористів і машиністів широкого профілю з однорічним терміном навчання й перепідготовка у той самий термін бригадирів тракторних бригад, а також 6-місячна підготовка механіків-комбайнерів і трактористів. Навчання і матеріальне забезпечення учнів проводилося за рахунок держави.[14]

Рада Міністрів СРСР 2 серпня 1954 р. прийняла постанову «Про організацію виробничо-технічної підготовки молоді, яка закінчила середню школу, для роботи на виробництві».

Згідно з постановою у системі трудових резервів створювався новий тип професійного навчального закладу – технічне училище, перед яким ставилася задача – готувати з молоді, що має середню освіту, висококваліфікованих робітників і молодший технічний персонал з найбільш відповідальних спеціальностей, пов'язаними з управлінням складними механізмами, машинами й агрегатами.

У 1955 р. діяло 68 технічних училищ, у яких навчалось 16,3 тис. учнів; у 1956 р. – 107 училищ (28,9 тис.); у 1957 р. – 124 училища (33 тис. учнів). Технічні училища України за перших чотири роки свого існування (з 1955 до 1958 р.) підготували 72 тис. кваліфікованих робітників [15]. Таким чином, з 1951 до 1958 р. система трудових резервів УРСР переживала період реорганізації й піднесення.

Саме цей час характеризується значними якісними змінами у системі підготовки кваліфікованих робочих кадрів. Були створені нові типи навчальних закладів – училища із дворічним терміном навчання, спеціальні професійно-технічні училища з чотирирічним терміном навчання. В ці роки від примусової мобілізації переходять до принципу добровільності вибору професійної освіти. Заслугує на увагу вивчення принципів і методів виховної та профорієнтаційної роботи у системі трудових резервів у повоєнний період, що формували принцип добровільності у виборі професії.

Про непопулярність практики примусового набору до системи трудових резервів свідчать такі факти: відплив серед учнів закладів трудових резервів за 1945 р. становили по київській області за перше півріччя – 166 осіб, за друге – 25 в училищах відповідно 358 осіб, та 140 – у школах ФЗО [16].

На основі викладеного матеріалу можна дійти висновку про те, що система трудових резервів була характерним явищем для тоталітарних режимів; по-друге, факт її існування був підпорядкований потребам мілітаризованої економіки колишнього СРСР, по-третє, попри свою кон'юнктуру доцільність командно-адміністративна система довела свою історичну безперспективність. Підготовка висококваліфікованих робітників у передових країнах триває 14 – 15 років (разом із навчанням у загальноосвітній школі). Там намагаються також забезпечити гармонізацію та гуманізацію професійної освіти.

Якщо оцінювати реальний стан професійно-технічної освіти в Україні за сучасних умов, то він, на жаль, не відповідає світовим та європейським стандартам. Насамперед хибною є тенденція скорочення в заставах професійно-технічної освіти нашої країни обсягу теоретичної підготовки молоді, зменшення кількості годин, відведених на теоретичне навчання, скорочення термінів профпідготовки. Усе це призводить до інтелектуального збіднення молоді. Шкоди завдають спроби скоротити мережу профтехучилищ, здавати в оренду їх приміщення. У багатьох училищах нестача фінансування призвела до відмови від гурткової роботи, гуртожитків та їдалень.

Щоправда, в Україні прийнято кілька законів «Про освіту», «Про зайнятість населення», «Про сприяння соціального становлення та розвитку молоді в Україні», «Про охорону праці». Розроблені державні національні програми «Освіта в Україні ХХІ ст.» та ін. Одним із напрямів удосконалення професійно-технічної освіти є максимальне використання позитивних уроків минулого і зокрема відмова від негативних явищ, що були притаманні нашій історії.

Література

1. Пузанов М.Ф. Терещенко Г.И. Очерки истории профтехобразования в УССР. – Киев: Вища школа, 1980. – С.97.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1281. – Оп. 4. – Спр. 120. – Л. 5, 29.
3. Пузанов М.Ф. Терещенко Г.И. Вказ. праця. – С. 99.
4. Профессионально-техническое образование в СССР (1917 – 1972 гг.). Хроника основных событий: Сб. – Л., 1972. – 250 с.; Розофаров М.С. Трудовые резервы СССР. Сб. офиц. матер. – М.: Гос. изд. юрид. лит., 1950. – 376 с.
5. Там само.
6. ЦДАВО України. –Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 35; Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Вказ. праця. – С. 100.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Д. 62. – Л. 1024. – Спр. 10. – Арк. 144; Спр. 61. – Арк. 2 – Спр. 260. – Арк. 7.
8. Центральний державний архів господарчих об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 219. – Арк. 46 – 47.
9. Там само.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. М., 8-е изд., Т. 6.
11. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Вказ. праця. – С. 108.
12. Там само.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Спр. 219. – Арк. 118; Профессионально-техническое образование. – 1959. – № 5.
14. Пузанов М.Ф. Терещенко Г.И. Вказ. праця. – С. 112.
15. Там само. – С.115.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4609. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4.

Автори номера

Бабічева
Олена Іванівна,

*кандидат економічних наук, завідувач кафедри маркетингу
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Башняк
Оксана Сергіївна,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового регулювання
економіки та правознавства Тернопільського державного
економічного університету*

Беркута
Наталія Михайлівна,

*аспірант кафедри трудового права Національної юридичної
академії України імені Ярослава Мудрого*

Бружа
Раду-Флоріана,

*докторант кафедри історії факультету історії та географії
Сучавського університету імені Стефана Великого (Румунія)*

Бут
Сергій Віталійович,

*аспірант кафедри менеджменту Чернігівського державного
технологічного університету*

Головецький
Михайло Олексійович,

*кандидат юридичних наук, завідувач кафедри кримінального
права і процесу та криміналістики Тернопільського національного
економічного університету*

Горбань
Анатолій Вікторович,

*здобувач кафедри історії та археології слов'ян Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Грибоєдова
Наталія Сергіївна,

*аспірантка кафедри історії України та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Гура
Надія Олександрівна,

*кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку та аудиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Добровольська
Ганна Олександрівна,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і
соціальних відносин ФПУ*

Довгань
Костянтин Геннадійович,

*аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

Дудар
Ольга Володимирівна,

*аспірантка кафедри історії України Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Жернаков
Володимир Володимирович,

*кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри трудового
права Національної юридичної академії України імені Ярослава
Мудрого*

Исайчикова
Наталія Іванівна,

*старший преподаватель кафедры маркетинга УО ГФ ФПБ
«Международный институт трудовых и социальных отношений»*

Кондиріна
Анжеліка Георгіївна,

*кандидат економічних наук, завідувач кафедри менеджменту
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Корнєєва
Тетяна Миколаївна,

*координатор проекту «Системне управління фінансуванням
адміністративно-територіальної реформи» Міністерство Великої
Британії у справах міжнародного розвитку*

Корчинська Олена Антонівна,	кандидат економічних наук, докторант ННЦ Інституту аграрної економіки
Краснокутська Ніна Василівна,	кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин ФПУ
Максута Оксана Анатоліївна,	аспірантка кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ
Мандрик Марія Вікторівна,	кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноакадемічних дисциплін Чернівецького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП)
Марченко Олена Анатоліївна,	кандидат філософських наук, доцент кафедри менеджменту Академії праці і соціальних відносин ФПУ
Мисака Ганна Вікторівна,	кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин ФПУ
Мохнатюк Ігор Олексійович,	аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Мошенський Сергій Захарович,	кандидат економічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку і контролю Житомирського державного технічного університету
Ніколаєць Юрій Олексійович,	кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Огієнко Віталій Іванович,	аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Свистович Степан Михайлович,	кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Синьоокий Олександр Миколайович,	аспірант кафедри державного управління Національного аграрного університету
Скрипник Андрій Леонідович,	кандидат економічних наук, старший викладач кафедри менеджменту Академії праці і соціальних відносин ФПУ
Слободян Наталія Володимирівна,	кандидат історичних наук, викладач кафедри історії держави та права зарубіжних країн Київського національного університету внутрішніх справ України
Слюсаренко Павло Миколайович,	Начальник науково-дослідної лабораторії Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України
Сокиринська Оксана Анатоліївна,	кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці і соціальних відносин ФПУ
Сташкевич Юрій Анатолійович,	аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Сторчаус Віталій Сергійович,	аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Сургаи
Олександр Іванович,

*здобувач кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Талавиця
Інна Василівна,

*асистент кафедри економічної теорії Національного аграрного
університету*

Талавиця
Микола Петрович,

*кандидат економічних наук, докторант кафедри державного
управління Національного аграрного університету*

Фірсова
Світлана Германівна,

*кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту
інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Шарманська
Світлана Олександрівна,

*аспірант кафедри економічної теорії Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Язєнова
Татьяна Владимировна,

*старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных
дисциплин Гомельского филиала Учреждения образования
Федерации профсоюзов Беларуси «Международный институт
трудовых и социальных отношений»*